ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

XAÇЬM ÇŪMALIEV

ƏDEBIET TEORIASЬ

8—9—10-klastarqa arnalqan

Qazaq SSR Oqu Qalq Komissariatь
вekjtken

TYZETJLJP 3-BASЬLUЬ

QAZAQ MEMLEKET BASPASЬ
ALMA-ATA—1940

AVTORDAN

Būl „Ədebiet teoriasь“ kjtabьnьn ycjncj ret basьluь. Būl basьluьnda nedəujr ozgerjster kjrgjzdjk. Kjtapqa „Stalin ədebiet turalь“ — degen bjr bəljmce kjrgjzdjk. Kjtaptь ondaqanda, oqьtucь, oqucь t.b. çoldastardьn da pjkjrlerjmen sanasa otьrdьq. Əitsede, tygeldei qaita çazьp cьqqanьmьz çoq. Ycjncj glavasь būrьnqь audarma kvijnde qaldь. Ekjncj glavasь da negjzjnde kəp ozgertjlgen çoq. Orьsca kjtaptardan (Vinogradov t. b.) kerektj degen çerlerjn būrьnqьca, sьn kəzjmen qarai otьrьp saqtau, būl baspada da boldь. Əitsede, keibjr dəldjsj, tysjnjktjljgj azdau anьqtamalardь, ūqьmdь etjp onailauqa tьrьstьq. Alaida, būl baspasьnda da kemcjljk çoq dei almaimьz. Sondьqtan, oqucь, oqьtucь, student, çazucь, sьncь çoldastar, qьlьmi qьzmetkerler kjtaptaqь kemcjljktj kərsetjp, olardь tyzetu turalь at salьsar, kəmekteser dep senemjz.

6/VII—40 ç. *Alma-Ata. QazPI. Çūmaliev X.*

Çauaptь redaktorlar *S. Ykenjp* pen *Ç. Sərsekov.*
Tex. red. çana korrektor *Ç. Battin.*

18/VI.—1940-ç. naboroqa berjldj. 16/XI — 1940-ç basuqa rūqsat etjldj. Qaqaz formatь 60X92 1/16. Kelemj 10 1/4 v/t. Avtorlьq v/t. esebj 12. Tiraçь 20.000 Qazgosizdat № 312. UG. — 4.88. Indeks U-2-v(k).

Qazpoligraftrestjn Kjtap-çurnal baspaqanasь. Zakaz № 1762.

Образовательно-информационный центр (библиотека)
509910
БИБЛИОТЕКА № 408 Бугубаева Ж. Т.

1-tarau

ÇALPЬ BƏLJM

1. MARKS, ENGELS, LENIN, STALIN ƏDEBIET TURALЬ

Partianьn ədebiet çənjndegj saiasatьnьn negjzderj

Marks pen Engels ideologia turalь. Qoqam damidь, əsedj; ekonomikanьn əsuj qoqam əmjrjn damьtadь. Ekonomikanьn əsujmen qatar, oqan nьq bailanьstь ideologia, onьn bjr salasь iskusstvo da əsjp otьradь. Mūnьn damu çoldarьn bjlu əte kerek.

Qoqamnьn damu çoldarьn zertteucjler Marks pen Engelske deijn de boldь, bjraq Marks pen Engelske deijn cьn qьlьmi analiz berucjler bolqan çoq. Çalpь qoqam əmjrjnjn, sonьmen bjrge iskusstvonьn da damu çoldarьna en bjrjncj qьlьmdьq (materialistjk) tysjnjk berucjler — proletariat kəsemj çana onьn ideologь — Marks pen Engels qana boldь. Olar (Marks pen Engels) adam balasьnьn qasьrlar boiь tapqan qьlьmdьq mūralarьn proletariattьq kəzqaraspen qaita tekserdj, sьn kəzjmen qarai otьrьp keregjn paidalandь, kereksjzjnjn betjn actь, syitjp proletariat tabьnьn ətkjr qaruь bolqan ūlь enbekter çasadь. Çaratьlьstьn çana qoqamnьn damu zandarьn dūrьs tysjndjrdj. Qoqamdь qaita çasaitьn revolutsiaçьl çoldardь kərsettj, onьn qьlьmi teoriasьn çasadь.

„Marks, adam balasь tarixьnьn damu zandarьn actь. Adam balasь saiasatpen, qьlьmmen, iskusstvomen, djnmen taqь taqьlarmen cūqьldanarlьq xalge çetuden būrьn, en aldьmen jcjp-çeuge, yi boluqa, kijm kiuge tijstj degen faktьnь acьp berdj; būl faktь sonqь kezge. deijn ideologia qabattarьnda çasьrьn qalьp kelgen edj“, dep çazdь Engels.

Qai qoqamda bolsьn adamnьn jcuj, çeuj, kijnuj, yi boluь talassьz nərse. Bjraq, onьmen qatar, adam balasь əmjr syru ycjn ezjnjn jcerljk azьqьn əndjredj. Əndjrjs qūralьna çeke mencjktjljk bolqan qoqam, tapqa bəljnedj çana ol taptardьn bjr-bjrjnen ozgeceljgj olardьn əndjrjs protsesjndegj atqaratьn rəlj arqьlь, əndjrjs qūralьna qatьnasь arqьlь çjkteledj.

V. I. Lenin „Əlpь alqanda tap degen ne? dep sūrau qoiadь da, oqan bьlai dep çauap beredj: „būl, qoqamnьn bjr bəlegj, ekjncj bəlegjnjn enbegjn ezjne iemdenu.

Egerde qoqamnьn bjr bəlegj barlьq çerdj ezjne ielense, onda pomeccikter men carua tabь boladь. Al, qoqamnьn bjr bəlegj fabrik-zavod, aksia çana kapitaldь ielense, ekjncj bəlegj sol fabrik-zavodta çūmьs jstese, onda — kapitalister men proletariat tabь boladь“.

Syitjp, əndjrjs qūralь çeke adamdardьn mencjgjne baqьnatьn, çeke mencjktjljk qoqamda negjzjnen ekj tap boladь ədejk. Būl taptardьn bjrj ezucj, ekjncjsj ezjlucj tap, olardьn arasьnda ynemj qaicь-

lьqtar bolьp otьradь. Ər tap ez myddesjn qorqaidь. Ystem tap ez ekonomikasьn qorqau ycjn memlekettjk apparattar, əsker, politsia sot siaqtьlardь qūral etedj.

Endjrjs ədjsj çana sol endjrjs ədjsjnjq negjzjnen tuatьn taptьq qatьnastar men taptьq myddelerdjq arasьndaqь kyrester adam balasьnьq barlьq sana sezjmjn, cьndьqtь tanu xarakterjn belgjleidj. Səz—qьlьm, ədebiet; suret—çivopis; qimьl—bi,taqь sol sьqьldь ərtyrlj qūraldar arqьlь aiqьndalьp adamnьq sanasьna sjngen cьndьqtь tanudь—qoqamdьq ideologia deidj.

Syitjp, taptьq ideologiasь—sol taptьq qoqamdaqь alatьn ornь çana onьq basqa taptarqa qatьnasь endjrjs protsesjndegj rəlj arqьlь belgjlenjledj. Misalь, qoqamda burçuazianьq alatьn ez ornь, ezjnjq taptьq myddesj çana osьqan səikes—ez ideologiasь bar. Çeke mencjktjljkke, adamdь adam ekspluatatsialauqa negjzdelgen tərtjptj burçuazia məngljlјk saqtauqa tьrьsadь, osьdan artьq qūrlьstьq qaçetj çoq deidj, būl tərtjptj qorqauqa barlьq kyc, qūralьn çūmsaidь, sol tərtjptj qorqap qalu ycjn filosofianь da, qьlьmdь da, iskusstvonь da qūral etjp paidalanadь.

Al, proletariattьq qoqamdьq ornь ezgece. Proletariat tabь bykjl tjrcjljgjne kerektj zatьn ez enbegjmen tabadь. Burçuazia tabьnan mūnьq myddesj tjptj basqa. Proletariattьq myddesj: barlьq qoqam tjrcjljgjn, qoqamdьq tərtjptj qaita qūru. Adamdь adam ezbeitjn, ekspluatatsialamaitьn qoqam çasau. Sondьqtan, proletariat, filosofia, qьlьm, iskusstvo maidandarьnьq barlьq salalarьnda da osь aitьlqan çana qoqamdьq qatьnastar ycjn kyrestj.

Ideologia degenjmjz emjr cьndьqьnьq otraçeniasь. Bjraq ekspluatatsialaucь taptardьq ideologiasь cьndьq bolmьstь sьnar çaq qьlьp kersetedj. Kəp çerde ekspluatatsialaucь taptьq myddesjne qarai beijmdei suretteidj, cьndьqtь būrmalap kersetedj.

Būl əsrese, sol taptьq myddesj çalpь qoqamnьq myddesjnen alcaq ketken dəujrde, tarixtьq damu protsesjne qarsь keljp, tarix dəngelegjn toqtatuqa tьrьsqan dəujrlerde kezdesedj. Olai bolsa, bjz dvorən men burçuazianьq qьlьmьna da, iskusstvosьna da sьn kəzjmen qarauьmьz kerek. Olardьq ez tabьnьq kəzqarasьnan ūzap cьqa almaitьndьqьn anqara bjlujmjz kerek, olardьq qьlьmьndaqь cьndьqtь etjrjgjnen arcьp ala bjlujmjz kerek.

Cьndьqtь būrmalamaitьn tek proletariat tabь qana, yitkenj proletariat tabь eksploatatsianь bytjndei çoiu ycjn, çaratьlьstьq adam balasьnьq ūlьmdasqan kollektivjne, olardьq sanalь enbegjne baqьndьru ycjn kyresedj.

Qoqam emjrjnjq zaqdarьn da, çaratьlьstьq elceusjz qūbьlьstarьn da dūrьs tanьp, dūrьs kərsete alatьn tap — proletariat tabь.

Marks, Engels ədebiet turalь. Marks pen Engels ideologianьq damu zaqdarьn acumen bjrge sol ideologianьq bjr tyrj bolьp sanalatьn ədbeiettjq de damu zaqьn actь. Mūnьq ystjne, olardьq kjtaptarьnda, qattarьnda, maqalalarьnda iskusstvo, ədebiet turalь arnap aitqan pjkjrlerj ete kəp. Olardьq ədebiet çənjndegj kəz qarastarь da, barlьq teorialьq enbekterj siaqtь proletariattьq revolutsialьq kyresjmen, proletariattьq aldьnda tūrqan mjndetterjmen tьqьz bailanьsьp otьrqan. Marks pen Engels iskusstvo cьqarmalarьna qьlьmdь

analizdjn tamaca ylgjlerjn bergen. Olar, ədebiettjq tyrlj qūbьlьstarьn materialistjk kəz qaraspen tysjndjredj çana mūnьmen bjrge, būl qūbьlьstardь revolutsiacьl proletariattьq kəz qarasьmen baqalaidь.

Ədebiettjq ekonomikamen bailanьsь. Iskusstvo ekonomikamen tьqьz bailanьstь. Typtep kelgende, memleket qūrьlьsь, filosofia, qьlьm, iskusstvo, taqь basqa nadstroikalardьq damu çoldarь ekonomikanьq damuьna negjzdelgen. Bjraq, ekjncj çaqьnan, filosofia, qьlьm, iskusstvo — çalpь aitqanda — ideologia — ezara, bjr-bjrjne əser etumen qatar, ekonomikalьq negjzge de əser etedj. Misalь, sotsializm çolьndaqь kyrestjq ylgjsjn kərsetetjn sovet kərkem ədebietj adamnьq sotsialistjk sanasьnьq damuьna çərdem etedj, sotsializm ornatu çūmьsьna at salьsadь.

Marks pen Engels etken kezdegj çana ez zamanьndaqь ədebietterdj teksere otьrьp, ədebiettjq ekonomikaqa çana tap kyresjne baqьnatьndьqьn acьp berdj.

Marks, Engels kərkem ədebietterdj yzbei oqьp otьrqan. Aqьn Geine, Freiligrat, t.b. solar sьqьldь jrj çazucьlarmen bailanьs çasaqan. Ezderj qьzmet etken gazet, çurnaldarьnьq maqьna, çūmьscь tabьna çaqьn çazucьlardь tartьp, ūlьmdastьruqa ьçdaqat etken. Qat arqьlь bolsьn, auzca bolsьn, olardьq tvorcestvolьq çūmьstarьna baqьt sjltep otьrqan.

Ədebiettjq taptьq baqьtь. Marks, Engels kərkem ədebiette nenj baqalaidь?

Marksizm negjzjn salucьlar, ərbjr cьqarmanьq cьndьqtь — bolmьstь belgjlj bjr taptьq kəz qaraspen suretteitjndjgjn kərsetedj. Bjraq, avtordьq qorqaqan sol taptьq kəz qarasь (basqaca, keq maqnada aitqanda — tendensiasь) ər tyrlj boladь çana ər tyrlj çoldarmen aitьlьp berjluj mymkjn.

Egerde avtor ez oiьn dəleldeu ycjn faktьnь terjs kərsetse, ne cьndьq bolmьstan material taba almai, ezjnjq kəzj çetkenjn qūr dəlelsjz ūsьnsa, onь ystjrt çalqan aitucь (ystjrt tendensialь), bjrbetkei çazucь deimjz.

Engels ezjnjq bjr qatьnda cьqarmanьq çalqan çana bjrbetkeiljgjn (etjrjk tendensialьlьqьn) aita keljp, ol siaqtь bjrbetkeiljkij, etjrjk tendensialьqtь qattь ceneldj.

„Egerde avtordьq qaraitьn kəz qarasь, qoqam emjrjnjq cьndьq protsesjne qaicь kelmese, onda avtorqa bjrbetkei faktьnь qana çinastьrьp aludьq keregj çoq, olai bolqanda, menjqce tendensianьq ezj sol çaqdaidan çana qimьldan aiqьn kərjnuj kerek, onь dəleldep çatudьq qaçetj çoq. Çoqtь qoldan çasap, ez oiьn etkjzemjn deu de qaçetsjz boladь. Ondai bjrbetkei faktьnьq ornьna avtordьq kərsetken suretjnjq ezj, onьq oi, pjkjrjn tolьq tysjndjre alatьn boluь kerek“ degen.

Cьndьq. Marks, Engels qoqamdьq qūbьlьstь dūrьs kərsete (realistjk) bjlgen ədebiettj meiljnce çaqsь baqaladь. Būqan Marks pen Engelstjq XIX-qasьrdaqь fransuzdьq en jrj çazucьlarьnьq bjrj — Balzakka bergen baqalarь dəlel boladь. Marks Balzaktj: „Cьndьq qatьnastь yzdjk terej tysjne bjlgen adam“ dep sanaidь.

Marks pen Engels cьndьqtь suretteu çənjnde ədebiettjq aldьna mьnadai mjndetterdj qoiqan: çazucьnьq kərsetken suretj tarixi cьn

bolsьn, alqan adamnьn obrazь alqan sredasьna xarakterni (tipleni), tən çana cьn bolsьn; ol cьndьq keibjr ūsaq çaqdaillardь suretteu arqьlь kərsetjlsjn. Mūnьmen qatar, sol airьqca kərsetjlgen adam çai qana alьna salmai, tandalьnьp alьnsьn. Onь tuqьzqan tipleni çaqdaillarmen tьqьz bailanьsьp çatsьn deidj.

Būl mjndetter nenj kərsetedj? Səzjmjz tysjnjktj bolu ycjn orьs klassigjnen misal keltjreijk. Goncarov, Oblomovtьn pjcjnjnde — dvorəndardьn çalqaulьqьn, ikemsjzdjgjn, eskjcildjgjn dvorəndarqa laibqtь eijp dūrьs kərsetken. Sol mjnezderdjn bolubna sebep bolqan çaqdai krepostnoilьq prava, carualardьn əlceusjz tegjn enbekterj ekenjn acьp aitqan.

Goncarov, əzjnjn romanьnda Oblomovtьn obrazьn ərjstete otьrьp, xarakterni ūsaq məselelerge airьqca toqtaidь: onьn təsegjnde çata beretjnjn, ecbjr ərketjnjn çoqtьqьn, tjptj, becpet, capanьnьn əzgeceljkterjn, Zaxardьn oqan cūlьqtь (ūilьq) qalai kigjzujn, Oblomovtьn qolьnan tyk kelmeitjnjn, çjgersjzdjgjn qaldьrmai çazadь. Mjne solai kərsetkennjn arqasьnda qana obrazь çandь, acьq, sol kezge laibq bolьp cьqqan.

Lenin ədebiet turalь. V. I. Lenin imperializm dəujrj men proletariat revolutsiasьnьn dəujrjnde Markstjn teoriasьn çana çaqdaiqa, tap kyresjnjn çana carttarьna səikestjrjp qoldana otьrьp çūmьscь tabьnьn kyresjne bascьlьq ettj, sonьmen bjrge Markstjn teoriasьn damьtьp, terendettj.

Vladimir Ilic Tolstoi turalь asa manьzdь, ylgjlj maqalalar çazdь. Nekrasov, Saltikov — Cedrin, Uspenski, Cernicevski, Gertsen, taqь basqa çazucьlardьn cьqarmalarь turalь bjrsьpьra pikjrlerjn qaldьrdь. Leninnjn būl aitqandarь — bjzge bascьlьq, ədebiettj qalai tekserudjn ylgjsj, acatьn kjltj. Lenin, osь çoqarьda ataiqan çazucьlardьn cьqarmalarьndaqь kəzqarastardьn qandai taptardьn js çyzjndegj tjlekterjnen tuqandьqьn, olardьn tap kyresjnde qandai orn alqandьqьn, olardьn qai çaqь əlsjz, qai çaqь basьm çatqandьqьn acьp kərsettj. Lenin, orьs klassikterjne sьn bergende en aldьmen tap kyresjnjn tarixi çaqdaiьn aldь. Reseidegj tap tartьstarь qandai ūlь kezenderdj basьnan ətkjzdj, taptьq toptar ər kezende ne ycjn kyrestj, osьnь acьp kərsettj. Būlardь zerttemei tūrьp ədebiettjn damuьn da tysjnuge bolmaidь.

Lenin, Tolstoidьn tvorcestvosьn teksere otьrьp, onьn tvorcestvosь 1905-çьlqь revolutsiaqa əzjrljk çasaqan kezdegj patriarxaldь carualardьn pjkjrjn kərsetetjnjn aittь çana adam balasьnьn damu çolьndaqь ūlь tarixi kezenderdjn otraçeniasь bolьp, ūlь iskusstvonьn tuatьndьqьn aiqьn kərsetedj.

Ədebiet mūrasьna sьn kəzjmen qarau turalь. Bjz Leninnjn Tolstoi tvorcestvosьna bergen analizjnen, onьn kərkem ədebiet mūralarьna kənjl bəletjndjgjn kəremjz. Lenin əzjnjn, „çastar soiuzьnьn mjndetterj" degen maqalasьnda, mədeniet mūralarьnьn mənjn aita keljp: „Adam balasьnьn bykjl ərkendeuj tuqьzqan mədenietij əbden zerttep bjlumen qana, sonь qaita qorьtьp cьqarumen qana, proletariat mədenietjn çasauqa bolatьndьqьn anьq ūqьnbasaq būl mjndettj bjz cece almaq emespjz... proletariat mədenietj, adam balasьnьn kapitalistjk qoqamь, pomecciktjk qoqamь, cinovnikter qoqamь qūldьqьnda çyrjp, çasap cьqarqan bjljm qorlarьnьn zaqdь damuь bolьp tabьluqa tijs" — dedj. Bjraq, Lenin būl mūralardь sьn kəzjmen qarai otьrьp ūqudь, kənjlge toqudь, sotsializm qūrьlьsьnьn js çyzjndegj kyresterjne bailanьstьra otьrudьn kerek ekenjn airьqca kərsetjp kettj.

Mūranь sьn kəzjmen qarai otьrьp ūqudь, kənjlge toqudь, Vladimir Ilic, ədebiet cьqarmalarьna da bailanьstьrьp aitqan bolatьn. Misalь, „L. N. Tolstoi" degen maqalasьnda Lenin: „Tolstoi əldj, revolutsiaqa deijngj Reseide ətken əmjrmen bjrge kettj. Revolutsiaqa deijngj Reseidjn nacarlьqь men əlsjzdjgjn danьcpan çazucь cьqarmalarьnda surettep, filosofiasьnda tanьtь. Mūnьmen bjrge onьn cьqarmalarьnda kynj ozbaqan, keijngjlerge kerektjlerj de bar. Būl mūranь Resei proletariatь aladь da, tekseredj de" — deidj (Lenin, t. XII, 330 — 334 b.).

Taqьda, osь maqalasьnьn bjr çerjnde: „Tolstoiqa dūrьs baqa tek qana proletariat kəzqarasьmen bolub mymkjn" — deidj Lenin.

Vladimir Ilic ətken ədebiet mūralarьnьn qandai çaqtarьn baqaladь? Lenin Tolstoidьn: „memleket pen politsiaqa, cjrkeulerge çalьndь, ьzalь, kei kezderde alausьz, ətkjr tyrde kərsetken qarsьlьqtarьn", „çer mencjktjljgjn çoiu kerektjgjnen betj aumaqandьqьn", „naqьz terең sezjmmen kapitalizmdj ynemj masqaralaqanьn, kapitalizm degende, təbe cacь tjk turqanьn" baqaladь. Saltьkov — Cedrin, Uspenski, taqь basqa çazucьlardьn ədebiet mūralarьnьn çaqsь çaqь dep, olardьn qoqam əmjrjndegj tyrlj çaqdaillardь terең tysjngendjkterjn, feodaldьq-krepostnoilьq tərtjpke çana kapitalisterdjn eksploatatsialauьna qarsь kyrestj kərsetkendjkterjn baqalaidь.

Əmjrdjn tyrlj çaqtarьn tolьq qamti sipattaqan qьlьmi enbekterjnde Lenin kərkem ədebiet məselesjne ylken orn berdj. Çūmьscь tabьnьn çazucьlarь M. Gorki, Serafimovic siaqtь çazucьlardьn cьqarmalarьna zor kənjl bəldj. Olardьn çūmьstarьna bascьlьq ettj, kəmek kərsettj. Proletariattьn ūlь çazucьsь M. Gorkimen əte dos boldь. Gorki səzderjnjn revolutsiacьl ətkjrljkterjn Vladimir Ilic, əte baqaladь. Gorkidjn çazucьlьq çūmьsьna ylken mən berdj. „Gorkidjn dynie çyzjljk proletariat qozqalьsьna kəp paida keltjrgen çana kəp paida keltjrmekçi asqan suretcj talant ekenj kydjksjz" — dep çazdь.

Vladimir Ilic, əzjnjn Gorkige çazqan qatьnda, onьn cьqarmalarьn bьlai dep baqalaidь: „Sjz əzjnjzdjn suretcj talantьnьzben Reseidegj çūmьscьlar qozqalьsьna — çalqьz Resei emes au — ətе ylken paida keltjrdjnjz", — deidj.

Ədebiettjn partialьq bolu prinsipj. Vladimir Ilic proletariat ədebietjn ərkendetuge ədebietjmjzdjn partialьq prinsipte bolubna airьqca kənjl bəldj. Proletariat ədebietj aldьnqь qatardaqь naqьz revolutsiacьl taptьn tjlegjmen cьn qabьsa alqanda qana kyctj bolatьndьqьn tolьq dəleldedj. „Partia ūilьmь çana partia ədebietj" degen maqalasьnda Ilic: „ədebiet partialьq ədebiet boluqa tijs. Burçuazialьq adamgercjljkke qarama qarsь, burçuazialьq paidakynemdjkke, saudegerljk baspa səzge qarama qarsь, burçuazialьq ədebi mansapqorlьqqa qarama qarsь, çana daracьldьqqa qarama qarsь, „Conçarlьq anarxizmge" çana bailьq çinaudьn soqьna tysucjljkke qarama qarsь, sotsialistjk proletariat partialьq ədebiet prinsipjn alqa

qoiuь kerek, osь prinsiptj damьtьp, onь meiljnce tolьq çana tūtas tyrde jske asьruь kerek.

Partialьq ədebiettjn būl prinsipjnjn mənj nede? Sotsialistjk proletariat ycjn ədebiet jsj çeke adamdardьn ia çeke toptardьn paida tabu qūralь bolmauь bьlai tūrsьn, tegjnde, ədebiet jsj proletariattьn çalpь jsjne baqьnbaitьn çeke, dara jste bola almaidь. Partialьq emes ədebietcjler çoiblsьn! Perjctesjnjp çyrgen ədebietcjler çoiblsьn! Ədebiet jsj çalpь proletariat jsjnjn bjr bəlegj boluь kerek, çalpь çūmьscь tabьnьn bykjl sanalь avangardь çyrgjzjp otьrqan tūtas bjr ūlь sotsial-demokratialьq mexanizmnjn „kjckene dəngelegj çana vintj" boluь kerek. Ədebiet jsj sotsial demokratialьq partianьn ūibmdastьrьlqan, plandь, bjrjktjrjlgen çūmьsьnьn bjte qainaqan bjr bəlegj boluь kerek" — dedj.

Osь maqalasьnьn taqь bjr çerjnde, Ilic: Burçuazialьq dəracь gospodinder, sjzderdjn absoluttjk bostandьq turalь aitьp çyrgen səzderjnjz ekj çyzdjljk qana ekenjn bjz aituqa tijstjmjz. Aqca bilj-gjne negjzdelgen qoqamda, enbekcjler būqarasь qaibrcьlьqqa ūcьrap, at təbeljndei aram tamaq bailar çatьp jcjp, sorьp çatqan qoqamda, js çyzjnde realdь, cьn „bostandьq" boluь mymkjn emes. Çazucь gospodin, sjz burçuazialьq baspa iesjne baqьnьctь emessjz be? Sjz „qasiettj" saxьna ənerjne „qosьmca" retjnde çezəkceljk əmjrden alьnьp ramkalarqa, kartinalarqa salьnqan pornografialar çasaudь talap etjp otьrqan burçuazia çūrtcьlьqьna baqьnьctь emessjz be?

Mūndai absoluttjk bostandьq degenjnnjn ezj burçuazialьq nemese anarxistjk (eitkenj, dynie tanu çənjnde, anarxizm degenjmjz enj ainaldьrьlqan burçuazialьq) çel səz qoi. Qoqam jcjnde əmjr syre tūra, ol qoqamqa baqьnudan bostan boluqa bolmaidь. Burçuazialьq çazucьnьn, suretcjnjn, aktrisanьn bostandьqь degenjmjz — tek tysjn boiaqan (ne ekj çyzdjljkpen tysjn boiatqan) aqca qapcьqьna, paida-paraqa, aqьqa baqьnьctьlьq qana.

Sondьqtan da bjz, sotsialister, būl ekj çyzdjljktj əckereleimjz, onьn çalqan perdesjn çūlьp tastaimьz, būl jstj būlai etkende bjz, — taptan tьs ədebiet çana taptan tьs iskusstvo çasau ycjn jstemeimjz (mūndai ədebiet çana iskusstvonь tapsьz sotsialistjk qoqamda qana çasauqa boladь), ekj çyzdj bostan, al, js çyzjnde burçuaziaqa bailanьstь ədebietke, proletariatpen acьqtan-acьq bailanьsьp otьrqan cьn erjktj ədebiettj qarama qarsь qoiu ycjn jsteimjz.

Būl erjktj ədebiet boladь, eitkenj būl ədebiettjn qatarьna, qūlqьn ycjn emes, mansap ycjn emes, sotsializm ideasь ycjn çana enbekcjlerge tjlektestjgj ycjn çana kycter qosьlьp otьradь. Būl erjktj ədebiet boladь, eitkenj būl ədebiet toiqandьqtan sekjretjn geroinaqa, semjz-djkten erjgetjn, semjzdjkten qapalanatьn „betke cьqar on caqtь mьnqa" qьzmet etpeidj, eldjn kərkj, kycj, kelecegj bolьp otьrqan milliondaqan, on milliondaqan enbekcjlerge qьzmet etedj. Būl ədebiet adam balasьnьn revolutsialьq oi-pjkjrjnjn en soqqь çemjsjn, sotsialistjk proletariattьn təçribesjmen, kyndeljktj çūmьsьmen baibtatьn būrьnqь təçribemen (sotsializmnjn çabaiь, utopialьq formьlarьn aiaqtaqan qьlmi sotsializmmen) qazjrgj təçribenj (çūmьscь çoldastardьn qazjrgj kyresjn) ьlqi ezara ūctastьrьp otьratьn erjktj ədebiet boladь" —

dedj („Iskusstvo çana ədebiet markscjldjk osveccenіede" 189, 190 — 191-b., 1934-ç.).

Leninnjn būl („Partia ūibmь çana partia ədebietj") maqalasь, ədebiet məselesj çənjndegj burçuaziacьl teorianь bjraq tənkerjp mylde çoqqa cьqardь.

Əngjme bьlai: būrьn da çana soqqь kezge deijn burçuazia qoqamьnda: „Çazucь artьq çaralqan adam, olarqa qoqam əmjrj ecbjr əser ete almaidь" degen pjkjr ədebiette ken erjs aldь.

Orьs eljnde 60-çьldardaqь dvorən — burçuazia çazucьlarь (Fet, Maikov t. b.) revolutsiacьl demokrat çazucьlarьna (Cernicevskige, Nekrasovke, Dobrolubovke) qarsь cьqtь. „Iskusstvo—iskusstvo ycjn" degen teorianь ūsьndь. Burçuaziacьl teoretikter kərkem cьqarmanь qoqam kyresjnen bəljp aldь. Kərkem cьqarma ədemjljkke qana çūmьs etsjn dedj. Būl sьqьldь kezqarastardь dvorəncьldarmen burçuaziacьldardьn qьlmi ckolasьnan da, ədebiettjn basqa aqьmdarьnan da tabuqa bolatьn edj. Būl kezqaras, tek erte kezde qana bolьp qoiqan çoq, onan keijn de boldь.

Nege būlai, būl terjs kezqarastardьn tamьrь qaida çatьr? Būl iskusstvo men ədebiettjn taptьq xarakterjn qьmtap, byrkeudjn təsjlj, ailasь edj, cьqarma „erjktj" — „bostan" bolsьn degen qūrqaq çel sezben oqucьnьn oi-pjkjrjn basqa çaqqa audaru; iskusstvo ədemjljk ycjn qana kerek degen sezdj çamьlьp, ezucj ystem taptьn myddesjn qorqau edj.

Ūlь danьcpanьmьz Leninnjn əlgi sezderj burçuaziacьl teoretikterdjn betperdesjn acьp qana qoiqan çoq, olarqa tūrqьzbastai aubr soqqь boldь. Taptan tьs ədebiet çana iskusstvo tapsьz sotsialistjk qoqamda qana bolatьndьqьn Lenin acьqtan acьq aittь. Bjz ədebiet ycjn qana qьzmet etemjz dep, kekitjn burçuaziacьl çazucьlardьn aqca qapcьqьna baqьnьctь ekendjgjn dəleldedj. Syitjp „Çazucь „erjktj" — „bostan" çazucь qoqamnan, toptan tьs deitjn burçuazialьq teorianьn kyljn kekke ūcьrdь.

Burçuazia teoretikterj iskusstvo „erjktj" — „bostan" bolsьn degen, pjkjrlerjn ynemj çaqtaumen keldj dep oilauqa bolmaidь. Olar keide būl pjkjrlerjne ezderj de qarsь cьqьp otьradь. Misalь, çana tuьp kele çatqan burçuazia tabь, eskj feodaldьq qūrьlьsqa qarsь cьqqan kezde, qoqam qatьnasьnьn jigerj basuь ycjn kyresken kezde, burçuazia teoretikterj iskusstvonь qoqam kyresjnen cette qaluqa tijs dep aita alqan çoq. Būl kezderde olar iskusstvonьn qoqam əmjrjne paidalь qasietterjnen bas tartqan çoq, tjptj onь ez kyresterjne acьqtan-acьq qūral etjp paidalandь. Burçuazia qьlьmpazdarьnьn bjrqatarlarь aq, kərkem cьqarmanьn qoqam əmjrjnjn damu zanьna baqьnatьndьqь turalь məsele kəterdj. Bjraq, olardьn ezj sol qoqamdьq əmjrdj terjs tysjndj. Sondьqtan, əngjmenjn bərjn sredanьn əserjne, ideianьn damuьna aparьp tjredj. Burçuazia qьlьmьpnьn en aldaqь əkjlderjde iskusstvonьn damu zandarьna dūrьs qьlmi tysjnjk bere almadь.

Qoqam əmjrjnjn damu zandarьna da, sonьmen bjrge iskusstvonьn damu zandarьna da en bjrjncj ret qьlьmi (materialistjk) tysjnjk bergen proletariat kesemj çana onьn ideologj — Marks — Engels boldь, Marks pen Engelsten keijn proletariat revolutsiasьnьn ūlь teoretikterj Lenin men Stalin materialistjk qьlьmi teorianь proletariat kyresjnjn

çaŋa çaqdailarьna səikestjre otьrьp, onь jlgerj qarai damьtumen boldь.

Stalin ədebiet turalь. „Bykjl Soiuzdьq Kommunist (bolcevikter) Partiasьnьŋ tarixьnda“— Markscjlerdjŋ marksizmdj jlgerj qarai damьtu məselelerjn aita keljp: „Markstjk teorianь jlgerj bastьra bergen çaŋa onь proletariattьŋ taptьq kyresjnjŋ çaŋa çaqdaiьnda çaŋa təçribemen baiьta bergen bjrden-bjr marksister Engels ɵlgennen keijn asqan ūlь teoretik Lenin, al Leninnen keijn Stalin çaŋa Leninnjŋ basqa cəkjrterj boldь dep aitsaq, asьra aitqandьq bolmaidь“ deidj (Partia tarixь qьsqaca kursь, 371-в.).

Bykjlsoiuzdьq Kommunist (bolcevikter) Partiasьnьŋ tarixьndaqь Ūlь kɵsemjmjz Stalinge berjlgen būl baqa bjrden-bjr dūrьs baqa. Ɵitkenj ɵmjrdjŋ qai salasьnda bolsьn Stalin çoldas marksizm-leninizmdj jlgerj bastьrьp, onь tvorcestvolьq çolmen damьta otьrdь. „Stalin — bygjngj Lenin“ dep Anri Barbus meiljnce tauьp aitqan. Ūlь kemengerjmjzɵmjrdjŋ basqa salalarьmen qatar, çalpь mədenietti, onьŋ jcjnde mazmūnь sotsialistjk, tyrj ūlttьq ūlt mədenietjn, ūlt ədebietj men ūlt iskusstvosьn ɵrkendetu çənjnde de marksizm-leninizmdj jlgerj bastьrьp damьttь.

BK(в)P Ortalьq Komitetjnjŋ XVI siezjnde çasaqan eseptj baiandamasьnda Stalin çoldas bьlai dedj:

„SSSR-daqь proletariat diktaturasьnьŋ çana sotsializm qūrьlьsьnьŋ dəujrj—mazmūnь sotsialistjk, tyrj ūlttьq ūlt mədenietjnjŋ gyldenetjn dəujrj...

Ūlt mədenietjnjŋ çalpь bjr tjldj, çalpь bjr mədeniet bolьp qosьluьna çaqdai çasau ycjn ūlt mədenietjnjŋ damьp, ɵrjsteujne, jcjndegj bar kycjn sьrtqa cьqaruьna çol beru kerek. Bykjl çer çyzjnde proletariat çenjp, sotsializm əbden tūrmьs ədetjne enjp bolqan kezde, ūlt mədenietterj ortaq bjr tjldj çalpьqa bjrdei sotsialistjk mədenietke (mazmūnь çaqьnan da, tyrj çaqьnan da) ainaluь ycjn, proletariat diktaturasь bjr elde qana ornap tūrqan çaqdaida tyrj ūlttьq, mazmūnь sotsialistjk ūlt mədenietjn ɵrkendetu kerek, ūlt mədenietj turasьndaqь məselede Lenin çolьnьŋ dialektikacьldьqь mjne osьnda“ — (Stalin, „Leninizm məselelerj — 478-в. 1936-ç. basьluь).

Stalin çoldastьŋ ūlt mədenietj turalь aitqan asa qūndь, ete tereŋ, būl pjkjrj bjr çaqьnan proletariat diktaturasь men sotsializm qūrьlьsь dəujrjndegj ūlt mədenietj çənjndegj Lenin teoriasьn alqa bastьrьp damьtu bolsa, ekjncj çaqьnan, ūlt mədenietj çənjndegj Lenin teoriasьna qaicь keletjn burçuaziacьl kɵz qarastardьŋ ynjn ɵcjrjp, otьna su sepken pjkjr boldь. Būl pjkjr sotsializm dəujrjnde ūlt mədenietj qūridь degen baicьl kɵk ezulerdjŋ bet perdesjn sьpьrьp, olardьŋ pasьq teorialarьn“ tyвjmen qoparьp, kyljn kɵkke ūcьrqan pjkjr boldь. Syitjp, sotsializm qūrьlьsь, proletariat diktaturasь dəujrjnde, tyrj ūlttьq, mazmūnь sotsialistjk ūlt mədenietjnjŋ gyldenjp ɵsujne bjrden-bjr tjrek, tūlqa bolqan pjkjr boldь.

Kemengerjmjz Stalin çoldastьŋ tura bascьlьqь arqasьnda bizdjŋ eljmjzdjŋ, ūlt mədenietjnjŋ taŋ qalqandai ɵsjp, ɵrkendegenj kjmge de bolsa məljm. Çalpь mədenietjmjz ɵrkendeumen bjrge ədebietjmjz de carьqtap ɵsumen boldь. Sovet ədebietjnjŋ ɵsu çolьnda, onьŋ kadrlarьnьŋ — çazucьlarьnьŋ aldarьnda tūrqan mjndetterjn de aiqьndap berucj Stalin çoldas boldь.

Stalin çoldas sovet çazucьlarьnьŋ aldьna çaŋa mjndetter qoidь. „Sovet ədebietjnjŋ stilj sotsialisjk realizm“ boluqa tijstj, „çazucь — adam çanьnьŋ inçenerj“ — degen pjkjrdj aittь.

Būl asqan danalьqpen aitьlqan sɵz. Osь qьsqa qana ekj səilemde sovet ədebietjnjŋ damu çolь da, sovet çazucьlarьnьŋ aldarьnda tūrqan mjndetterj de tygel qamtьlqan. Stalin çoldastьŋ būl sɵzderjne, Sovet çazucьlarьnьŋ bjrjncj siezjndegj çasaqan baiandamasьnda, Çdanov çoldas bьlai dep tysjnjk beredj:

„Stalin çoldas bjzdjŋ çazucьlarьmьzdь adam çanьnьŋ inçenerj dep atadь. Būl ne degen sɵz? Būl ataq sjzderge qandai mjndetterdj artadь?

Būl bjrjncjden, kɵrkem cьqarmalarda ɵmjrdj cьn surettep beru ycjn, surettegende çai „obiektivni cьndьq“ dep, çansьz tyrde, at ystj surettemei, ɵmjr cьndьqьn revolutsialьq damu çaqьnan alьp suretteu ycjn, sol ɵmjrdj bjlu kerek degen sɵz.

Sonьmenbjrge, kɵrkem suretteudjŋ cьndьqь men tarixi tianaqtьlьqь eŋbekcj çūrttь sotsializm ruxьnda tərbieleu, ideia çaqьnan qaita qūru mindetjmen bailanьstь boluь kerek. Kɵrkem ədebietpen, ədebiet sьnьnьŋ mūndai ədjsj bjzde sotsialistjk realizm ədjsj dep ataladь...

Adam çanьnьŋ inçenerj bolu degenjmjz —cьndьq ɵmjrge taban tjrep berjk aralasu degen sɵz. Al, olai bolsa, būl çoq ɵmjrdj çana cьndьqta bolmaqan geroilardь surettep, oqucьnьŋ nazarьn ɵmjrdjŋ qaicьlьqtarь men ezgjsjne audarmai, bolmasa çoq dyniege, utopialar dyniesjne audarьp kelgen eskj tiptegj romantizmnen bezu degen sɵz. Materialistjk berjk negjzge mьqtap syienetjn bjzdjŋ ədebietjmjz ycjn romantika çat emes, bjraq, ol çaŋa tiptegj, revolutsiacьl romantika boluь kerek...

Ədebiet jsjnjŋ texnikasьn bjlmeijnce, adam çanьnьŋ inçenerj bolu mumkjn emes, onьŋ berçaqьnda çazucьlьq çūmьs texnikasьnьŋ bjrnece ɵzgeceljkterj bar ekenjn eskere bjlu kerek boladь.

Sjzderde qūral tyrlerj kɵp. Ɵtken dəujrlerde çasalqan çaqsь nərselerdjŋ bərjn de sūrьptap jcjnen çaqsьlarьn taŋdap ala otьrьp būl qūraldьŋ būl tyrlerjn (ədebiettjk tvorcestvonьŋ çanьrьn, stiljn, formasьn çana priomdarьn) tolьq paidalanuqa sovet ədebietjnjŋ tolьq mumkjncjljkterj bar. Osь çaqьnan alьp qaraqanda, jstjŋ texnikasьn mengeru, barlьq dəujrlerdjŋ ədebiet mūrasьn talqap alu asa maŋьzdь mjndet bolьp tabьladь, būl mjndettj orьndamaiьnca sjzder adam çanьnьŋ inçenerj bola almaisьzdar.

Adam çanьnьŋ inçenerj bolu degenjmjz — tjldjŋ mədeniettjljgj ycjn, cьqarmalardьŋ sapasь ycjn belsene kyresu degen sɵz. Bjzdjŋ ədebietjmjz zamanьmьzdьŋ tjlekterjne əljde tɵtep bere almai otьr. ədebietjmjzdjŋ nacar çaqtarь sananьŋ ekenomikadan keijn qalьp kele çatqandьqьn kɵrsetedj, būl kemcjljk, ərine, bjzdjŋ ədebietcjlerjmjzde de bar. Mjne, sondьqtanda qaçьmai-talmal ɵzdjgjnen oqu, ɵzjn ideia çaqьnan sotsializm ruxьnda qarulandьru būlçьmastьq cart bolьp tabьldь. Sovet ədebietcjlerj onsьz ɵz oqucьlarьnьŋ sanasьn qaita qūra almaidь, solai bolqandьqtan adam çanьnьŋ inçenerj de bola almaidь...“ (Sovet çazucьlarьnьŋ bykjlsoiuzdьq I-siezdegj sɵzjnen).

Mjne, „çazucь — adam çanьnьn inçenerj“ — degen sөzdjn qьsqaca tysjnjgj. Bül sөz, sovet әdebietj men әdebietcjlerjnjn aldarьnda türqan mjndetterjn өsu, damu çoldarьn aiqьndaitьn, ylken oi, terең maqna çatqan sөz ekendjgj Çdanov çoldastan keltjrgen yzjndjde acьq aitьlqan.

STALIN KADR TURALЬ.

Kөsemjmjz ülь Stalin qai uaqta bolsьn çalpь kadrqa, onьn jcjnde iskusstvo, әdebiet kadrlarьna da ylken kөnjl bөljp, kynbe-kyn bascьlьq ettj. Proletariat әdebietjnjn yzdjk ceberj, asqan dana çazucьscь M. Gorkidjn den saucьlьqьna erekce kөnjl bөljp mөpelegenj, onьn dynie çyzj enbekcjlerjn revolutsialьq kyreske caqьratьn, adam balasьnьn sanasьndaqь kapitalizm qaldьqtarьn çoiuqa qüral bolatьn, oqucьlarьn kommunizm ruxьnda tөrbieleuge at salьsatьn tamaca cьqarmalar berujne kөmektesjp, çol bascьlьq berjp otьrdь. Sonьmen qatar, sovet çazucьlarьnьn tvorcestvosьn dürьs taldap, olardьn tarixtaqь өz orьndarьn aiqьndaucь ülь sьncь da Stalin çoldas boldь.

Sonqь kezge deijn çasьrьnьp kelgen qalq çaularь, bjr kezde, V. Maiakovskige tüs-tüs çaqtan cabuьl çasadь. „Maiakovski aqьn emes“, „onьn өlenj kөpcjljkke tysjnjksjz“ — dep kөkjdj.

Revolutsianьn poeziadaqь ürancьsь, enbekcj qalqtь өzjnjn qairattь өlenderj arqьlь kapital dyniesjne qarsь kyreske caqьrqan revolutsianьn yndeucjsj Maiakovskige, byrkenjp kelgen qalq çaularь kөpcjljktj qarsь qoimaqcь boldь. Bjraq, olardьn qara nietterj jske aspadь. Kommunist partiasьnьn qьraqь kemeңgerj Stalin çoldas Sovet dөujrjnjn eң talanttь aqьnьna qalq çaularьnьn çasaqan cabuьlьn qiadan bolçap, olarqa kezjnde aiausьz soqqь berdj.

„Maiakovski bjzdjn Sovet dөujrjnjn eң talanttь, eң çaqsь aqьnь“ — dedj Stalin çoldas.

Qalq kөsemj ülь danьcpannьn osь sөzjnen keljn, Sovet çürtcьlьqь Maiakovskidj bürьnqьdan da kөrj syijp oqitьn boldь. Maiakovskidjn өleң qürьlьsь yzdjk obrazdь, terең maqnalь çaңa tyr ekendjgjn, onьn stilj, sovet әdebietjndegj revolutsianьn otraçeniasь (sөulesj) bop tuqan stil ekenjn kөpcjljk bürьnqьdan da kөrj terең tysjne bastadь. Ekjncj çaqьnan, Stalin çoldastьn sөzjnen keljn, qalq çaularьnьn Maiakovski turalь ynj өctj.

Ülь kөsemjmjzdjn әdebiet kadrlarьna soncalьq kөnjl bөletjndjgjn Qazaqьstannьn өz өmjrjnen de kөruge boladь. Qazaq qalqьnьn daңqtь aqьnь, Qalq poeziasьnьn alьbь Çambьl Çabaev, Stalin dөujrjnde, Stalinnjn bascьlьqь, kөmegj arqasьnda qana qaita tuьp, bykjl SSSR qalqьnьn syijktj aqьnь bolьp otьr. Onьn boiьndaqь bar asьlь çarьq dynie kөrjp, kөpcjljktjn syijp oqitьn өleңj bop, qasьrlar boiь çasalqan qazaq eljnjn tjl bailьqь sotsializmnjn altьn bosaqasьna jljnjp, çyzge kelgen qart aqьnnьn quanьc kөkjregjn kernep, bar dauьspen cattьq өmjrdj çьrlauь tek Stalin çoldastьn bascьlьqь, kөmegj arqasьnda qana bolьp otьrqan js.

„Çalqandь ,calpaqьnan basьp өtjp
Çasarьp, qaita tuьp, aldьm bekjp;
Qausaqan otьz tjrjm qaita cьqtь
Bolqanda qьzьl iek әljm ketjp.
Aldьrьp, eskj serjk dombьranь,
Caldardь otьrqan kjm qadjrletjp?
Çetkende toqsan çasqa cekken nardaj,
Çyrekke dem bergen kjm dүbjrletjp?
Çetkende sener ottьn әlpetjne,
Qialqa çol bergen kjm erge erletjp?
Ol — quat, kyc tuqьzqan Stalinjm
Sol erge, armaj, acpai keldjm çetjp“

deitjnj de Çambьldьn sondьqtan.

Tek qana Çambьl emes, Syleimen Stalski siaqtь yzdjk talanttar Stalinnjn bascьlьqь arqasьnda qana өz өnerlerjn çarьqqa cьqardь.

Bjzdjn bül keltjrgen misaldarьmьz, ülь kөsemjmjz Stalinnjn әdebiet kadrlarьn өsjru, olarqa kөmektesu çөnjndegj kyrdelj jsjnjn mьnnan bjrj qana. Bjz bül çazucьlardь misal ycjn, tek qana misal ycjn keltjrjp otьrmьz. Jstjn cьndьqьna kelgende sovet eljnjn qai çazucьsь bolsьn, Stalin kөmegjnjn, bascьlьqьnьn, tjkelei çәrdemjnjn arqasьnda өsjp-өnjp otьr. Olardьn oiьna sana, boiьna kyc, denesjne quat, sezjmjne azьq berucj ülь danьcpanьmьz Stalin, Stalin dөujrj.

Stalin әdebiet müralarь turalь. Danьcpan kөsemjmjz Stalin tek qana bygjngj çazucь, tek qana bygjngj әdebiet emes, büdan bjrnece qasjr bürьn өtken çazucь aqьndarqa da, olardьn bjzge qaldьrьp ketken asьlmüralarьna da erekce kөnjl bөledj. Qai eldjn bolsьn daңqtь klassik çazucьlarь Stalin dөujrjnde qaita tjrjldj. Puckin, Lermontov, Ferdausi, Cota, Cevcenko, Abai, Nizami taqь basqa kөrkem sөz өnerpazь aqьn-çazucьlardьn tuqan, өlgen çьldarьn өtkjzu qalq merekesjne ainaluь da, olardьn tvorcestvolarь cьn өz maqnasьnda tarixi baqasьn alularь da Stalin çoldastьn bascьlьqьmen bolьp otьrqan js. Qalq müqьn çьr etken, tvorcestvosь qalq tjlegjnen tuьp, qalqtьn bolacaq baqьttь kyndj ansaqan zor tjlekterj men myddelerjne bailanьsьp çatqan aqьn—çazucьlardь, burçuaziacьl „teoretik“ sьmaqtar qalq mylkj etuden aulaqtatьp, өz tobьnьn mürasь etpek bolьp kelse, Stalin bastaqan kommunister partiasь, sovet çürtcьlьqь Lenincjl ülь sьncь Stalin çoldas, burçuaziacьl „teoretikterge“ çana çasьrьnьp kelgen qalq çaularьnьn bөrjne de soqqь berjp, qalq mürasьn өr tyrlj çat kөz qarastardan arcьp aldь. Syitjp, adam balasьnьn pomeccik, kapitalister qoqamьnьn qanauь astьnda çyrjp çasap cьqarqan qalqtьn qьmbattь, asьl qazьnalarьn sovet çürtcьlьqьnьn өz mylkj ettj. Sonьmen qatar, ülь kөsemjmjz Stalin çoldas, bykjl dynie çyzj enbekcjlerjnjn en syijktj, eң ardaqtь kjtabь bolqan өz enbekterjnde de klassik әdebiettjn çasaqan obrazdarьn әr daibm aq paidalanadь. Keibjr saiasi mөselelerdj tysjndjru ycjn kөpcjljkke tysjnjktj, klassik әdebietter tuqьzqan obrazdardь alьp salьstьrular çasaidь. SSSR konstitutsiasьnьn proektьsь turalь çasaqan baiandamasьnda kapitalistjk elderdjn topas „sьncьlarьn“ ceneu ycjn, orьs qalqьnьn klassik çazucьsь Gөgjldjn „өlj çandarьnan“ Pelageia obrazьn, klassik çazucь Saltikov—Cedrinnen topas biurokrat obrazьn alьp paidalandь.

XVI-partia siezjnde çasaqan baiandamasьnda kemeңgerjmjz Stalin çoldas, onсьl oppozitsianьn bürьnqь liderlerjn mjnezdeu ycjn ülь orьs qalqьnьn klassik çazucьsь Cexovtьn „Futlөr jcjndegj adam“ —deitjn әngimesjnen Grek tjljnjn oqьtucьsь Belәkovtьn obrazьn alьp, onсьl oppozitsianьn bürьnqь liderlarь men Belәkovtь qarsьma qarsь qoidь. Bülardьn өz ara bjrljkterjnjn betjn aiqьn acьp beredj.

Bürьnqь onсьl oppozitsia liderlerjnjn өz moьndarьna alqan mjndetetjn orьndauqa ecвjr talpьnвaularьnьn sevepterj tura'ь aita keljp, вьlai deidj Stalin çoldas: „Aqьrьnda ekjncj sevep. Bül ekjncj sevepтjn mənjsj — onсьl oppozitsianьn bürьnqь liderlerj вjzdjn bolceviktjk qarqьnьmьzdьn ne ekendjgjn tysjnвeidj, bül qarqьndarqa senвeidj, çalpь aitqanda вjrte-вjrte damudьn, samotektjn ceпвerjnen asьp ketetjn nərsenjn вjrjn de qaвьldamaidь. Ol вьlai türsьn, вjzdjn вolceviktjk qarqьndarьmьz, qaita qürьlьs dəujrjne вailanьstь çaпa çoldarьmьz, tap kyresjnjn cielenjsuj çana bül cielenjsudjn saldarь olardь qauptendjredj, dekpjrjn qacьradь, qorqьtadь, yreilerjn ücьradь. Sondьqtan вjzdjn partianьn өte-mөte өikjr ürandarьna вailanьstь nərselerdjn bərjnen de olardьn at tonьn ala qacatьndьqь tysjnjktj nərse. Bülardьn auruь — dəl Cexovtьn belgjlj geroiь, grek tjljnjn oqьtucьsь, futlər jcjndegj adam Belikovtьn auruь. Cexovtьn „Futlər jcjndegj adam“ deitjn əngjmesj qaterlerjnjzde bar ma? Өzderjnjzge məljm, bül geroi kynnjn ьstьqьnda da, suьqьnda da ər qacan aiaqьna kaloc, ystjne maqtalь paltө kijp, tөвesjne zont üstap çyretjn bolqan. „Au, münьnьz ne, iul aiьnьn jcjnde, kynnjn osьnca ьstьqьnda, sjzge kaloc pen maqtalь palto kiudjn ne qaçetj bar?“ — dep süraidь eken çürt Belikovtan. Oqan Belikovtьn beretjn çauaвь: „вjr keregj bolar, kjm вjledj, çazataiьm вjrdeme bolьp ketjp çyrer, kenetten aiaz qьsьp keter, onda qaitesjn?“, ər вjr çaпalьqtan, oвьvateldjn açarsьz qalьptь türmьsьnьn cegjnen asьp ketetjn nərsenjn bərjnen de, ol cumadan çaman qorqataьn bolqan. Çaпadan asqana acьlsa da Belikov qauьptana вastaidь: „Ərine, asqana bolиь çaqsь da nərse cьqar, вjraq baiqaпьzdar, çazataiьm вjrdeme bolьp ketjp çyrmesjn“. Drama yijrmesj qürьlьp, oqu yij acьlsa — Belikov taqьda yreilene вastaidь: „drama yijrmesj, oqu yij degendj, sonь ne qьlamьz? Baiqaпdar, çazataiьm вjrdeme bolьp ketjp çyrmesjn“ — deidj.

Onсьl oppozitsianьn bürьnqь liderlerj turalь da dəl sonь aitu kerek (Stalin, „Leninizm məselelerj“ 488 — 489-вetter, 1936-ç. вasьluь).

Syitjp, onсьl oppozitsianьn bürьnqь liderlerjn mjnezdeu ycjn Stalin çoldas solarqa üqsas, solardьn xaraketterjne xaraketj tən Beləkovtь alsa, ekjncj вjr çerde, өzjnjn aitaiьn degen oiьna, anьqtaiьn degen məselesjne laiьqtь dəl keletjn вasqa вjr oвrazdь alвp, soqan saiьstьru çasaidь.

„Partia çümьsьnьn kemcjljkterj“ — degen өzjnjn tarixi tamaca enвegjnde, ülь kөsemjmjz Stalin çoldas, вolcevikterdjn kycj qaida ekendjgjn sipattau ycjn grek mifologiasьnьn geroiь Anteige toqtalьp өtedj. Antei, өz anasь çermenen qandai вailanьstь bolsa, вolcevikter de өzjnjn anasь qalqpen, büqaramen sondai вailanьstь bolsьn deidj.

„Bolcevikter qalqtьn qalьn büqarasьmen вailanьsьn saqtap türqanda, olardьn çenjlmeitjndjgj aqiqat dep вjluge boladь. Sonьn kerjsjnce, вolcevikter büqaradan qol yzse aq, onьmen вailanьstan airьlsa aq, olardь вiurokrattьq tat вassa aq bolqanь, olar вarlьq kycten airьlьp, dəneпege çaramaitьn bolьp qaladь.

Eskjljktegj grek çürtьnьn mifologia sistemasьnda Antei deitjn вjr ataqtь geroi bolqan, ol mifologianьn aituьnca, sudьn qüdaiь — Poseidon men çerdjn əiel qüdaiь — Geianьn ülь bolqan. Ol өzjn tapqan, asьrap, tərвielegen anasьn asa çaqsь kөrgen. Bül Anteidjn

çeпвegen geroiь bolmaqan. Ol çenjlmeitjn geroi вop sanalqan. Onьn kycj nede edj? Onьn kycj mьnada bolqan: ol çauьmen alьsqan uaqьtta өzjnjn xalj nacar bolsa, өzjn tapqan çana asьraqan anasь — çerge tijp ketse aq bolqanь, ol çaпadan kyc alatьn bolqan. Braq, sonda da onьn əlsjz çerj bolqan — ol, вjr seвeppen çerden qol yzjp ketu qaupь bolqan. Çaularь onьn osь əlsjz çerjn вjljp alьp, onь andьp çyretjn bolqan. Bjr kezde onьn sol əlsjz çerjn paidalanqan çau tавьlьp, onь çenjp ketken. Bül Gerkules edj. Ol onь qalai çendj? Ol çerden onь вөljp əkettj, aspanqa kөterjp əketjp, çerge qolьn çetkjzвei kettj, səitjp, onь əuede вuьndьrьp өltjrgen.

Menjn oiьmca, вolcevikter grek mifologiasьndaqь geroi Anteige üqsaidь. Sol Antei siaqtь, bülardьn da kycj өzjn tuqьzqan, asьrap, tərвielegen өzjnjn anasьmen—büqaramen вailanьstьlьqьnda. Olar өzjnjn anasьmen, qalqpen, вailanьstьlьqьn yzвei türqanda, olardьn çenjlmeitjn bolьp qaluьna вarlьq kepjlj bar.

Bolceviktjk вascьlьqtьn çenjlmeitjndjgjnjn kjltj osьnda“ — deidi Stalin çoldas. (Partia tarixь, 375, 376-вetter 1938-ç. вasьluь).

Kemengerjmjz ülь Stalinnjn ərвjr saiasi məselege вailanьstь ədeвiettegj oвrazdardь paidalanuьnьn mənj zor. Өmjrdjn keiвjr çaqtarьn kөpcjljkke oвraz arqьlь tysjndjremjz desek, kөsemjmjzdjn ədeвiet oвrazьn paidalanuьnan yirenujmjz kerek. Publitsistj sьncь, ədeвietcjler ycjn, bül ylken saвaq, tamaca ylgj. Bjz büdan вjrjncjden, eskj klassik ədeвiet oвrazdarьn вygingj өmjrdegj keiвjr məselenj anьqtau, mjnezdeu ycjn paidalanudьn tek mymkjndjgj qana emes, qaçetjgjn вjlsek, ekjncjden, qandai oвrazdardь alьp, qalai paidalanudьn da ylgjsjn kөremjz.

Stalin çoldas klassik ədeвiettegj oвrazdardь alqanda, aitaiьn degen oiьna, anьqtaiьn degen pjkjrjne, kөpcjljkke tysjndjreijn degen məselesjne, mjnezdeijn degen adamdarьna laiьqtь, tən oвrazdardь aladь. Çoqarqь keltjrgen „Futlər jcjndegj adam“, „Antei“ S. Cedrinnen keltjrgen topas вiurokrat oвrazь, „Өlj çandardan“ keltjrgen Pelageia bül aitqanьmьzqa tolьq dəlel вola aladь.

Stalin çoldastьn ədeвiet oвrazdarьn qoldanudaqь bül ədjsjnen вjz yirenuge tijstjmjz. Sonьmen qatar, ülь kөsemjmjz dynie çyzjndegj klassik ədeвietterjn bolsьn, qalq tvorcestvosь — folklordь bolsьn, sovet eljnjn ədeвietjn bolsьn soncama kөp вjletjndjgjn çana ədeвiettj meiljnce syietjndjgjn kөremjz. Bүdan, ədeвiettj kemengerjmjz qandai syise, oqan qanca kөnjl вөlse, вjzder de Stalince syijp, Stalince oqu degen qortьndь cьqadь.

Ədeвiettegj partia saiasatьnьn negjzderj. Lenin өzjnjn: „Partia üiьmь çana partia ədeвietj“ degen maqalasьnda, sotsialistjk dəujrde proletariatqa qandai ədeвiet prinsipj kerektjgjn acьq aitьp вerdj. Ədeвiet jsj çalpь sotsial-demokratialьq partianьn üiьmdastьrьlqan, plandь, вjrjktjrjlgen çümьsьnьn вjte qainaqan вjr вөlegj вoluь kerek; taptan tьs ədeвietj, taptan tьs iskusstvonь tapsьz sotsialistjk qoqamda qana çasauqa boladь; ədeвiet partialьq bolsьn; ədeвiet milliondaqan çümьscь, enвekcjler ycjn çümьs etsjn degen prinsiptj üsьndь. Bül pjkjrdj Lenin sotsialistjk Oktəвr Revolutsiasьnan вürьn, proletariat diktaturasь əlj ornamaqan kezde aittь.

Stalin вastaqan Kommunist partiasь Leninnjn osь prinsipjn negjzge

ala otьrьp çana çaqdaiqı səikestendjre otьrьp jlgerj bastьrdь. BK(в)P Ortalьq Komitetj 1925-çьlь, kərkem ədebiet turalь qaulь aldь.

Revolutsianьn aqьl-oi çənjnde tənkerjsjne bailanьstь kəpcjljktjn belsendjljgjnjn artuьn, oi-ərjsinjn zor kenеiujn, būqaranьn materialdьq əl-auqatьnьn artuьn, solar men bailanьstь būqaranьn mədeni tjlekterjnjn zor əsujn, səitjp bjz kommunistjk qoqamqa bettep, jlgerj qarai aiaq basudьn predposьlkasь bolьp tabьlatьn mədeniettjk revolutsia dəujrjne kjrjp otьrqanьmьzdь, çana ədebiettjn əsuj mədeniettjn çappai əsujnjn bjr bəlegj bolьp tabьlatьnьn çana, ekjncj çaqьnan, caruacьlьq protsesjnjn qiьndьqь, caruacьlьqtьn bjr-bjrjne qarama qarsь, tjpij bjr-bjrjne çau formalarьnьn qatar əsuj, osь əsuden keljp tuatьn çana burçuazianьn tuu çana nьqaiu protsesj, būrьnqь çana çana intelligentsianьn keibjr bəlekterjnjn, alqacqь uaqьtta onca tysjnbese de, būqan səzsjz boi ūruь qoqam jcjnen būl burçuazianьn ideologialьq agentterjnjn bjrjnen son bjrj sūrьptalьp cьqьp otьruь — osьnьn barlьqь qoqam əmjrjnjn ədebietj betjnde de əserjn tigjzuj mymkjn ekendjgj bolmai qoimaitьn nərse ekendjgjn aita keljp, osь qaulьnьn 4 — 5-tarmaqtarьnda BK(в)P Ortalьq Komitetj:

„Sonьmen tap kyresj bjzde çalpь alqanda əlj toqtalmaitьn siaqtь, ol kyres ədebiet maidanьnda da toqtalmaidь. Çalpь alqanda iskusstvonьn, əsjrese ədebiettjn taptьq çaratьlьsь, misalь, saiasatqa qaraqanda, adam aitqьsьz aluan-aluan formada bjljnetjn bolsa da, taptьq qoqamda beitarap iskusstvo bolmaidь, boluqa mymkjn de emes.

Degenmen de bjzdjn qoqam əmjrjndegj faktьnь, atap aitqanda eljmjzde əkjmettj çūmьscь tabь qolьna alqanьn, bjzde proletariat diktaturasьnьn barlьqьn esten cьqarьp çjberu myldem terjs bolar edi.

Eger əkjmettj qolqa alqanqa deijn proletariat partiasь tap kyresjnjn otьn ərcjtjp, tūtandьra kelse çana bykjl qoqamnьn talqanьn cьqaru çolьna bastap kelse, proletariat diktaturasь dəujrjnde proletariat partiasьnьn aldьnda caruamen qalai yilesu çana onь qalai etjp aqьrьndap qaita tərbieleu məselesj tūr; būrçuaziamen qalai etjp belgjlj bjr qatьnas çasau çana onь qalai etjp aqьrьndap ьqьstьru məselesj tūr; texnikalьq çana basqada intelligentsianь qalai etjp revolutsia çūmьssьna tartьp, onь qalai etjp burçuazialьq ideologiadan əz çaqьmьzqa cьqarьp alu məselesj tūr.

Sonьmen, tap kyresj toqtalmaqanmen de, ol əzjnjn formasьn əzgertedj, əitkenj proletariat əkjmettj qolqa alqanqa deijn qoqamdь talqandauqa ūmtьladь, ol əzjnjn diktaturasь dəujrjnde „beibjtcjljk — ūibmdastьru çūmьsьn bjrjncj qatarqa qoiadь“ — dedj (BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn 1925-ç. 18-iundegj rezolutsiasьnan).

Qaulьnьn tərtjncj tarmaqьnda, Lenin aitqandai, „taptьq qoqam da beitarap iskusstvo bolmaidь, boluqa mymkjnde emes“ — dese, sonьmen qatar, partia, proletariat diktaturasь ornaqan dəujrge, çana çaqdaiqa səikestendjre otьrьp iskusstvo, ədebiet çənjndegj Lenin prinsipjn negjzge ala otьrьp, jlgerj bastьrьp damьttь:

„Sonьmen, tap kyresj toqtalmaqanmen de, ol əzjnjn formasьn əzgertedj, əitkenj proletariat əkmettj qolqa alqanqa deijn qoqamdь talqandauqa ūmtьladь, al əzjnjn diktaturasь dəujrjnde „beibjtcjljk — ūibmdastьru çūmьsьn“ — bjrjncj qatarqa qoiadь“ — dep partia

proletariat diktaturasь ornaqan dəujrge sai çana çol bascьlьq berdj.

Būqaradan qol yzbeu çana kommuniste çoqtarmen odaqtasu turalь Lenin:

„Revolutsianь tek çalqьz revolutsionerlerdjn qolьmen qana çasauqa boladь dep oilaucьlьq kommunisterdjn en ylken çana en qauьptь qatelerjnjn bjrj bolьp tabьladь. Çoq, olai emes, kyrdelj revolutsialьq çūmьstьn qandaiь bolsa da, oidaqьdai boluь ycjn — revolutsionerler cьn mənjsjnde yzdjk aldьnqь qatarlь taptьn avangardtьq rəljn qana atqara alatьndьqьn ūqьp, js çyzjne asьru kerek. Avangard əzj bascьlьq etken būqaradan qol yzbei, būl būqaranь cьn mənjsjnde jlgerj bastai alqan kezde qana əzjnjn avangardtьq mjndetjn atqara aladь. Cьndьq əmjrdjn ər salasьndaqь kommuniste çoqtarmen odaqtaspai tūrьp, qandaida bolsa nətiçelj kommunistjk qūrьlьs turalь səz qozqamau kerek“ — degen bolatьn.

Leninnjn būl aitqandarь əmjrdjn basqa salasьnda Stalin bascьlьqьmen js çyzjnde tolьq orьndalqanь tərjzdj, ədebiet məselesj çənjnde de js çyzjnde tolьq orьndaldь.

BK(в)P Ortalьq Komitettjn 1925-ç. qaulьsьndaqь aitьlqan texnikalьq çana basqa da intelligentsianь qalai eijp revolutsia çūmьsьna tartьp, onь qalai etjp burçuazialьq ideologiadan əz çaqьmьzqa cьqarьp alu; „çolbike "çazucьlardь əzara sūrьptau; carua çazucьlarьna dostьq kəzqaras bolūь, olardь səzsjz qoldap otьru kerektjgj, kommunizmnjn mədenie t kycterjmen barьnca tьqьz çoldastьq qatьnas çasau protsesjnde səzsjz bolatьn būl tolьp çatqan formalardь çoiu ycjn sabьrlьq kəzden qarap kəmek ete otьrudьn kerektjgj, taqь basqalardьn bərj de Leninnjn çoqarqь aitqandarьn çana çaqdaiqa səikestendjre jlgerjletjp damьtu edj.

Osь qaulьnьn on bjrjncj tarmaqьnda:

„Proletariat çazucьlarь çənjnde partia mьna təmendegjdei pozitsiada boluь kerek: olardьn əsujne barьnca kəmektese otьrьp, olardь, olardьn ūibmьn barьnca qoldai otьrьp, partia olardьn jcjnde asa qauьptь qūbьlьs bolьp tabьlatьn kommunistjk menmendjktjn tuuьna barlьq çoldarmen aldьn ala mymkjndjk bermeuj kerek. Proletariat çazucьlarьnьn kelecekte, sovet ədebietjnjn ideologialьq bascьsь bolatьndьqtarьn bjlgendjkten de, eskj mədeniet mūrasьna, sondai aq kərkem səz mamandarьna da çenjl-çelpj nemqūraidь qarauccьlьqqa qarsь partia barьnca kyresuj kerek. Sonьmen qatar proletariat çazucьlarьnьn idealьq gegemonialьqь ycjn kyrestjn qaçettjgjnjn əzjn çete baqalamaitьn pozitsianь da terjs dep tabu kerek. Bjr çaqьnan kapitulanttьqqa qarsь, ekjncj çaqьnan kommunistjk menmendjkke qarsь kyresu — mjne partianьn ūranь osь bolu kerek. Partia kəlemj tar, bjr betkei, taza „proletariattьq“ ədebiet çasau ycjn əreket jsteucjlermen de kyresu kerek; ədebiet əmjrdegj qūbьlьstardь, onьn tyrlj salalarьn kennen qamtu kerek; tek bjr qana zavodtьn aumaqьn almauь kerek; tek qana bjr sextьn ədebietj bolьp qalmai, əzjnjn sonьnan milliondaqan caruanь ertjp otьrqan kyresucj ūlь taptьn ədebietj boluь kerek, — mjne proletariat ədebietj aumaqьnьn mazmūnь osьndai boluь kerek“ — dedj (BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn 1925-ç. 18-iundegj rezolutsiasьnan).

Būl yzjndjden de bjz Ortalьq Komitetjn eskj mədeniet mūrasьna,

kərkem sөz mamandarьna qandai kөzqaras bolub kerektjgj çөnjndegj çana taza „proletariattьq“ әdebiet çasaimьz deuge qarsь, kommunistjk menmendjkke qarsь kyresu çaiь Lenindjk teorianь çana çaqdalqa sәikes jlgerjletu ekendjgjn kөremjz.

„Adam balasьnьn bykjl өrkendeuj tuqьzqan mәdenіettj әbden zerttep bjlumen qana, sonь qaita qortьp cьqarumen qana proletariat mәdenietjn çasauqa bolatьndьqьn anьq ūqьnbasaq, būl mjndettj bjz cece almaq emespjz“ dedj Lenin dep, bjz çoqarьda da aitqanbьz.

Sonьmen qatar, Lenin 1919-çьl, 13-martta, bjr mitingede sөilegen sөzjnde de: „Kapitalizm qaldьrqan mәdenietjnjn barlьqьnda alьp, odan sotsializm qūruьmьz kerek. Barlьq qьlьm, texnika, barlьq bjljm, iskusstvosьn aluьmьz kerek. Būlsьz bjz kommunistjk qoqam өmjrjn qūra almaimьz. Al būl qьlьm, texnika, iskusstvo — mamandardьn qolьnda, olardьn basьnda“ — dedj („Lenin çana iskusstvo“ 14-b.).

Kөsemjmjz Leninnjn kommunistjk menmendjktj meiljnce cenegenjde bjzge mәljm. Lenin kommunistjk menmendjktjn kommunizm qoqamьn qūru çolьnda ylken ziandь ekendjgjn acьp aittь. Leninnjn būl pkjrj de BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn qaulьssьnьn orьn aldь. Partia өzjnjn qaulьssьnda kommunistjk menmendjktjn zalaldь nәrse ekendjgjn kөrsete keljp, proletariat çazucьlarь oqan qarsь kyres acu kerektjgjn aittь.

BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn qaulьssьnьn 15—16-tarmaqtarьnda bьlai deidj: „Әdebiet çūmьsьmen tanьs emesterdjn әdebiet çūmьsьna өrkөkjrektjkpen, әkjmcljk çolmen qol sūquьna partia barьnca cara qoldanьp, onь typ-tamьrьmen qūrta otьruь kerek; әdebietjmjzdj dūrьs, paidalь çana sьpaiь çolbascьlьqpen qamtamьssьz etjp otьru ycjn, baspa sөz çūmьsьn basqarьp otьrqan mekemelerdjn kjsjlerjn dūrьs jrjktep qoiu çөnjnde partia qam etuj kerek.

Kөrkem әdebiettjn barlьq qьzmetkerlerjne sьncьlar men kөrkem cьqarmlar çazucьlardьn atqaratьn funktsialarьn dūrьs airьp berudjn qaçet ekendjgjn partia kөrsetjp beruj kerek. Kөrkem cьqarma çazucьlar barlьq kycterjn, sөzdjn dәl maqnasьnda aitqanda әdebiet produksiasьn cьqaruqa saluь kerek, būqan osь kezdegj orasan kөp materialdь paidanuь kerek. Soiuzьmьzdьn tolьp çatqan respublikalarь men oblьstarьnda ült mәdenietjn өrkendetuge de meiljnce kөnjl audaru qaçet.

Partia çūmьscьlar men carualardьn cьn kөpcjljgjnjn jcjnen cьqqan oqucьlaroa arnalqan kөrkem әdebiet cьqarudьn qaçet ekendjgjn basa kөrsetuj kerek; әdebiettegj өrkөkjrektjk predrassudoktardan tabandь batьl tyrde qol yzu kerek çana eskj cebeрljktjn texnikalьq barlьq tabьstarьn paidalana otьrьp, milliondaqan kөpcjljkke tysjnjktj tijstj formanь çasap cьqaru kerek“ (būdasonda).

Būl yzjndjde bjz, bjrjncjden BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn Sovet әdebietj aldьnda tūrqan mjndetterjn aiqьndap bergenjn kөrsek, ekjncjden, būl yzjndj de, Leninnjn әdebiet millondaqan enbekcjler ycjn qьzmet etsjn çana ol çūmьscь, enbekcjlerge tysjnjktj әdebiet bolsьn degen kөzqarastarьmen qabьsatьndьqьn kөremjz.

Qorьta aitqanda, Leninnjn әdebiet, iskusstvo turalь teoriasьn BK(в)P Ortalьq Komitetj өzjnjn kөrkem әdebiet salasьndaqь saiasatьna negjz ettj çana onь jlgerj bastьrьp damьttь. Būl qauь proletariat çazucьlarьnьn alda tūrqan mjndet, maqsattarьn [illegible] tolьq qamtьp onьn өsuj ycjn bascьlьq etken çana kөmektesken qauь boldь.

Sovet әdebietjnjn tabьstarь. BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn 1925-çьlqь qaulьssьnan bergj kezde, Sovet әdebietj ylken tabьstarqa ie boldь. Būl tabьstar partia saiasatьnьn dūrьstьqьn, kөrsetken çoldarьnьn turalьqьn dәleldeitjn faktь boldь. Revolutsiadan berj, carualardan çana çalpь enbekcjlerden tolьp çatqan çazucьlar cьqtь. Carualardьn kolxoz qūrьlьssьna kөcujmen bailanьstь, carualardьn arasьnan cьqqan çazucьlar otrәdjnjn kөpcjljgj proletariat ideologiasьna tolьq berjldj. Olar çūmьscьlardan cьqqan çazucьlarmen tjze qosьp, sotsializm jsj ycjn belsene kyrestj. Bjrjncj besçьldьqtaqь sotsializm tabьstarьnьn arqasьnda intelligentsiadan cьqqan çazucьlardьn da negjzgj bөlegj proletariat çaqьna audь. Proletariat ideologiasьnьn Sovet әdebietjnde gegomon bolqanь faktь boldь. Sovet әdebietj qalqaralьq burçuazia әdebietjne qarsь tūratьn ylken kycke ainaldь. Sovet әdebietj, iskusstvo kadrlarь kөp өstj. Endjgj kezde, būrьnqь Reseiljk proletariat çazucьlar ūiьmьnьn cenberjnjn kөlemj tar bola bastadь. Kөrkem tvorcestvonьn qūlac çaiьp өsujne edәujr kedergj bola bastadь. Çana soңqь kezde sotsialistjk mjndetterjnjn tөnjregjne çazucьlardь neqūrlьm molьraq ūiьmdastьru kerek boldь. Osь sebeptermen bailanьstь RAPP, BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn qaulьssь boiьnca çoiьldь da, 1932-ç. Sovet çazucьlar ūiьmь qūrьldь.

BK(в)P Ortalьq Komitetjnjn 1932-ç. 23-apreldegj qaulьssь. Ortalьq Komitet qaulьssьnda bьlai dedj: „Ortalьq Komitet soңqь çьldarda sotsialistjk qūrьlьstьn edәujr tabьstarь negjzjnde әdebiet pen iskusstvonьn da san çaqьnan bolsьn, sapa çaqьnan bolsьn kөp өskendjgjn atap өtedj.

Būdan bjrnece çьl būrьn, әdebiette әsjrese NEP tjn aloqacqь çьldarьnda çandanqan çat elementterdjn edәujr әserj bar kezde, al proletariat әdebietjnjn kadrlarь әlj әlsjz bolqan kezde, partia proletariat çazucьlarь men iskusstvo qьzmetkerlerjnjn pozitsiasьn nьqaitu maqsatьmen, әdebiet pen iskusstvo salasьnda өz aldьna proletariat ūiьmdarьn qūruqa çana olardь nьqaituqa barьnca çөrdem etjp otьrdь.

Qazjrgj uaqьtta, proletariat әdebietj men iskusstvosьnьn kadrlarь өsjp çetjlgen kezde, zavodtardan, fabrikalardan, kolxozdardan çana çazucьlar men xudoçnikter cьqьp otьrqan kezde, proletariattьq әdebietcjler men xudoçnikterdjn qazjrgj ūiьmdarьnьn (VOAPP, RAPP, RAPM çana basqalardьn) cenberjnjn kөlemj tar bola bastadь çana kөrkem tvorcestvonьn qūlac çaiьp, өrjs aluьna edәujr kedergj bola bastadь. Būl çaqdai sovet çazucьlarь men xudoçnikterjn sotsialistjk qūrьlьs mjndetterjnjn tөnjregjne neqūrlьm mol ūiьstьru ornьna, būl ūiьmdardь tūiьqtaloan kruçok qalьptarьnda qaldьru qaupьn, qazjrgj kezdegj saiasi mjndetterden sьrt qalu çana sotsialistjk qūrьlьsqa tjlektes çazucьlar men xudoçnikterdjn edәujr gruppalarьnan qol yzu qaupьn tuqьzadь.

Osьdan keljp әdebietcjler — xudoçnikter ūiьmdarьnьn tisjnce qaita; qūrьlu, olardьn çūmьs bazasьnьn keneitjlu qaçettjgj tuьp otьr.

1)Proletariat çazucьlarьnьn assotsiatsiasь (VOAPP,RAPP) taratьlsьn;

2) Sovet өkmetjnjn platformasьn çaqtaitьn çana sotsialistjk qūrь-

lьsqa qatьsuqa talaptanatьn barlьq çazucьlar, çanьnda kommunistjk fraksiasь bar, sovet çazucьlarьnьn bjrьnqai soiuzjne bjrjktjrjlsjn;

3) Iskusstvonьn basqa tyrlerjnde de osь siaqtь ozgerjster çyzege asьrьlsьn;

4) Bül qabardь js çyzjne asьru çonjnde naqtьlь caralar belgjleu üibmdastьrucь biuroqa tapsьrьlsьn".

RAPP çümьsьnda bolqan kemcjljkter ült respublikalarьndaqь çazucьlar üibmdarьnda da boldь. Qazaqьstan proletariat çazucьlar üibmь da kerkem tvorcestvonьn qülac çaibp, erjs aluьna kedergj bola bastadь. Tüibqtalqan kruçok qalpьnda qalu qaupь münda da boldь. Qьsqasь, RAPP üibmьndaqь kemcjljkterdjn bərj de qaitalandь.

Sondьqtan RAPP ьnьn bjr bəljmj bolqan, Qazaqьstan proletariat çazucьlar üibmь da çoibьbp, bjzde de Qaz. Sovet. Çazucьlar Soiuzь üibmdastьrьldь.

Stalin çoldas Ortalьq Partia Komitetjnjn sol qaulьsьn keneitjp, terendete, jlgerj bastьra otьrьp sovet ədebietjnjn aldьna „Sotsialistjk realizm" üranьn üsьndь.

Sotsialistjk realizm üranь — Marks — Engels — Leninnjn iskusstvonьn aldьna qoiqan carttarьn çinaqtaqan üran boldь.

Sovet çazucьlarьnьn bjrjncj siezj. 1934-çьlь, aqüs aibnьn aiaqьnda Sovet Çazucьlarь Soiuzьnьn bjrjncj siezj boldь. Bül siezge SSSR daqь ərtyrlj ült çazucьlarьnьn negjzgj kadrlarь qatьnastь. Siezge, proletariattьn revolutsiacьldьq kyresjne bailanьsь bar cet elderdjn çazucьlarь da kəp qatьnastь. Siez revolutsiadan bergj çьldardaqь ədebiet jsjndegj tabьstarьmьzdь qorьtьp çana ədebiettjn kelecektegj əsu çoldarьn kərsetjp ettj.

Soiuzdьn predsedatelj M. Gərkidjn baiandamasьnda, revolutsiacьl çana taptьn ədebietjnjn tarixi mənj, onьn qalqaralьq rəlj, ol ədebiettjn aldьnda türqan mjndetterj aiqьn, acьq kərsetjldj. Siezde, Ukraina, Belorus, Gruzin, Evrei, Özbek siaqtь SSSR daqь taqь basqa ülttar ədebietj turalь ədetj baiandamalar qoibldь. Çana dramaturgia, poezia ças kadrlar daiarlau çonjnde məsele qaraldь. Siezdjn ken tyrde talqьlaqan məselesjnjn bjrj, çazucьnьn sotsialistjk qürьlьs jsjnde alatьn ornь çana rəlj turalь boldь.

Bül siez, sotsialistjk qürьlьstьn dəujrjnde qalьn büqaranьn mədenietj əsjp, ərleujne qandai mymkjndjk tuьp otьrqandьqьn, sotsialistjk qürьlьsta asa qьzьqtь tьn materialdьn kəptjgjn, ədebiettj oqucь kəpcjljkpen tjkelei çana tьqьz bailanьs çasauqa meiljnce ken çaqdai tuьp otьrqandьqьn, lenindjk sara çolqa tysken ədebietjmjzdjn ərkendep əsujne meiljnce ken çol acьlьp türqandьqьn aiqьn kərsettj.

Bürьn artta qalqan ülttar da, Sovet eljnde tez əstj. Öz mədenietterjn çasadь. Öz çazucьlarьn cьqardь. Bül səz ceberlerj, aramtamaqtar ycjn çümьs jstemeidj, men-zen bop üiqьqa mas bolucь kecegj qan soraqьctar ycjn çazbaidь, çana qoqam çasaucь, milliondaqan çana adamdar ycjn çazadь.

Siez trebunьna çümьscьlar, kolxozcьlar, Qьzьl-əskerler, qьlьmi qьzьmetkerler, pionerlerdjn delegattarь cьqьp, çazucьlardь qüttьqtadь. Çazucьlardьn aldьna öz tjlekterjn üsьndь, Aleksei Maksimovic Gorki, ədebiettjn aldьna sotsialistjk əmjrdjn qoibp otьrqan tjlegjn bьlai dep qorьtьp ettj: „Sovet ədebietj, talanttarь ərtyrlj çana yzdjksjz əsjp

kele çatqan darьndь çazucьlarь kəp
bolьp üibmdasqan, sotsialistjk mədebiettjn en kycij qurals
kerek" dedj. Kommunist partiasьnьn tura bascьlьqьnьn arqasьnda sovet ədebietjnjn, osь çoldan aumai çyrjp kele çatqandьqьn siez acьq kersettj.

2. Ədebiettjn anьqtamasь

Ədebiettj üqьna bjlu ycjn onьn ne ekendjgjn çana ol özjnjn maqsattarьna çetu ycjn qandai qüraldarmen paidalanatьndьqьn bjlu qaçet.

Kerkem cьqarmanьn özjn çana kərkemdep suretteudjn ərtyrlj qüraldarьn tysjne bjlu basqa çaqьnan da paidalь nərse. Kərkem ədebiettj tysjne bjlu, adamdь səileuge ьsьldьradь, cecendjgjn arttьradь. Al dürьs səilei bjlu, sözdj tauьp aitu degen ete kerektj cart. Olai bolsa, kerkem cьqarma degenjmjz ədebiet pen cüqьldanucь „qalaulь" adamdardьn qana paidalanatьn nərsesj emes, ol kəpcjljktjn paidalanatьn qüralь. Ərine bül çende asa talanttь tuqan adamdardьn bolatьnь da ras. Bjraq, kərkem tjlderdjn, cecendjktjn elementj ərkjmnjn səzderjnde de boladь. Münь əsjru, ərkendetu kerek. Münь ərkendetkendegj maqsat, barlьq adam çazucь bolu ycjn emes, kərkem səzderdj qüral etjp paidalana bjlu ycjn kerek.

Obrazdьlьq. Kərkem ədebiettjn ne ekenjn tysjnu ycjn Gorkidjn „Ana" degen cьqarmasьn tekshereljk. „Ana" romanьnda 1905-çьldьn aldьndaqь çümьscьlar paselkesj suretteledj. Ças Pavel Vlasov revolutsiacьldarmen bailanьs çasaidь. Qüpia tyrde revolutsiacьl kjtaptar üstaidь, yijnde çinalьstar etkjzedj. Onьn anasь əuelgj kezde Paveldьn çana tanьstarьnan kydjktenedj, çümьscь çastardьn kəpcjljgjnjn mjnezqülьqtarьna üsamaitьnь, onьn mjnezjne tan-tamaca qalьp çyredj. Bjraq, syite-syite ol, Paveldьn dostarьmen çarasьnqьraidь. Olardьn jsterjmen de tanьsadь. Özj de olarqa çaqsь qarai bastaidь.

Paveldьn çana onьn çoldastarьnьn revolutsialьq jsterjmen çümьscьlardьn taptьq myddelerjn qorqau çonjndegj stixialьq kyresterjnjn qalai üctasqandьqьn M. Gorki aiqьn acьp kərsetedj. Zavodtьn direksiasь batpaqtь qürqatu ycjn çümьscьlardьn enbek aqьlarьnan bjr tiinnan aqca çinau turalь büirьq cьqardь. Çümьscьlar ne qьlarьn bjlmei anьradь. Pavel kyresu kerektjgjn tysjndjredj, sol kyrestj basqaradь. Top aldьna cьqьp səileidj. Pavel tütqьnqa alьndь. Ülьn çapqannan keijn, onьn anasь Pelageia Nilovna, revolutsiacьl çümьstarqa bürьnqьdan da kərj batьl aralasьnqьraidь. Revolutsialьq yndeulerdj zavodqa alьp keljp, politsiaqa sezdjrmei, çümьscьlarqa taratadь. Kəp üzamai aq Paveldь bosatadь. Bjrjncj maida Pavel men onьn çoldastarь demonstratsia üibmdastьradь. Paveldj taqь tütqьnqa alьp, tyrmege çabadь. Paveldьn anasь qalaqa keledj. Qalaqa keljp, Paveldьn revolutsiacьl çoldasьnьn yijnde türadь. Olardьn tapsьrub boibnca, revolutsialьq yndeuler taratu ycjn derevnaqa baradь. Gorki büdan keijn Pavelqa çana onьn çoldastarьna qürьlqan sottь suretteidj. Paveldardьn səzderjn çazadь. Taqь bjrde revoltsialьq yndeulerdj taratu ycjn vogzalqa barqan Nilovnanь politsia üstap aladь. Qütьla

almaitьnьna kəzj çetken son, Nilovnanьn yndeulerdj toptьn ortasьna qarai laqtьrqanьn kərsetedj. Roman osьlaica aiaqtaladь.

Ol kezdegj çümьscьlardьn türmьstarьn bül cьqarmadan basqa qorlardan da: ərkjmderdjn esjnde qalqan əngjmelerjnen çana qьlьmi enbekterden de bjlujmjzge boladь. Qьlьmi zertteu materialdarьnda oqiqa ərtyrlj aqpar, sifr, svodka arqьlь kərsetjledj. Al Gorkidegj suretterdjn negjzj cьn, ol, əzjnjn cьqarmasьnda bolqan faktьnь, cьn oqiqanь surettegen, Gorki çümьscьlar qozqalьssьnьn suretjn berujmen qatar Niçnovogorodqa (Qazjrgj Gorki qalasь) çaqьn çerdegj Sormovo degen çümьscьlar qalasьn suretteidj. Sormovo çümьscьlarьnьn revolutsialьq kyresterj men Gorki tьqьz bailanьstь boldь. Sondьqtan romandaqь çeke obrazdarda, sol oqiqaqa qatьnasqan adamdardьn cьndьq pjcjnderj suretteledj.

Kərkem ədebiet pen qьlьmi zertteu materialdarьnьn arasьndaqь ozgeceljkterdjn qandai bolatьndьqьn tolьq dəleideu ycjn, çümьscьlardьn sol kezdegj revolutsiacьl kyresj turalь çazoqan Lenin enbegjnen bjr yzjndj keltjreljk.

„Reseide stackalar 70-cj çana 60-çьldarda da boldь (tjptj XIX-qasьrdьn alqacqь çartьsьnda da boldь), ol stackalar macinalardь, taqь sol siaqtьlardь „stixialьq" tyrde qiratumen bastaldь. Bül „bunttar" men salьstьrqanda 90-çьldardaqь stackalardь tjptj „sanalь" tyrde bolqan stackalar dep ataqa boladь — yitkenj bül kezde çümьscь qozqalьss edəujr jlgerj basьp, sondailьq dəreçege çetken edj. Bül bjzge, „stixialьq element", asьlьnda, sanalь qozqalьstьn bastanьc formasь bolqandьqьn kərsetedj. Tjptj anaiь bunttardьn ozj sanalьlьqtьn bjrsьpьra olanqandьqьn kərsettj: çümьscьlar ozderjn çanesp otьrqan tərtjpterge kyc çetpeitjn mьqtь degen eçelgj soqьr senjmdj çoqaltь, bjrlesjp qarsьlьq çasaudьn kerektjgjn əbden tysjndj demesek te, seze bastadь,... bastьqtardьn aldьnda qülca bas iucjlikten batьl tyrde qol yzdj. Bjraq bül alaida bolsa naqьz kyresten gerj tek çan qarmaucьlьqtьn çana ьzalanucьlьqtьn basьm ekenjn kərsettj: Al, 90-çьldardaqь stackalar sanalьlьq səulesjnjn ana qürlьm kəbjrek ekendjgjn kərsettj: belgjlj bjr tjlekterdj qolqa ustap cьqa alatьn boldь, qolailь kezender kyn bürьn eskertjljp qoьlatьn boldь, basqa çerlerdegj oqiqalar men ylgjler taqь-taqьlar talqьlanьlьp, tekserjljp otьrlatьn boldь. Eger bunttar tek ezjlgen adamdardьn kəterjljsj boloan bolsa, al üdaiь bolьp kelgen stackalar tap kyresjnjn bastamasьn kərsettj, tek bastamasьn qana kərsettj" (Lenin „Ne jsteu kerek?", 40-bet). Lenin bül çerde, Reseidegj çümьscь tabьnьn revolutsiacьldьq kyresjne qьlьmi analiz beredj.

Al, bjz Corkidjn romanьnda çümьscьlar kyresjnjn çandь kartinasьn, ozderjnjn ərtyrlj erekceljkterj bar çeke adamdardь kəremjz.

Qьlьmi zertteu materialь men kərkem cьqarmalardьn arasьndaqь ozgeceljkterdj aiqьn tysjnu ycjn, bülardьn ər qaisьsьnda oqiqanьn qalai kərsetjletjndjgjn salьstьrьp qarau ycjn Grokidjn „Ana" degen romanьnьn XVII-taraunan yzjndj keltjreljk. Romannьn bül taraunda ekonomikalьq kyrestjn, çeke „tiьn" ycjn tartьsqan kyrestjn saiasi kyreske ainalqandьqь suretteledj:

— Çoldastarl — degen Paveldjn çjgerlj sanqьldaqan dausь estjledj. Paveldjn dausь cьqqan kezde anasьnьn tüla boiь cьmьrlap, kəzjnjn aldь bualdьrlanьp ketkendei boldь da, quatьn boiьna tez çiьp alьp, kəzdj acьp çümqanca aq, balasьnьn qasьna barьp qaldь. Magnit tartqan temjrdjn üsaqь sьqьldь qorcaqan çürt, tegjsjnen Paveloa bet bürdь, onьn manьna cooьrlandь. Ana, ülьnьn betjne qaradь. Ülьnьn ertep çjbergendei çalьndь, qaitpaitьn, çjgerlj ətkjr kəzjne kəzj tystj...

— Çoldastarl Bjz kjm? Bjz bünь acьp aituqa bel budьq, bjzdjn tu — bostandьq, cьndьq, ədjldjk tuь, bjz bygjn, sol tudь çoqarь kətergelj türmьz!..

Üzьn, aq sьrьq, auaqa kəterjljp qьlt ete tystj de, bas ijp, toptь qaq çardь, olardьn aralarьna barьp, səl çasьrьnьp türdь da, bjr minuttan keijn, çoqaroь qaraqan adamdardьn ystjnde, qьzьl qüs sьqьldь, ylken qьzьl polotno, çümьscь qalqьnьn tuь, çelp-çelp ettj. Pavel tudь çoqarь kəterdj, tu bailaqan sьrьq çerge tysjp kettj, sol kezde, on caqtь qol, çümьr aq sьrьqqa çabьstь. Olardьn jcjnde Paveldjn anasьnьn da qolь bar edj.

Pavel aiqailap:
— Çasasьn çümьscьlarl — dedj.
Çyzdegen daustar „Çasasьnl" — dep Paveloa yn qostь...

Bjz bülardьn bərjn de ez kəzjmjzben kərgendei bolamьz. Romanda kədjmgjdei adamdardь kərjp otьramьz. Ol adamdar səileidj, quanadь, qaiqьradь, oilaidь. Keide kijmderjnjn tysterj de ap-anьq kərjnedj. Ədet-qürьptarь, jsteitjn çümьstarь bar, qьsqasь, kyndegj kərjp çyrgen adamdarьmьzdai çandь adamdardь kəremjz. Bjzdjn kəz aldьmьzqa çümьscьlar kəpcjljgjnjn türmьs qalpь suretteledj. Avtor oqiqaqa qatьsucь kəpcjljktjn jcjnen, əsjrese, Nilovnaqa çana odan basqa da bjrnece adamdaroa erekce toqtalьp ətedj, olardь tolьqьraq suretteidj. Ezjlgen, tek yi caruasьmen ainalьsqan, Nilovnanьn bjrtjndep, sanalь revolutsionerkaqa ainala bastaqanьnьn tarixьn kərsetedj.

Klassik ədebietjnen taqь bjr misal keltjreljk. Gogəldjn kezjnde pomeccikter caruacьlьqьnьn ekonomikalьq çümьsь turalь kəp çazьladь. Misalь, sol kezdegj bjr ekonomis fabrik çana çer əndjrjsterj turalь bьlai çazadь:

„Resei fabrikterjn kerektj, paidalь çana kereksjz dep ycke bəluge boladь: kerektj əndjrjs dep materialdь otanьnan alatьn çana sol otannьn tütьnuьna çümьs jsteitjn əndjrjstj aitamьz. Olar: terj, polotno, qaru-çaraq, əinek, taqь basqalardь əndjredj. Paidalь əndjrjs materialdь cet elden aladь da, otannьn tutьnuь ycjn jsteidj. Olar: çjbek, qaqaz, cüqa, sukno əndjrjsj. Kereksjz əndjrjs materialdь cet elden aladь da, cet elmen sauda-sattьq ycjn jsteitjn əndjrjs. Ykmettjn barlьq kənjl bəletjnj, fabriktjn bjrjncj tyrj... fabriktjn ycjncj tyrj qazjrgj qalq bailaqьnьn çaqdailьndə, Reseide mylde bolmauь kerek. Reseidjn negjzgj kycj çana bailaqь aul caruacьlьq ənerlj kəsjp əndjrjsjnde. Resei diqancьlьqqa meil nce qoça bolqan ykmet. Qalq kəsjbjnjn ezge tyrlerjnjn bə jde diqancьlьqqa baqьnqan (B. A. Desnitski „Ədebiet temalarь" 167—168-bet).

Gogəl de osьndai pjkjrlerge kəp kənjl bəldj. Bjraq, Gogəl ezjnjn: „Əlj çandar" degen ataqь cьqarmasьnda oqiqanь ekonomikalьq, qьlьmdьq cьqarmalar sьqьldь talqьlamaidь. Pomeccik əmjrjnjn çandь keskjnjn suretteidj, yi iesj Kastandь Gogəl ez kəzqarasь arqьlь surettep kəzge elestetedj. Gogəl ezjnjn „əlj çandarьnda" Pluckin, Manilov, Korovotcko, Sabakevicterdjn bykjl pomeccik toptarьnьn obrazdarьn suretteidj. Olardьn caruacьlьqtarьn, mjnezderjn kərsetedj.

Glep Uspenskidjn: „Çandь sifr" „Attьn tərt bəlgenjnjn bjr bəlegj" degen əcerkelerj bar. Ol statistik — məljmet sifrlarьn aladь da, sol statistikalьq məljmet sifrlardьn nenj kərsetetjndjgjn çandь suretpen kəz aldьmьzqa elestetedj.

Glep Uspenskidjn ezj bül turalь bьlai dep çazadь: „Statistik kjtaptar çana tablitsalarda kərsetjlgen, çalpь üsaq sifrlarqa, drobtarqa, nəlderge, bəlcekterge zer salьp qarasa boloanь, osь sifr tərjzdj, üsaq sifrlar da adam obrazьnьn keipjne tysjp, kyndeljk əmjr suretjnjn tyrjn kərsete bastaidь". Münan keijn ol, bjr carualardьn caruacьlьqьna „attьn tərt bəlgenjnjn bjrj" tijstj degen ne, sonь tysjndjredj. Bül ycjn ol, bjr qolьna colaq tonьn, oraqьn; ekjncj qolьna təsenjcjn, tyskj asьn üstap, arqasьna qьzьn salьp, pjcenge bara çatqan əieldj alьp suretteidj. Onan keijn əieldjn, erjmen bjrge ekj ibqьnan dem alьp, nosilkamen tərt büttьq pjcen tasьqanьn kərsetedj. Qortьp aitqanda, bjr caruacьlьqqa, „attьn tərt bəlegjnjn bjrj tijstj" degen

pjkjrjd bьlaі tysjnu kerek: Bül ərbjr tərt carua yidjң caruasьn alsaq — olardьң yceujnjң atь çoq, sondьqtan əlgj əiel men onьң erj soi atь çoq yc yidjң bjrjne çatadь eken dep üqьnuqa tijsbjz.

Çazucь cьndьq bolmьstьң kartinasьn kərsetkende, onь çandь etjp suretteu arqьlь, oi surettegen nərsesjne өzjnjң qalaі qaraitьnьn kərsetedj: bül suretterge oi quana ma, ьzalana ma, bolmasa aiaі-ma, qaiqьra ma, çek kəre me t. b. qьsqasь osьlar turalь — өzjnjң sezjmjn çana kəzqarasьn anьq kərsetedj. Bünьң ycjn, çoqarqь, tarixі məljmetten keltjrgen yzjndj men Gorkidjң romanьnan alqan yzjndjnj salьstьrsaq, aiьrmasь ap-anьq kərjnedj. Ərine, qьlьm-pazdar da faktьnь belgilj bjr kəzqaraspen kərsetjp çana oqan өzjnjң qalaі qaraitьnьn bjldjredj. Bjraq, kərkem ədebiette өz sezjmjn kərsetuge keң orьn berjledj çana este qalqandaі, өte acьq etjp kər-setjledj.

Bül misaldardь çinastьra kelgende, qьlьmі materialdar otvlecennьі üqьmdardь, formula, sifrlarmen tysjndjrse, kərkem ədebiet cьndьq bolmьstьң obrazьn suret arqьlь kərsetedj. Cьndьq bolmьstьң obrazьn suretteu — dep (əngjme adam turasьnda ma, olardьң qatьnasь çənjnde me, olardьң sezjmj çənjnde me, çaratьlьs turalь ma, ne ainalamьz-daqь basqa nərse çənjnde me, bərj bjr), bjz, cьndьq bolmьstь өz sezjmjmjzben qalaі üqamьz, qaitkende өz basьmьzdan өtkjzgendeі etjp tysjne alamьz, mjne, tap solaі etjp suretteudj aitadь.

Qьlьm men iskusstvonьң aiьrmasьn, B. G. Belinski bьlaі dep anьqtaidь.

„Polit ekonomiaqa çetjk adam statistjk məljmettj qüral qьlьp, qoqam jcjndegj tapтьң kyij, mьnadaі sebeptermen kəp çaqsardь, ne kəp təmendedj dep dəleidep, oqucьlarьnьң, nemese, tьndaucьla-rьnьң sanasьna əser etedj. Aqьn, cьndьq bolmьstь çandь çana aiqьn-acьq etjp suretteu arqьlь, өmjr suretjnjң cьndьqьn kərsetedj, өz oqucьlarьnьң qialьna əser etedj. Syitjp, qoqam jcjndegj mьnadaі tapтьң çaqdaiь, mьna sebeptermen kəp çaqsardь, ne kəp təmendedj deidj.

Qortьp aitqanda qьlьm men iskusstvonьң bjreuj dəleldeidj, ekjn-cjsj kəzge kərsetedj, ekeuj de sendjredj".

Tipicnostьlьq. XX-qasьrdaqь çümьscьlar өmjrjn kərsetetjn tyrlj qorlarmen tanьsa keljp, Gorkidjң „Ana" degen romanьnьң qalaі çazьlqanьnьң tarixьn teksersek, bjz Gorkidjң өz kəzjmen kərgenjnjң bərjn qalaі bolsa solaі çaza bermegendjgjn kəremjz. Gorki өmjrdegj tipicni, xarakterni nərselerdj taqdap qana alqan. Kərseteijn degen bolmьstь suretteu ycjn, onьң keskjnjn beruge laiьqtь, eң kerektj mjnez, qülqtardь çinaqtap kərsetu, bjzdjң өmjrdj, adamdь tanuьmьzdь terendetedj, өmjrdj tysjnujmjzge kəmektesedj.

Çalpь alqanda çazucь cьndьq bolmьstьң sьrtqь qür suretjn kərsetjp qana qoimaidь. Bül aitqanьmьzdь dəleldeu ycjn Gorkiden bjr yzjndj keltjreijk. Çaqa çaza bastaqan çazucьlarqa bergen keңesjnde Gorki: „Çazucьnьң qortьp tysjndjre alatьn qabletj (спо-собность) bolub kerek. Səz tvorcestvosьnьң ceberljgj mjnez (xarakter) çasaі alucьlьq pen tip çasaі alucьlьqta. Bülar qialdь, oilaudь, „bolçaldaudь" kerek etedj. Çazucь bjr dykencj, cinovnik, ne çümьscь əileujr bjr tanьs adamdь çaza salьp, onьң sьrtqь suretjn tьm təujr etjp beruj mymkjn. Bjraq, bül tek qana sьrtqь suret boladь da cьqadь. Qoqamdьq tərbie berude onьң mənj bolmaidь. Bülaica suretteu bjzdjn adam turalь, өmjr turalь tysjnjgjmjzdj keңeitjp, terendetujmjz ycjn paidasьz deuge boladь.

Al eger çazucь çiьrmalaqan, elulegen, çyzdegen cinovnik, dy-kencj, çümьscьlardьң ərqaisьsьnьң taptьq betterjn kərsetetjn erekce mjnez, qülьq, qimьl, bet qübьlьs, nanьm, səz qübьlьstarьn, taqь sol sьqьldьlardь terjp ala bjlse çana çeke-çeke adamdardaqь tyrlj erekceljkterdj çinastьrьp, ne bjr dykencj, ne bjr cinovnik, ne bjr çümьscьnьң boiьna siatьn xarakter etjp kərsete alsa, mjne, osьndaі ədjster arqьlь qana çazucь dürьs „tip" çasaі aladь, iskuss-tvo dep osьnь aitamьz" — deidj.

Taqь bjr çerde Gorki, çoqarьda aitqan pjkjrjn bьlaі dep tysjn-djredj:

„Bjraq, taptьq belgj, kədjmgj adamdь, adamnьң bytjn türqьsьn, kərkemdjgj çaqьnan tygeldengen xarakterjn bere almaidь. Adam ərtyrlj: bjreu — mьlçьn, bjreu — baiьmdь, bjreu, tiьcsьz çana өzjm-cjl boladь, bjreu — üialcaq çana өzjne senjmj çoq, taqь osьndaі boladь. Münь bjz çaqsь bjlemjz. Çazucь, səudegerlerdjn, aqьmaq-tardьn, çjgerljlerdjn, ədjlderdjn, qialcьldardьn, kəңildjlerdjң çana sьlььrlardьn, eңbek syigjc çana çalqaulardьn, aq kəңildj, kəңjlcek-terdjn, qandaі nərsege de bolsa bjr kəzben qaraitьndardьn, qьsqasьn aitqanda ərtyrlj gruppanьң qaq ortasьnda өmjr syretjn siaqtь. Ço-qarqь aitьlqan qasietterdjn bjreujn alьp, onь keңeitjp, terendetjp, oqan ətkjr çana acьq tyr berjp, sol adamnьң mjnezjn aiqьndaitьn eң negjzdj nərsenj onьң qasietj etjp aluqa çazucьnьң qaqь bar" deidj, Gorki.

Syitjp, tip degenjmjz cьndьq bolmьstь oвовcenia çasau, вykjl bjr top adamdarqa xarakterni bolarlьq qasietterdj, bjr adamnьң obrazьnda dürьs kərsetu degen səz.

Puckin, Lermontov, Gogəl, Turgenev, Gorki, taqь basqa jrj çazucьlardьң cьqarmalarьn teksergende, olar өmjr qübьlьssьnьң tek qana sьrtqь suretjn kərsetjp qoimaqanьn, olardьң sol өz dəujrlerjne ortaq tipicni obrazdar çasaqandьqьn bjz aiqьn kəremjz.

Misal ycjn, jrj çazucьlardьң çasaqan tipterj, Puckinnjң Evgeni Oneginjn, Turgenevtjң Rudinjn, Gorkidjң Pavel Vlasovьn, solardьң obrazdarьn aluьmьzqa boladь, olar (çazucьlar) tipterdj çasau ycjn, olardь oвовcait etu ycjn, kerektj materialьn өmjr qübьlьstarьnan alqan. Bjraq, olardь qalaі bolsa, solaі ala salmaqan, oвовcenie çasauqa eң xarakterni, kerektjlerjn terjp alqan. Misal ycjn, Saltikov Cedrinnjң satiralьq ertegjlerj, „Danьcpan piskar" degen əngjmesjn eske tysjreijk. Onьң alьp otьrqan Danьcpan piskarь — adam. Obraz-dьң bül tyrj, allagorialьq (perneleu), nemese simvoldьq obraz dep ataladь (bül çənjnde IV-glavanь qaranьz).

Çazucь bjr nərsenj kərkem obraz arqьlь surettep aitьp beruj ycjn, oi tvorcestvolьq qial jsjne syienedj. Çazucьlardьң ər adamda bolatьn erekceljkterdj, bjr obrazda kərsetucjljkterj, sol tvorcestvolьq qial jsjnjn atqaratьn çümьsь boladь. Evgeni Onegin, Manilov Oblo-mov, Sabakevic t. b. cьnьnda tap sol qalpьnda kədjmgjdeі bolqan adamdar emes. Bül obrazdar çazucьlardьң kərkem qialdarь arqьlь

çasalqan obrazdar. Bjraq, bül obrazdardьn negjzjnde cьndьq çatqandьqьna, ømjr cьndьqьnьn materialьnan alьnьp çasalьnqandьqьna, olardьn qalai çasalqanьnьn tarixьn teksersek, op-onai aq senemjz.

Sonьmen qatar, bjz ədebiette, tüp-tura fantazialьq obrazdardь, Fantazialьq adamdardь çij kezdestjremjz. Bjraq, bül obrazdardь çasaqanda da çazucь materialdь cьndьq ømjrden aladь. Fantazialьq obrazdarqa cьndьq ømjrde ecbjr bolmaqan bolsa çazucь ondai obrazdardь çasai almaqan bolar edj. Fantazia ədjsjmen çasalqan obrazdar arqьlь çazucь cьndьq ømjr qübьlьsьn ekjncj tyrde aitьp beredj. Misalь, Lermontovtьn „Demonь" men „Bjzdjn dəujrjmjzdjn geroiь" degen cьqarmalarьn, bjr-bjrjne salьstьrьp qarasaq, Demon men Pecorinnjn aralarьnda køp çaqьndьqь barlьqьn køremjz.

Qoqam qatьnasьndaqь çana adam balasьnьn psixologiasьndaqь en erekce, en kerektj degen nərselerdj, ər çazucь øzjnjn taptьq türqьsьnan qarap, ər tyrlj tysjnedj. Mjne, kørkem tipterdjn ərtyrlj bolьp çasaluьnьn negjzj osьnda. Dynie çyzj ədebietjnde kezdestjretjn ərtyrlj tipterjmjz de osьdan keljp cьqadь.

Çazucь cьndьq bolmьstьn xarakterlj çaqtarьn jrjktep aladь da onь tipicni obrazdarqa çinastьru arqьlь ømjrdjn bjr bølcegjn taptьq türqь, taptьq køzqaraspen surettep kørsetedj. Oi øzjnjn tysjnjgjnce asa maqьzdь, en kørnektj degen oqiqanь tandaidь. Oi ømjrge çana onьn damu çoldarьna øz tabьnьn køzqarasьmen qaraidь. Oi adamdь da, øzjnce, en kerektj degen çaqtarьnan alьp kørsetedj.

Idealьq mazmün. Cьqarmanьn idealьq mazmünь degenjmjz — suretteletjn qübьlьstь taptьq køzqaraspen baqalai bjlu çana onь calpь tysjnu degen søz. „Ana" romanь cьndьq bolmьstь surettegende, kapitalizmdj çenetjnjne køzj çetken, revolutsiacьl proletariattьn køzqarasь türqьsьnan suretteidj. „Ana" romanь 1905-çьlqь revolutsia çenjlgennen keijn basьlьp cьqtь. Gorki sol qibn-qьstau çьldardь, revolutsianьn aldьnqь çьldarьn, çümьscь tabьnьn kyresjn, bürьn ezjlgen çümьscь əieldjn kəzjr revolutsialьq çolmen qaita tərbielengenjn kørsetedj. Revolutsia çolьnda kørsetken batьldьqьn suretteidj. Gorki bül suretteujnde: osь siaqtь øte kyctj idealь qaitpas kyrescjlerdj tuqьzqan tapqa, uaqьtca çenjlu, jsijn onqa kelmeuj qorqьnьc bola ala ma?.. degendj aitadь.

Syitjp, osьlardьn bərjn teksere kelgende bjz mьnalardь køremjz: 1) Ədebiet, cьndьq bolmьstь obrazben kørsetedj. 2) Suretteitjn cьndьq bolmьsqa tipicni nərselerdj qortьp kørsetedj. 3) Cьndьq bolmьstь taptьq køzqaraspen surettep, tap myddesjn qorqaidь. Qьsqaca aitqanda: kørkem ədebiet, cьndьq bolmьstь obraz arqьlь tanьtatьn qüral çana cьndьq bolmьsqa tigizetjn taptьn əserj dep anьqtauqa boladь.

Surettjljk turalь. Ədebiet cьqarmalarьndaqь kørkem kycterdjn cegj ərtyrlj boladь. Qoqam ømjrjnjn en kerektj, en maqьzdь çaqtarьn alьp, onь øte acьq obrazben ken tyrde surettegen cьqarmanь en kørkem cьqarma dep esepteidj. Dynie çyzj ədebietjnjn tarixьnda ylken, acьq surettj obrazdar bergen çana ømjr qübьlьstarьn kenjrek qamtьp, suretti ylken qortular çasaqan çazucьlardьn talai danalarь bolqan.

Cekspirdjn Gamletj, Serbantestjn Don—Kixotь, Getenjn Faustьsь, t.t. qoqam ømjrjnjn zor suretj, dəujr øzgerjsterjnjn belgjsj, solardьn obovcseniasь.

Bül obrazdardьn terең mazmünьnan basqa taqь bjr tamaca çerj olardьn tap sol kyilerjnde, ømjrde bolubna eckjm cek keltjrmeitjn etjp, çana kørkem, qьzqьlьqtь etjp surettegendjgj.

Çazucьlardьn solai etjp kørsetulerj kerek edj. Yitkenj, bül qьlьmdьq obovcenia emes, kørkem obovcenia bolqan son, tek qana mazmünьnьn terең bolub çetkjljksjz. Onьn ystjne cьqarmanьn ərbjr kørjnjsj, adamdarь, aiqьn, acьq oqiqanьn rastьqьna çürt sengendei çana qьzqьlьqtь bolub cart. Qьlьmdьq obovcseniadan, kørkem obovcenialardьn aibrmasь da osьnda.

„Men qalai çazьp yirendjm" degen maqalasьnda Gorki mьnadai misal keltjredj.

„Fonar jlulj baqanaqa çabьsьp türqan mas ezu tartьp, øzjnjn kølenkesjne qaradь, kølenkesj djrjldep qozqalьp türdь, menjn søzjmce, — deidj Gorki,— tyn — tьnьq, çelsjz çarьq ailь, olai bolsa mündai tynderde fonar çaqьlmaidь, çel bolmaqan son, kølenke de qozqala almau kerek çana mündai tynderde ot calqьmai, çai çanadь. Osьlar sьqьldь, üsaq qatelerdjn ylken mənj bar. Bül qateler iskusstvonьn cьndьqьn büzadь". Sonьmen qatar, keibjr cьqarmalarda suretteu çaqьnan ømjr cьndьqьna qaicь keletjn qatelerj bolmasa da, bjraq, onьn oidaqьdai kørkem qьzqьlьqtь, çandь bolmauь mymkjn.

Grigorievic øzjnjn eskertkjc əngjmesjnde (XIX-qasьrdьn orta kezjndegj orьs çazucьsь, „Anton Goromika" degen cьqarmanьn avtorь), onьn bjr seilemjn Dostoevskidjn qalai çøndegenj turalь bьlai deidj: Men: „bes tiьn baqьr çer betjmen døngelep kettj" dep em, ol: „Bes tiьn baqьr çer betjmen sьldьr qaqьp, sekjre døngelep kettj" dep çøndedj deidj.

Bül seilemge Dostoevskidjn qosqan suretj arqasьnda, seilem øtkjr, qьzqtь bolьp, ne aitaiьn degenj acьq, tysjnjktj bolьp cьqqan.

Ərbjr kørjnjs, ərbjr suret, çazucьnьn kørseteijn degen nərsesjne keide øte kerektj, keide kereksjz sol suretteitjn nərsesjne tipicni — tən bolmauь mymkjn. Çazucь ømjr qübьlьsьn surettegende, sol ømjr qübьlьsьnьn øzjne qai çaqь kerek bolsa, sol çaqьn acьq, aiqьn kørsetuge çaraitьn nərselerdjn en erekce køzge tysetjnjn tandap aladь. Misal ycjn, Puckinnjn „Evgeni Onegin" jnen qьstь surettegen bjr çerjn eske tysjreljk. Bül arada aqьn qьstьn barlьq suretjn aitьp çatpaidь. „Qьs. Quanьctь carua" degen sьqьldь, qьsqa søzdermen aq qьstьn barlьq suretjn køzge elestetedj.

Suretteudjn acьq, aiqьn bolub, surettegen nərsesjne laibq, tən bolub, sonьn türmьsta bolubna çürt nanqandai bolub, cьqarmanьn keibjr qatьsucьlarь qatьnasqan ylken kørjnjsterde de, onьn barlьq xarakterjn surettegende de qoldanьladь. Oqiqanь barlьq çaqьnan alьp kørsetu ycjn onьn mənj zor. Don — Kixottьn su termenjmen soqьs acqan çerj, surettjljk çaqьnda øte kyctj. Bül kørjnjste Don — Kixottьn jsj, onьn „attanьstarьnьn" jckj sьrь øte tolьq çana ainaqa tyskendei aiqьn kørjnedj. Don — Kixot degen at bjzge qandai çeksürьn bolьp kørjnse, bül çerdegj „Çel termenjmen soqьsu" degen seilem de sondai çeksürьn bolьp estjledj.

Suretteudjn cek keltjrmestei adam nanqandai, qьzьqtь, acьq, aiqьn çana tən bolucьlьqь fantazialьq obrazdarda boluь kerek. Nege desenjz, fantazialьq cьqarmalarda kez kelgen nərsenj qalai bolsa, solai çaza bermeidj.

Bjraq, obrazdьn kərkemdjgj, tek qana avtordьn talanttьlьqьna bailanьstь emes. Өz tabьnьn paidasьna dəl keltjremjn dep, өmjrdj terjs kərsetjp, cьndьqь çoq keskjn beretjn çazucьlar, өmjrde çij kezdesedj. Al, bündai cьqarmanьn cьndьqь çoq boladь, onьn obrazь da acьq bolmai, kyngjrt, kymjlçj keledj. Obrazь basqa adamdardan bөlcektenbeidj. Çekeceljgj kərjnbei, soloьndap ketedj. Osь aitqanьmьzqa Goncarovtьn „Oblomov" degen romanь tolьq misal boladь. Goncarov Oblomovtьn obrazьnda, krepostnoilardьn pülsьz, çana өlceusjz enbekterjmen tabьlqan tabьstardь çep өmjr syrgen, sol krepostnoilardьn pülsьz enbekterjne syienucjljktjn arqasьnda tuqan ikemsjzdjk, qasьrlar boib boilarьna sjngen çalqaulьqtь kenjnen tysjndjrjp, Oblomovtь orьs pomeccikterjnjn өkjlj etjp kərsetedj. Bül en çoqarqь satьdaqь kərkem obraz bolqan. Sonьmen qatar, Goncarov, Oblomovqa qarsь Ctoltstjn tipjn aladь. Kapitalis Ctoltstj aqartucь, ьnqailь, dynie çiqьc, çaqsь tip etjp kərsetpekcj boladь.

Cьnьnda bül kezdegj kapitalizm tipj mündai emes edj. Sondьqtan Ctolts, qür qial suretj, solqьn bolьp, kapitaliske tipicni suret bolmai cьqqan.

Ədebiettjn tarixtьlьqь. Bjz, ədebietljn obrazdьq erekceljgjn, basqadan aibrьm qasietj degende, onьn tarixi nərse ekenjn eske ala otьruьmьz kerek. Alqacqь qoqamda sөz iskkusstvosь bөlek bolmaqaz, bi, muzьka, ənderden bөljnbegen. Ədebiet keijn kele osьlardan bөljndj. Bjraq, ol kezdegj ədebiet өz aldьna çeke iskusstvo bolьp bөljnjp cьqqannan kyijnde bjzdjn kəzjrgj ədebietjmjz ūqsas bolmaqan? Ol kezdegj kərkem sөz cьqarmalarь çazba tyrjnde emes, ənge salьp çьrlau, əngjme qьp aitu arqьlь qana auьzdan auьzqa kөcjp el jcjne tarap çyrgen. Sondьqtan ol ədebiet (auьz ədebietj) bjrden bjrge өzgerjp tolьqtьrьlьp otьrqan.

Syitjp, çazba ədebiet bjr kynde, өzjnen өzj bola qoiqan çoq, ol auz ədebietjnjn damuь — çalqasь boldь. Çazba ədebiet, өzjnen bürьnqь, qalqtьn tuqьzqan auz ədebietjnen yirene otьrьp, soqan syiene otьrьp өstj.

Jlgerjden kele çatqan auz ədebietj bolsьn, keijngj çazba ədebietj bolsьn, ər dəujrdegj ekonomikalьq, qoqamdьq çaqdailarqa bailanьstь. Tap bolqan qoqamda, ədebiet tap myddesjn qoroqadь. Qai tap, ekonomikada, ideologiada ystem bolsa, qoqamdaqь ystem ədebiet te sol taptjkj boldь. Feodal men kapitalister ystemdjk etken kezde, ystemdjk etucj de, bascьlьq etucj de solardьn ədebietj bolqan. Bjraq, sol kezdjn өzjnde qoqamda ezjlucj taptьn boluь, ystem tapqa, onьn ədebietjne qarsь kyres acqan, olardь cenegen өz ədebietterjn tuqьzdь. Auz ədebietj, qalq ədebietj, nemese, demokratialьq ədebiet — dep atalatьn ədebietter, qalq mūnьn, qalq myddesjn ansadь. Ol kezdegj ystem tap, olardьn kөzdegenderjnjn jske asuьna çol bermegendjkten, qalq çaqsь adam, çaqsь — igjljk js, baqьt, çaqsь өmjrlerdj çyirjk qialdarьmen qana çasadь.

Qalqtьn ansaqan myddelerj, qalq tvorcesivosьnьn calqьp өsuj

tek sovet kezjnde, Stalin dəujrjnde, sovet ədebietjnjn bascьlьq etucj ədebiet bolqan kezde qana tolьq orndaldь.

Mjne, bulardьn barlьqь, ədebiettj, onьn өzgeceljkterjn teksergende, ol bjr məngljlk qatьp qalqan өzgerjssjz nərse dep qaramai өzgeretjn, өsetjn nərse dep qaraudьn kerek ekendjgjn çana olardь tarixpen bailanьstьra otьrьp tekserudjn kerek ekendjgjn talap etedj.

Kərkem ədebiettjn atqaratьn qьzmetj turalь. Kərkem ədebiet degenjmjz taptьn dynie tanuьndaqь çana basqalarqa əser etujndegj, mьqtь qūralьnьn bjrj. Kərkem ədebietj өmjrdegj adamdardьn çaqsь, çaman çaqtarьnan, oi, sezjmderjnen misaldar alьp kərsetedj. Oqucьnьn ərtyrlj өmjr qūbьlьsьna kөzqarasьn, sezjmjn,belgjlj bjr baqьtqa saladь. Ədebiet qoqamьnьn damu protsesjnde, tap kyresjnjn protsesjnde tuadь da çana oqan өzj əser etedj. Misal ycjn Gorkidjn „Ana" — degen romanьn alalьq. Qoqamdьq reaksia çьldarьnda, bül roman, revolutsialьq çjgerge, çenuge senjstjk berdj. Būqan çümьscьlardьn bergen baqalarь aiqaq. Misal ycjn, çümьscьlardьn Gərkige kollektiv bolьp çazqan (1908-çьlь basьldь) qatьn keltjreijk.

„Paveldь orьs ədbietjnde ylken ideianь ūstaqan bjrjncj çümьscь deuge boladь. Ol өmjr qürsauьnan bosanu ideiasьna, tek qana çümьscьlar ycjn emes, qoqamdaqь bykjl adam balasь ycjn kyresedj. Ol bjzge, çalpьqa bjrdei baqьttь, bostandьq — cattьq өmjrdjn suretjn elestetedj.

„Ana — ədebietteqj çana tip. Çai qalqtan cьqqan əielderdjn tipj. Ol өmjrdj qaita çasau ycjn, çanarqan өmjrdjn ideiasьn çyktegen ananьn tipj. Bjz anadan sonь kөremjz" desedj çümьscьlar. Sonan keijn osь qatta: „Ana" cьqarmasьnьn çarьqqa cьquьn bjz cьn çyrekten, ylken cattьq qūanьcpen qūttьqtaimьz. Mūnьn taqь bjr quanьcь, bürьnqь çümьscь, qazjr өmjr tanьnьn çьrcьsь, ūlь suretcj sjzdjn boluьnьz" — deidj.

„Ana" dynie çyzj proletariatьnьn syigen cьqarmasьnьn bjrj boldь. Vladimir Ilic Lenin „Ana" nьn revolutsialьq mənjn өte çoqarь baqalaqan. „Өte kerektj kjtap, çümьscьlardьn kөbj revolutsialьq qozqalьsqa tysjnbei, stixia tyrde qatьnasьp çyrse, endjgj çerde olar „Ana" nь oqьp, өzderjne ylken paida keltjredj. Būl kjtap dəl kezjnde cьqqan kjtap" degen Lenin.

Dekəbrister de Puckinnjn өlenderjn oqьp tərbielendj.

Puckinnjn „Erjk" — Вольное taqь basqa patcanь cenep, onьn çauьzdьqtarьn əckerelegen өlenderj dekəbristerdjn patcaqa qarsь kyctj qūralьnьn bjrj boldь. Puckinnjn Caadaevke çazqan qatьnьn өz kezjnde de, onan keijn de tarixi ylken mənj boldь.

XIX-qasьrdьn 60—70-çьldarь revolutsiacьl demokratcьlar qozqalьsьnьn pomeccik, burçuazia ykmetjmen qattь kyresken çьldarь boldь. Būl kezde, Cernicevski, Nekrasovtardьn cьqarmalarь çūrtcьlьqtьn kyreske cьquьna çjger berdj. Misalь, Nekrasov turalь maqalasьnda Plexanov bьlai dep çazadь:

„Nekrasov, өz kezjndegj aldьnqь qatardaqь, alqa ūmtьlqan çastardьn oiьn aittь. Өlenjmen olardь olattь". Būl aitьlqandь dəlelden ycjn, men өz өmjrjmnen bjr eskertkjc keltjreijn.

„Men onda, əskerljk gimnazianьn en sonqь klasьnda oqьp çyr

edjm. Bjz əвedten keijn, вjrnece adamdar otьrьp, Nekrasovtь oqьdьq, „Temjr çol“ dь oqьp вola вergende, maidan saвaqьn oquqa caqьrqan svistok вerjldj. Bjz kjtaptь çasьrdьq ta, qaru tūratьn yige, mьltьq aluqa вardьq. „Temjr çol“ dьn вjzge вergen əserj əte kyctj вoldь. Bərj esjmjzde. Bjz вarьp qataroa tūra вastaqanda, mьltьqtьn qūndaqьn qoltьqьna qьsьp tūrьp, menjn dosьm S. maqan taianьp keldj de sьвьrlap: „ah, men osь mьltьqtь alьp, orьs qalqь ycjn atьssam“ dedj. Qatal əsker вastьqьnan вjrnece qana adьm keijnjrek, çasьrьn aitьlqan osь səz, tjptj esjmnen ketpeidj“ deidj, Plexanov.

Qandai kərkem cьqarma вolsьn, oqucьqa əserjn tigjzedj. Onьn mjnez-qūlqьna da əser etedj. Bjz çoqarьda revolutsiacьl cьqarmalardьn tigjzetjn əserlerjne toqtadьq. Solardan misaldar keltjrdjk.

Endj, eksploatatsialaucь taptьn myddesjn qorqaitьn reaksialьq ideianь çaqtaqan sarь uaiьmcьl, kertartpa cьqarmalar da, ərjnce əserjn tigjzedj. Būqan sarь uaiьmcьl, kertartpa вaicьl aqьndardьn ərenderj misal вoladь. Olardьn ərenderj, keiвjr tавansьz çastarqa ziandь əserjn tigjzedj. 1905-çьlqь çenjluden keijngj orьs dvorən вurçuazia çazucьlarь Bunin, Andreev, Kuprinder de oquclarqa ziandь əser tigjzdj. Olar, Gərkidjn „Ana“ sьna qarsь cьqtь. Revolutsiacьldardь вalaqattadь. Proletariat myddesjne qarsь kyrestj. Mūndailar qazaq ədeвietjnde de вoldь. Sondьqtan, mūndai cьqarmamen de, olardьn tigjzetjn ziandь əserjmen de kyres acuьmьz kerek.

Sovet çazucьlarьnьn вjrjncj siezjnde, sovet eljnjn ūlь çazucьsь M. Gorki: „Bjz kyn saiьn sauatь acьlьp, вjzdjn kərkem ənerjmjzdjn, çana sotsialni mjnez-qūlqьmьzdьn çoqarqь satьlь вoluьn talap etjp otьrqan proletariattьn aldьnda jstep otьrmьz“ — dedj.

Būl çana dəujr, çana çaqidai sovet çazucьlarьnьn aldьnda çana mjndetter tūrqanьn, çanaca jstei вjlu kerek ekenjn kərsetedj.

Partia, ykmettjn qazjrgj alda tūrqan ylken mjndetjnjn вjrj, adam sanasьndaqь kapitalizm qaldьqьn typ tamьrьmen çoiu. Adam вalasьn qaita tərвielep, olardь kommunizm qoqamьnьn sanalь, вelsendj qūrucьsь etu. Çer çyzjn вjr semiaqa ūiьmdasqan вykjl adam вalasьnьn mekənj etu, būl çoldaqь вəgettermen taiьnвai kyrese otьrьp alqa jlgerjleu, ūiьmdasqan tyrde çaratьlвs kycjn çenjp, adam вalasьnьn paidasьna asьrьp, onai tyide keregjne asьru t.t. Mjne, osь mjndetterdj js çyzjne asьru, sovet ədeвietjnjn negjzgj çūmьsь. Būl məselelerdjn qaisьsьn вolsьn çazucьlar kərkem oвraz arqьlь aiqьndai surettep, partia, ykmettjn ūlь mjndetterjn js çyzjne asьru ycjn kəpcjljktj tərвielei вjluj kerek. Oвraz arqьlь olardьn oi, sanasьna əser ete aluь kerek. Partianьn çazucьlardьn aldьna qoiьp otьrqan tjlekterjn təçriвe çyzjnde orьndai alsa qana, sovet ədeвietj ez mjndetjn atqara alqanь вop sanaladь. Būl çənjnde sovet ədeвietj kəp çūmьstar jstep, kəp çetjstjkterge ie вoldь. Əlj de jstelmek.

Bjzder ycjn kərkem tipterdjn mənj qandai? Dvorən, вurçuazia çazucьlarьnьn en çaqsь degenderj de ezderjnjn taptьq kəzqarastarьnьn tūiьq qūrsaularьnan ūzap cьqa almaidь, вjz mūnь este saqtauьmьz kerek. Sonьmen вjrge вjz, qoqam ənjrjnjn en kerektj, manьzdь çaqtarьn oвoвcait etken jrj çazucьlьqtь tərвieleuge ylken paidasь вar ekendjgjn ūmьtpauьmьz kerek. Būl tipterden adam вalasьnьn ərtyrlj qatьnastarь, sezjmj, oiь, sanasь, mjnezj, tūrmьstarь вarlьq çaqьnan da ete acьq, ete kərkem tyrde kərjnedj. Mektepterde tekserjletjn qьlmi faktьlar, teorialar вjzge qandai kerek вolsa, Cekspir, Gete, Serвantestjn çasaqan tiptarь, Goncarov, Cexov taqь вasqalardьn çasaqan tipterj, ənjrdj tysjnu ycjn çana oqan вaqa вeru ycjn вjzge sondai kerek.

Marks, Engels, Lenin, Stalin çoldastardьn cьqarmalarьn oqьqanda, olardьn kərkem ədeвietij çaqsь kəretjnjn çana kəp oqьqandarьn kərumen qatar, qoqam ənjrjndegj ərtyrlj qūвьlьstardь talqьlaqanda ədeвiet oвrazdarьn kəp paidalanatьndьqьn вjz çoqarьda aitьp etjk. Marks, grek çūrtьnьn tragedia çazucьlarьn çana Cekspir, Balzak t.в. cьqarmalarьn olardьn ez tjlderjnde oqьp вjlgen çana olardь yzвei oqьqan. Adam вalasь ycjn kyrestjn ūlь oвrazь вolqan Prometei sьqьldь, grek çazucьlarьnьn çasaqan oвrazdarьna Marks syisjne qaraqan. Marks ekonomikalьq məselelerdj talqьlaqanda Cekspirdjn çasaqan oвrazdarьn kəp paidalanqan. Engels te sьn, tarix, ekonomika çənjnde çazqan maqalalarьnda kərkem oвrazdardь paidalanьp çana ədeвietten kəp yzjndjler keltjrjp otьrqan.

Mūnьn būlai вoluь neljkten? Çūmьscь tавьnьn kəsemderj dynie çyzj ədeвietjne yzdjksjz kənjl вəlulerjnjn seвeвj ne? Mūnьn seвeвj: dynie çyzj ədeвietjnjn en çaqsь cьqarmalarь qoqam ənjrj zaqdarьna çana adamnьn psixologiasьna terең syngjgen, cьndьq ənjr aqьmdarьnьn oвoвceniasь вolqandьqtan edj.

Yzdjk çaqsь oвrazdar, ezjn çasaqan çazucь elgennen keijn de, kəp ənjr syredj, çoqalmaidь. Bjzdjn tənjregjmjzdegj dynienj, ainalamьzdaqь adamdardь вjlujmjzge — ənjr tanuьmьzqa вūl oвrazdar ylken kəmek etedj.

Krepostnoilьq, kapitalis çana feodal qoqamdardьn tarixьn alьp qarasaq, ol qoqamdarda jrj-jrj tap kyresterj вolqanьn kəremjz. Būl qoqamdardьn kezjnde de, qoqam igjljgj ycjn kyresjp, tvorcestvosьn, enвegjn, вarlьq kycjn, ez ənjrjn sarp etken geroilar kəp вoldь. Būl sьqьldь geroilardьn oвrazdarь tek qana ez dəujrjnde emes, keijngj ūrpaqtar ycjn de mənj zor, ūmьtьlmas oвraz вolьp qaladь.

Sonьmen qatar, ezjmcjldjk, nadandьq çana kərer kezge aldaucьlьq taqь вasqa, adamdь qor qьlatьn, adam вalasьna ziandь nərselerdj suretteudjn de вjzge kerektj çerj вar. Būl вjzdjn ənjrdj tysjnujmjzge kəmektesedj çana olardьn tərвie çənjnde de rəlj ylken.

Kapitalizm qaldьqь adam sanasьnan əlj arьlьp вjtken çoq. Adam вalasьnьn sanasьndaqь kapitalizmnjn qaldьqьn çoiu ycjn, вjzdjn aldьmьzda ūlь mjndetter tūr. Adam вalasьnьn sanasьndaqь kapitalizmnjn qaldьqь вjzdjn kommunistjk çana qoqamdь qūru çolьndaqь kyresjmjzge kedergjljk keltjredj. Būl kyrestjn çolьnda tūrqan neler вəgetter вar, вjz olardь çete ūqьnuqa tijstjmjz. Çana ənjrdj tereң tysjnetjn, вarlьq çaqьnan kəzj acьq, sanalь adam вəluьmьz kerek. Būl mjndetterdj orьndau ycjn dynie çyzjljk ədeвietpen, onьn çasaqan oвrazdarьmen tanьs вoluьmьz kerek. Qoqamdь çaqsь ūqьnьp, dūrьs tanuьmьz ycjn, ədeвiettjk oвrazdardьn rəlj kyctj.

Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma.

1. Gorkidjn „Balalьq kezj" çana „Kjsj esjginde" degen kjtaptarьnьn oqucьqa, tьndaucьja, өser etetjn çerlerjn tandap alьp, olardьn өr çaqdaida qandai өser tigjzetjnjn baiqandar.

2. Bjrjncj mai temasьna çazьlqan maqalamen Çambyldьn „Mai" degen elenjn salьstьrьp kөrjnder, bүlөr bjr bjrjnen ne arqьlь airьladь?

3. Abaidьn „Çasьmda oqьlьm bar dep eskermedjm" degen elenjmen, Altynsarinnьn „Kel balalar oqьlьq" degen elenjnjn ideialьq mazmүnь ne ekenjn acьndar.

. Geografia kitabynьn qьzьl qүmdь baiandap bergen çerjmen Maxambetijn „Narьn" degen elenjn salьstьrьp, ailьmasьn kөrsetjnder.

— —

II-tarau

TAQRЬP ÇANA KOMPOZITSIA

1. Taqrьp

Çazucь өmjr qүbylьstarьn, өz kөzqarasьmen kөrkemdep suretteu ycjn, өmjrdj tekseredj, tyrlj qүbylьstardь salьstyradь. Bjraq sol qүbylьstardьn bөrj bjrdei onьn oi, sezjmjn tolqьtpaidь. Sondьqtan ol өmjr qүbylьstarьnan keregjn tandap qana aladь. Çazucьnьn osь өmjr qүbylьsьnan tandap alqan çana onь qьzьqtyrqan, oqucylarьna obraz arqylь surettep bergen cьqarmadaqь negjzgj oidьn qazьqьcьqarmanьn taqyrybь boladь.

Taqrьptьn taptьq xarakterj. Tap bolqan qoqamda, taptan tys әdebiet bolmaidь. Qai aqьn, qai çazucь bolsьn, bjr taptьn çyrьn çyrlaidь. Onьn ideiasь da, kөzqarasь da, өz tabynьn tjlegjne baqynadь. Sondьqtan çazucьnьn cьqarmasьnьn mazmүnь da, tyrj de, sol tjlekten cьqadь. Çazucь cьqarmanь çazbas bүrьn, ne turalь çazarьn oilaidь. Oidь bjr çerge әkep tianaqtaidь. Bjz, өmjrdjn bjr qүbylьsьn tandap alьp, onь obrazben kөrsetudj taqrьp boladь dep aitьp өttjk. Olai bolsa, әr taptьn çazucylarь da taqrьptь өz tabynьn kөzqarasьmen tandaidь. Әr dәujrdegj әr taptьn taptьq myddesj, әrtyrlj taqrьptь kerek etedj. Taqrьp ta sol tjlekke baqynadь.

XIX-qasyrda bolqan Baitoq, Çanүzaq, Abubakjr siaqtь qazaq aqьndarь өzderjnjn cьqarmalarьnьn negjzgj taqyrybь etjp eskj өmjrdj, eskj bolqanda feodal-qandьq өmjrdj aldь. Bүlarmen qatar sol kezende qalq arasьna tarai bastaqan sauda elementterjn, oqu, өner, el bileudjn çana tyrlerj siaqtь çanalьqtardь da cьqarmalarьnьn taqyrybь ettj. Bjraq, eldjn өrkendeuj ycjn, alqa basuь ycjn olarqa ne kerek, qaisь çolqa tysu kerek onь tysjnbedj, tysjngjsj de kelmedj. Qalqtь oqu, өner-bjljm өrjne syirep, olardь jlgerj tarta almadь. Qandьq-feodaldьq qoqam dәujrlep tүrsa, өzgermese el-el bola aladь dep bjldj. Ol qoqam kezjndegj ezucjljktj kөrmedj. Sondьqtan qazaqtьn bүl toptaqь aqьndarь eskj өmjrdj çanartpaq bolqandardьn qatarьna qosyla almai, cьqarmalarьnьn kөbjnde sol qandьq-feodaldьq qoqamnьn „çaqsь" çaqyn alьp surettedj, eskjnj kөksedj.

Baitoqtьn zamandasь, Abubakjrdjn az aq aldynda bolqan qalq aqьnь Maqambet, sol өmjrdjn ekjncj çaqyn — qandar men bilerdjn eldj ezjp otyrqandьqtarьn, el tүrmysynьn auyrlьqyn, ol auyr tүrmystan qүtylu ycjn kyres kerek ekendjgjn aitь. Maxambettjn qalьn enbekcj qalьqtьn myddesjn çyrlaqan sebebj: Maxambet enbekcj eldjn өz ortasynan cьqqan, solarmen tjlegj, maqsatь bjr bolqan aqьn edj. Maxambet enbekcj caruallardьn qonьstan, çerden, maldan airylqan

auьr türmьstarьn taqrьp etjp aldь da, onь sol ezjlucj enвekcjlerdjn kөzqarasьmen surettedj.

Авивакjr aqьnnьn zamandasь Altьnsarindь alsaq, ol өmjr qübьlьsьn, Авивакjrden basqaca tanьdь, basqaca etjp surettedj. Yitkenj, Altьnsarin sol kezdegj aldьnqь qatardaqь ideianь yndeucjnjn вjrj boldь. Altьnsarin en aldьmen aqartu mөselesjn qolqa aldь, onь вjrjncj orьnqa qoidь. Çaqsь өmjrdj aldan jzdedj. Ol өz kezjnde ylken progressist adam boldь. Sondьqtan da Altьnsarin aldьmen eskj өmjrdjn çaman çaqtarьn: nadandьq, mөdenietsjzdjk, djncjldjk eskjcjidjkterjn kөrdj. Olardьn вөrjn de çeksürьn etjp surettedj. Авивакir t. в. sol sьqьldь çürttь çirendjre surettegen oqu өner mөselelerjn en вjrjncj ornqa qoidь. Өner, вjljmdj elderdj qazaqqa ylgj ete sөilep, oquqa, өnerge, вjljmge caqьrdь. Qazaqtьn danqtь aqьnь— ülь sьncьl aqьnь Авai bül mөselelerdj Altьnsarinnen de kөrj terenjrek tysjndj. Өmjrdjn cünqьl-cünqьlьna ynjle qarap, cьqarmasьn өz dөujrjnjn aiqьn ainasь ettj. Qazaq өdebietjnjq ülttьq tülqasьn saqtai otьrьp, batьs mөdenietjne qol sozdь. Oqu, өnerge yndedj. Өz cьqarmalarьn qalq myddesjmen üctastьra aldь.

Plexanov, Nekrasov turalь çazqan maqalasьnda, orьstьn dvorөndьq-bürçuazialьq çazucьlarьmen Nekrasovtь salьstьra keljp, өr taptьn çazucьlarьnьn taqrьptarь өrtyrlj bolatьndьqь turalь mьnanь aitadь: „Bjz Nekrasovtan tjpkj өzgece nөrsenj kөremjz. Onьn danqtь cьqarmalarьnьn kөpcjljgj qalq müqьta arnaladь"—deidj.

Revolutsiacьl demokrat өdebietjnjn өkjlderj: Nekrasov, Cernicevski, Saltikov-Cedrin, Uspenskiler dvorөn çazucьlarьnan, cьnьnda da basqa taqrьptar aldь çana feodaldьq-krepostnoilьq qoqamnьn, cinovnikterdjn, pomeccikterdjn, liberal mьlçьndardьn вet perdelerjn çьrtьp, aiausьz qattь sөgjp surettedj. Sonьmen вjrge olardьn eksploatatsiasьnda çvrgen caruallardьn xaljn, olardьn qaiьrcьlьq müqtaçdьq kyilerjn, qala kedeilerjnjn kyilerjn өte aianьctь etjp surettedj. Mjnj, revolutsiacьl demokratialьq lagerdegj çazucьlardьn tandap alqan taqrьptarь osьndai boldь. Olardь qьzьqtьratьn, oi, sezjmderjn qozqaitьn, tolqьtatьn taqrьptar da osьlar edj.

Өrine bül aitьlqandardan çazucь — aqьndar tek өz tabьn qana surettei aladь eken de, basqa taptь çaza almaidь eken dep tysjnuge bolmaidь. Өr çazucьda beljglj вjr qoqamnьn өtken өmjrjn de, osь kyngj өmjrjn de surettei aladь. Bjraq өz tysjnujnce suretteidj. Sonьmen qatar, keiвjr çazucь — aqьndar өzj negjzjnde вjr taptьn çьrcьsь bola otьrьp, çalpьqa вjrdei maqsat, tjlektj de ansaitьndarь boladь. Bül onьn taptьq tjlegjne keide qaicь da keljp qaladь.

Keide, aqьn — çazucьlar өzj ystem taptan cьqьp, sol ortada tөrвielenjp өskenmen, өz tvorcestvosьmen ekjncj taptьn, өzjnjn cьqqan tabьna qarsь taptьn da çaqьna cьqьp ketuj mymkjn. Mündai aqьn— çazucьlar өzjnjn cьqqan tabьnьn өrjsj tar, вelgjlj cenвerden asa almaitьn kөzqarastarьnan ozьq cьqьp, өleumettjk jrj-jrj mөselelerdj qolqa aladь. Qalq münьn aitadь. Өz kezjndegj aldьnqь ideianь yndeidj. Eljn alqa syirep, mөdenietke caqьradь. Өmjrdjn çaman çaqtarьna qarsь kyres acadь. Gumanistjk ideianь ansap, kөpcjljktj ezjp otьrqandardь ceneidj. Cьqarmalarьnьn tjljn de qalqqa tysjnjktj etjp, qalq tjljmen üctastьradь. Qьsqasь adam qoqanь ycjn en

kerektj, manьzdь mөselelerdj çьrlaidь. Syitjp, ondai aqьndar, qalq aqьnь, qalq çazucьsь degen ardaqtь atqa ie boladь (Puckin, Авai t.в.).

Bül aitьlqandardьn elementj kөp aqьnda aq boladь. Bjraq, өr qaisьsьnda өr basqa. Bөrjnde вjrdei emes. Sondьqtan вөrjn вjr satьqa qoia вeruge bolmaidь. Ədeвiettjn qalqtьq çaqtarь dep osь, çoqarqь aitьlqandardь aitamьz. Bül este boluь kerek.

Bjz çoqarьda, feodal dөujrjnjn aqьndarь men burçuazia aqьndarьnьn taqrьptarь qandai tarixь taptьq çaqdailarmen вailanьstь ekenjn aitьp өttjk. Endj, proletariat өdebietjnen de misaldar keltjreljk.

Өsjrese, Oktөвr revolutsiasьnan keijn, өrkendөp өsken proletariat tabьnьn өdebietj, өzjmen вjrge çana taqrьptar ala keldj. Bül taqrьptar: çümьscь tabьnьn ykmettj qolьna aluь, sosьn sotsializm ycjn geroilьq kyresjn suretteu edj. Mjne, taqrьp osь ainaladan alьndь. Gorkidjn „Ana" sь, Serafimovictьn „Temjr tasqьn" ь, Furmanovtьn „Capaev" ь, Sөвittjn „Өktөвr өtkelderj", Ostrovskidjn „Qürьc qalai cьnьqtь" sь, Çaqannьn „Arьs tüzь" t. в. onan keijngj temalardьn kөpcjljgj aq industrializatsia, kolxoz qürьlьsь, Ponferovtьn „Kesjndjlerj", Coloxovtьn „Kөterjlgen tьn"ь t. в. Sovet өdebietjnjn tөtence вjr cüqьldanqan temasьnьn вjrj ülь kemenгerlerjmjz Lenin, Stalin obrazdarьn çasau. Çamвьldьn „Lenin movzeleij", „Stalin" t. в. өlenderj, A. Tolstoidьn „Astьqь", sonqь kezderdegj өte kөp çazьlatьn tema Stalindjk konstitutsia, patriottьq, sovet eljnjn erljgj, cekara t. в. Bülardьn вөrj de kommunist partiasьnьn вascьlьqь arqьlь enвekcj çürtcьlьqьnьn çana qoqam qürudaqь kyresjn, çana өmjrdj suretteidj.

Taqrьp çana idealьq mazmün. Taqrьp degen üqьmnьn sьrtqь maqnasь da çana terең jckj maqnasь da вar. Bjz cьqarmanьn taqrьвь degende, cьqarmadaqь surettelgen qübьlьstь üqamьz. Sonьn manьnan üzamaimьz. Çoqarqь keltjrgen misaldarьmьz (Sovet tüsьndaqь taqrьptar) taqrьptьn sьrtqь çaqьn qana kөrsetedj. Misalь: Fadeevtьn „Razgromь" nьn taqrьвь ne degende? — Azamat soqьsь dep te aitьmьzqa boladь. Bül вergen anьqtau — cecujmjzdj, keneitjp, tolьqьraq etjp aitatьn bolsaq, onda „Razgrom" romanьnda Qibr Kyncьqьstaqь azamat soqьsь, ainala qorcap alqan çaudьn qamanьnan çülьp cьqu ycjn kyresken partizan otrədjnjn jsterj, olardьn erljkterj suretteledj degendj qosqan bolar edjk. Bjz bül arada cьqarmadaqь surettelgen өmjr qübьlьstarьn bürьnqьdan kөrj tolьqьraq tysjndjremjz. Bjraq, bü da çetkjljktj emes. Nөge desenjz, өmjrdjn ərвjr qübьlьsь çenjl nөrse emes, qiьnnan qiьsatьn nөrse. Onь ərtyrlj çanьnan alьp kөrsetuge boladь. Çazucь ərtyrlj өleumettjk sredanь, tarixi sredanь kөrsetkende olardь вelgjlj вjr çaqьnan alьp kөrsetedj. Sondьqtan вjz, cьqarmanьn taqrьвь turalь өngjme qozqaqanda, onь çai qana alьnьp, surettei salqan өmjr qübьlьsьnьn çiьntьqь dөp qaramaimьz, çazucьnьn sol өmjr qübьlьstarьndaqь çiьntьqtardьn qaisьsьn вjrjncj orьnqa qoiatьnьn вjlujmjz kerek. Mjne, cьqarmanьn taqrьвь degen üqьmnьn terenjrek maqnasь osь. Misalь, Serafimovictjn „Temjr tasqьn" ьnьn taqrьвь ne? — degende, kontrrevolutsioner qülaqtardьn apatьnan çan saqtau ycjn carualardьn attanьsь dep qana qoiu çetkjljksjz bolar edj. „Temjr tasqьn" taqrьвьn terenjrek alsaq, вastapqь kezde вet-вetjne çaiьlьnqьraqan kөpcjljk carualardьn өzderj вerjrek kele tөçribe çyzjnde, qorqanь tek qana Sovet ykmetj ekenjne kөzj çetkendjgjn,

bül kөpcjljktjң bjr bytjn kollektiv bolьp ülьmdasqanьn çana ylken kyc bolqandarьn suretteidj deujmjz kerek.

Өmjr qübьlьstarьnan çai qana materialdь aludьң өzj de avtordьң taptьq tjlegjne baqьnadь dep, bjz çoqarьda aitqanbьz. Olai bolsa, cьqarmanьң taqrьbьndaqь kөrseteijn degenjnjң eң negjzdjsj, bastьsь ne nөrse ekenjn acu arqьlь bjz, ol cьqarmanьң taptьq, idealьq mazmünьn da aca alamьz.

Çazucь өzjnjң oiьn: ərtyrlj өmjr qübьlьstarьnьң zaңdarьn, çeke faktьlardь, oqiqalardь suretteu arqьlь aitьp beredj. Avtordьң өmjr qübьlьssьnьң qai çaqьn eң bjrjncj ornqa qoiatьndьqь, çazucьnьң sol surettegen өmjr qübьlьssьn qalai tanitьndьqьna çana onьң jcjndegj eң kerektj, eң cecuj, eң negjzdjsj qaisь dep bjlujne bailanьstь.

2. Iumor men Satira

Çazucь alqan taqrьbьn, ne çanь aci, ne kyldjrgj, ne sьqaq, ne çai, taqь basqa ədjstermen suretteidj. Qandai taqrьpqa çazьlqan cьqarma bolsa da, belgjlj bjr çolmen, ədjspen çazьladь.

Çazucьnьң tyrlj ədjsterjnjң bjrj iumor men satiranь alalьq. Iumor — kyldjrgj cьqarmalardьң bjr tyrj. Çazucь bjr nөrsenj, ne adamdь bjr çaqьnan kylkjleu etjp kөrsetse, ekjncj çaqьnan ol adamqa ne nөrsege çanь acьsa, ondai cьqarmanь iumor — deidj.

Iumormen çazьlqan cьqarmada, suretteletjn adamnьң ia nөrsenjң kөbjnese sьrtqь kemcjljkterj qana sьnaladь. Çaman çaqtarьn çüqalap kөrsetedj. Oqucь ol çaqtarьna kyledj. Bjraq, bjr nөrsenj kylkj ete otьrьp, oqan өzjnjң aianьctь pjkjrjn bjldjretjn de kezderj boladь. Misal ycjn Cexovtьң „Qas kynem" degen əngjmesjnen yzjndj keltjreljk:

— Denis Grigoriev! — dep bastaidь tergeucj, — Berj çaqьnьraq kel, menjң sürauьma çauap ber. Osь iuldjң çetjsj kynj coiьn çol kyzetcjsj Ivan Semenovic Akimov temjr çol boiьmen 141-caqьrьm çerde өtjp bara çatьp, relsterdj cpalqa bekjtjp türatьü gaikanь — benttj suьrьp alьp çatqan çerjnde ystjnnen cьqьptь. Mjne, sol gaikal.. Osь gaikanь alьp çatqanda senj üstap alqan. Bolqan js osьlai ma? — dedj.

— Nemene?

— Akimovtьң tysjndjrgenj sьqьldь barlьqь da solai boldь ma?

— Ie boldь.

— Çaqsь; al, ne seвeptj sen gaikanь suьrьp aldьң?

— Nemene?

— Sen bül „nemene" degen sөzjndj tasta, sürauьma çauap ber: ne seвeptj sen gaikanь suьrьp aldьң?

Yidjң tөbesjne kөzjnjң qьrьmen qarap türьp Denis:

— Eger kerek bolmasa, suьrьp almaqan bolar edjm, — dep qьrьldadь.

— Bül gaika saqan ne ycjn kerek boldь?

— Gaika ma? Bjz gaikadan saldauьr çasaimьz...

— Bjz degenjң kjm?

— Bjz degenjm — qalq. Bьlai aitqanda, Klimovski muçiktarь.

— Tьnda tuqanьm, çorta məçnyn bola berme, dürьssь ait. Nemenege bül çerde saldauьr turalь өtjrjk kerek!

Kөzj çьrьlьqtap Denis: — Tuqalь өtjrjk aitqan emespjn, osь çerde өtjrjk aitam ba? — dep mjngirledj.

— E, saldauьr bolmasa bola ma, taqsьr! Eger qarmaqqa cabaqtarmen ünьldьrьqtan çana cьqqan çəndjkter tyiregen bolsaq, saldauьrsьz ol sudьң tybjne qalai barmaq? Өtjrjkcjnj tapqan eken... — dep Denis kyledj. — Eger sudьң betjnde çyzjp

çyrse odan saitanьm da cьqpaidь! Alabüqa, cortan, nalim ьlqi sudьң tybjnde çyredj, au sudьң betjnde çyrse, oqan clipcer balьq qana tysedj, onьn өzj de anda-sanda qana... Bjzdjң өzende clipcer balьq çoq... Bül balьq çaiьlma sudь syiedj — dedj.

— Nemenege sen maqan clipcer balьq turalь söilep türsьn?

— Nemene? Өzjniz sürap türsьz qoi! Bjzdjң bailar da osьlai aulaidь. Tjptj kjckentai balalar da saldauьrsьz balьq aulamaidь. Ərine, tysjnbeitjn adam saldauьrsьz da bara beredj. Aqmaq ycjn çazьlqan zaң çoq qoi...

— Sonьmen sen bül gaikanь saldauьr jsteu ycjn aldьm deisjn be?

— Endj ne ycjn deisjz! Asьq oinau ycjn emes qoi?!

— Saldauьr ycjn qorqasьn, mьltьqtьn oqьn, nemese bjr kjckene cege alsaң da bolmai ma?

— Qorqasьndь çol ystjnen taba almaisьn, satьp alu kerek, cege çaramaidь. Gaikadan tөujr nөrsenj tabuqa bolmaidь... Bül salmaqtь da, çana tesjkterj de bar.

— Ədeij aqmaq bolьp tür! Tap kece tuqan kjsj sekjldj, nemese aspannan tysken kjsj sekjldj. Aqmaq neme — au; bül gaikanь suьrьp ludьn aiaqь nege aparьp soqatьuьn tysjnbeisjn be? Kyzetcj kөrmegen bolsa, poiьz relsten cьqьp ketken bolar edj, çürttьn bərj qьrьqan bolar edj! Qalqtь sen qьrqan bolar edjn!

— Qüdai kөrsetpesjn, taqsьr! Qьru degenjң ne? Soncama, xrestian emespjz be, nemese bjz qaskynembjz be? Qüdaiqa cykjr, çaqsь mьzau, çer ortasьna keljp qaldьq, qьru degenjnjz bьlai türsьn, tjptj ondai oi miьmьzqa kjrjp te cьqqan emes... Tənjr taqala saqtasьn... Ol ne degenjnjz!

— Al, senjң oiьnca, poiьzdar ne seвepij apatqa ücьraidь? Ekj — yc gaikanь suьrьp alsaң bolqanь, mjne saqan apat degen osь! — dedj

Denis çьmiьp kyledj, nanar-nanвas bolьp tergeucjge kөzderjn sьqraitьp qaraidь.

— Ie! Barlьq posөlke bolьp bərjmjz de bjrnece çьldan berj aq gaikanь suьrьp alьp çyrdjk. Sonda da tənjr taqala saqtap keldj. Bygjn endj apat bolmaq... Çürt qьrьlmaq... Relstj suьrьp alьp ketsem eken, nemese men poiьz çolьnьң ystjne keldenең bjr bөrenenj qoiьp ketsem eken, onda dürьs, poiьzdь tөnkerjp tastaqan bolar edj, al, endj... Tyu! Gaika degenjnjz!

— Əi, relstjn cpalqa gaika arqьlь вekjletjnjn tysjnseicj, sen!

— Ərine, bjz münь tysjnemjz... Sondьqtan bjz de bərjn tygel suьrьp almaimьz. Ornьnda da qaldьramьz... Aqьlsьz jstemeimjz... Tysjnemjz...

Denis esnep, erjnderjn çьвьrlatadь.

— Bьltьr poiьz osь çerde relsten cьqьp kettj — deidj tergeucj, — Ne seвeptj ekenj endj tysjnjktj...

— Ne deisjz?

— Bьltьr poiьzdьң relsten ne seвeptj cьqьp ketkenj endj tysjnjktj deimjn... Men tysjnemjn!

— Sol ycjn de, qoldaucьmьz au, sjzder bjljmdjsjzder, tysjnesjzder... Tysnjktj kjmge berersjn, qüdaiьm da bjlgen... Mjne, ne ekenjn, qalai ekenjn sөz toloqap tysjndjniz, al, kyzetcj — çaqadan alьp syiretkennen basqanь tysjnbeitjn bjr muçik... Eң əuelj tysjn, sodan keijn syirel Muçik, muçikьq dep dürьs aitьqan qoi... Taqsьr, tesjm men keudemnen kyzetcj ekj qaitara ürdь, münь da çazьp qoiьnьz.

— Senj tjntkende taqь bjr gaikanь tapqan... Münь qai çerden, qacan suьrьp aldьң?

— Sjz münь qьzьl sandьqtьn astьnda çatqan gaika turalь aitьp türsьz ba?

— Senjn qai çerjnde çatqanьn bjlmeimjn, əiteujr tabьlqan deimjn. Münь qacan suьrьp aldьң?

— Men suьrьp alqanьm çoq, maqan onь Semen Kriboidьң ülь Ignacka bergen. Münь sandьqtьn astьnda çatqan gaika turalь aitьp türmьn, al, qoradaqь cananьң jcjnde çatqan gaikanь Mitrofan ekeumjz bjrge barьp suьrьp alqanbьz.

— Qai Mitrofan men ekeujnjz?

— Mitrofan Petrop pen ekeujmjz...

— Münь esjtpedjnjz be? Bjzde ol au jsteidj, bailaroqa satadь. Oqan mündai gaikalar kөp kerek boladь. Ərbjr auqa on gaika kerek, mjne, sonsoң sanai ber.

— Tьnda endj... Coiьn çolqa ədeij çasalqan ərbjr zian ycjn, eger sol zian osь çol ystjndegj transportqa qaubp tuqьzatьn bolsa, çana aibpь adam sol keltjrgen zianьnьң artь bjr apatqa soqatьnьn bjle türa jstegen bolsa, tysjnesjn be? Sen, ərine, bjle türa jstedjal Gaikanь suьrьp aludьң aiaqь nege aparьp soqatьnьn sen,

ərine, bjlmei qoiqan çoqsьn... Mjne, osьndai adam çazalau zanьnьn 1081-statiasь boiьnca kaiorgnqa aidaladь.

— Ərine, sjz çaqsь bjlesjz... Bjz qaranqь adambьz... Bjz nenj tysjnenjz?

— Sen bərjn tysjnesjnl Sen ətjrjk aitasьn, bərjn çorta jstep türsьnl

— Ne ycjn ətjrjk aitanl Eger senвesenjz poselkadan suranьz... Saldauьrsьz clipcer balьqtь qana aulaidь, tjptj, odan da tөmenjrek piskar saldauьrsьz auqa tyspeidj.

— Sen taqь clipcer balьq turalь əngjmelel — dep tergeucj kyledj.

— Clipcer balьq bjzdjn өzende bolmaidь... Saldauьrsьz qarmaqtь suqa tastap çjbersek bүqan golabjl — balьq qabadь, onьn өzj de anda-sanda qana qabadь.

— Al, endj, oqta...

Yn-tyn çoo, çьm-çьrt Denis tensele basьp çasьl cүqa teselgen ystelge kөzderjn çьpьlьqtatьp qarap tür, ysteldjn betjndegj cүqaqa emes, tap kynge kөzj tyskendei edj. Tergeucj tezdetjn çazьp çatьr.

Bjraz yidemei türqannan keijn Denis: — Men ketetjn bel — dep sүraidь.

— Çoq, men sjzdj abaqtьqa çjberu ycjn kəzjr tütqьn etujm kerek, — dedj.

Denis qabaqьn qaqudь doqarьp, qoiu qasьn çoqarь kөterjp aldьndaqь cinovnikke tandana qaraidь.

— Qalaica, ne seвeptj tütqьnqa almaqsьz? Oi, taqsьr aul Menjn uaqьtьm çoq, çөrmenkege baruьm kerek; satqan maiьm ycjn Egordan yc som aluьm kerek...

— Dьвrsьndь cьqarma, mazanь alma.

— Abaqtьqa, — deidj. Bjrdeme jsteg-n bolsam, өzjm de barar edjm, ai, qүr tekke... mə saqan... ne ycjn? Ürlьq qalqanьm çoq, tjptj tөbeleskenjm de çoq... Al endj, tөlenвegen salьq turalь, cybelensenjz, taqsьr, onda starostaqa senjnjz... Türaqtь myce bop otьrqan mьrzanьn өzjnen sүranьz... Onьn moinьnda krest çoq, alaida, saqalьnan aqanda, өlerjnjn caqьnda...

— Dьвьsьndь cьqarmal

— Men вьlaica d. вьsьmdь cьqarqam çoq... — dep kynkjldedj Denis, — Al, starostanьn sanaq bergendegj aitqan ətjrjgjn, men, tjptj, ant jcjp te... bjz aqaibndь yc tuьsqanвьz: Kuzma Grigoriev, sonson, əlbette, Egor Grigoriev çana men Denis Grigoriev.

— Sen maqan kedergj çasap türsьn... Ii, Semөnl Mьnanь ə'ketl — dep aiqailadь tergeucj.

Mьqtь ekj soldat keljp, kameradan cьqarьp alьp bara çatqanda Denis; — Bjz aqaibndь yc tuьsqanвьz, — dep kynkjldedj. — Tuьsqan ycjn tuьsqan çauaptь emes... Kuzma telemesjn, Denis oqan çauaptь bol... Oi, sudialar ail lmandь boluьr, marqүm general əljp kettj qoi, əitpese, sudialarqa kөrecegjn kersetetjn edj... Qүr beker sottamai, bjljp sottau kerek... Dyrege çьqsaq da meiljn, əitpese jstegen js ycjn, oçdanьn bolsaicь". (1885-çьl).

Bүl çerde Cexov, bjr çaqьnan Denis Grigorievtj kylkj etjp kөrsetedj. Bjraq kylkjsj ətө çeujl, zjlsjz, avtordьn oqan çanь acidь, oqucьlarьn da oqan çanь acьqandai etedj. Ol gaikanь alqanda zian keltjreijn degen çoq edj, өzjnjn nadandьqь, anqaulьqьmen aldь. Bjraq, patca tergeucjsj onьn aq-qarasьn tergemei, ykjm cьqardь dep, tergeucjnj sөgedj. Mjne, osь sьqьldь cьqarmalar jumorqa çatadь.

Satira jumordan өzgece, jumordai çai kylkj qana emes, onan kөrj ətkjr, zjldj kekesjn bolьp keledj. Çazucь өmjr qүвьlьsьnьn keibjr çaqtarьn alьp, mьsqьl men sьqaq çasasa, ondai nərse mylde bolmauь kerek dese münь — satira dep ataidь.

Avtor өmjr qүвьlьsьn jumor arqьlь surettegende, bjz avtordьn oqan çanь acьqanьn kөrsek, satira arqьlь surettegende, sol surettep otьrqan өmjr qүвьlьsьn kereksjz dep tauьp çana onь çoju ycjn kyreskendjgjn kөremjz.

Satira, negjzjnde, basqa taptьn qүrьlьs, tərtjpterjne qarsь çүmsaladь. Sonьmen qatar, өz tabьnьn keibjr kemcjljkterjn de çazucьlar satira arqьlь kөrsetuj mymkjn. Satiranьn barlьq qүrьlьsьna qarsь cьqpaidь. Ne sanadaqь, ne türmьstaqь keibjr kemcjljkterge, avtordьn

kөzqarasьnca өz tabьnьn өsujne, nьqaiьp, вekujne вөget bolьp otьr degen çaqtarьn qana satira etedj. Sonь çoiuqa at salьsadь.

Bjr taptьn çazucьlarьnьn ekjncj tapqa qarsь çүmsalqan satirasь dep mьna misaldardь keltjruge boladь.

Misalь, Авuвakjr aqьn өzjnjn bjr өlenjnde:

„Tar calвar, вecpent cьqtь qьnamalь,
Çigjtke capan kigen ünamadь,
Sarь çez, samauьrьn taqь cьqtь,
Macina cymegj вar büralmalь,
Tөsekten erte türьp вas auьrsa,
Вet-n em caidan basqa süramadь,
Sol roldь aurunьn çaqqan emj,
Qal tьn вərekeldj tapqan emj!.. —

deidj. Авuвəkjrdjn bүl өlenderj satiraqa çatadь. Bүlardьn satiralarь tek qana keibjr kemc ljkterge qarsь çүmsalqan satira emes, çana tuьp kele çatqan qoqamьnьn negjzjne qarsь çүmsalqan satira. Sondьqtan da, ol en terende çatqan ьzamen mьsqьldaidь, çana qoqamnьn saltьn da, adьmьn da kylkjge ainaldьrьp, çeksүrьn etjp, çүrttь odan вezdjredj, sonь maqsat etjp suretteidj.

Eskj feodaldьq өmjrdj de, çana tuьp kele çatqan qazaq burçuaziasьn da aiausьz sьnaqan, ylken realist qalq aqьnь Авaidan satiranьn ne kyctjlerj tabьladь.

Büralьp türьp,
Buьnь qürьp,
Qisaita tartьp mүrьnьn.
Əьemsjp, sənsjp,

Bjlgensjp, bəlsjp
Ər nərsenjn ornьn,
Kerenau kerden bjr kerjm,
Çaqьaidь „maqan sol çerjn".

Nemese:

Bolьs boldьm mineki,
Bar malьmdь cьqьndap,
Atanda q m, atta çal,
Oqlmadь elge tьqьndap
Əitse daqь eljmdj,

Üstөi almadьm mьqьmdap,
Kyctjlerjm səz aitsa,
Bas izeimjn cьвьndap,
Əlsjzdjn sөzjn salqьrtьp,
Cala üqamьn qьrьndap... —

deidj. Bүl yzjndjlerden bolacaq өmjrdj ansap, өz ortasьna (sredasьna) riza bolmai ətken үlь aqьn: nadandьqtь, ekj bettjljktj, mansapqorlьqtь, əlsjzderdj alaqqa basucьlьqtь, pəleqorlьqtь çaqtaitьn adamdardь өzjnjn naizadai ətkjr satirasьmen tyirep ətkenj anьq kөrjnedj.

3. Adam obrazь — tip.

Ədebiet cьqarmalarьnьn kөpcjljgjnde adam men olardьn aralarьndaqь qatьnastar suretteljnedj. Çazucь bjr adamnьn qana sьrtqь suretjn kersetjp qoimaidь. Sol adamdь kөrsetu ycjn, kөp adamdarda bolatьn mjnez, qülьq, js, ədetterdj çinap, sonь bjr adamnьn boiьna siqьzьp kөrsetedj — mjne *obraz* dep osьnь aitadь.

Misalь: Oblomovtьn obrazьnda, krepostnoilardьn aqьsьz tegjn enвekterjne syienucjljktjn arqasьnda tuqan pomeccikterdjn ikemsjzdjgjn, çalqaulьqьn kөrsetedj. Bjraq, Goncarov, ec əreketj çoq, pomeccikterdjn çalpь qasietterjn, ərqaisьsьn ərçerden cetjnen alьp qalai bolsa solai çaza вermeidj. Bjr adamdь aladь da, onь pomeccik,

terdjn əkjlj etjp kərsetedj. Pomeccikterde bolatьn barlьq erekceljkterdj, sol adamnьn boiьna siqьzьp kərsetedj. Barlьq pomeccikterdjn ədetj, mjnez-qūlqь, jsj, taqь basqalarьn da, sol adamnan tabuqa boladь.

Obraz—tiptjn tysjnjktj boluь ycjn, bjrnece misaldar keltjreijk. Gorkidjn „Ana" sьndaqь Pavel, Nilovnalar — tip.

Pavel çūmьscьdan cьqqan, sanalь, əz çolьnьn dūrьstьqьna çana revolutsianьn çenetjnjne kəzj çetetjn adam, sondьqtan oqan ec nərse de qorqьnьctь emes, qaitpas berjk, cьn revolutsiacьl tip. Pavel sol kezdegj çūmьscьl ardan cьqqan revolutsiacьldardьn obrazь — tipj bolqandьqtan, bykjl revolutsiacьldardaqь mjnez-qūlq, js əz maqsatьna senucjljk, qaitpaitьn tabandьlьq, taqь basqa revolutsiacьldarda bolatьn qasietterdjn bərj de Pavel Vlasovtan tabьladь. Paveldьn obraz boluь da sondьqtan.

Paveldьn anasь, Nilovna, ezjlucj əielderdjn qatarьnan cьqadь da revolutsiacьl çolqa tysedj. Būl bjrdegennen revolutsiacьl bola qalmaidь. Qaranqь, ezjlgen əielderde bolatьn mjnez qūlq, salt, kəzqaras, nanьm, taqь basqalardьn bərjn de Nilovna basьnan kecjredj. Bjraq, ol bjrtjndep əsjp otьradь. Sanasь da əsedj. Qat tanidь. Kjtap oqidь. Çiьlьsqa qatьsadь. Sondьqtan eskj kəzqarastarь, bjrtjndep çoiьla bastaidь. Çana kəzqarasqa ie boladь. Revolutsionerkaqa ainaladь. Çazucь sol kyndegj revolutsiacьl əielderdjn jsterjn, mjnezderjn, revolutsionerkaqa qalai ainalqandarьnьn bərjn çiьp-terjp ananьn basьnda etjp kərsetken. Sondьqtan ananьn obrazь bjr qana əiel emes, bjrnece əielderdjn orьndarьna çyretjn obraz — tip.

„Aiman, Colpan" piesasьndaqь Kətjbar da tipke çatadь.

Kətjbar piesada erekce bop kərjnedj. Əzjnce çūrttь oppaq ta, cappaq ta boladь. Çanalьq bjtkennjn bərjne qarsь keledj. Ən salqanda „Ne ottap tūr?" deidj. Bidj əzjn qorladь dep ūqadь. Qьzqa, sapьsьn ala ūmtьladь. Əzjn çūrttan, anaqūrlьm artьqpьn dep sanaidь. Aimandь almaq boladь. Ala almaidь. Çūrttьn bərjnjn qolьnan ectene kelmeitjn kem — dep aqьrьp, çekjredj. Cьnьnda, əzj kem bolьp çyrgenjn, zamanь ətjp ketkenjn, çūrt onь kylkjge ainaldьrьp çyrgenjn abailamaidь. „Cabamьn! Cabamьn!" deidj. Kjmdj cabadь? Ne ycjn cabadь, onь ol bjlmeidj. Kərjngen çanalьqtьn bərjn qiratpaq bolьp ūmtьladь. Qiratpaq tygjl, mūrtьn da qisaita almaitьnьn baiqamaidь. Əzj tenqenjn torьnan cьqalmai çyrjp, baiaqь keudemen taqь bjr əiel almaqcь boladь. 30 kyn srok berjp, onь aldap kjdjrtjp qoiqanьn, torqa əbden cьrmalьp, cьqatьn çolь bjtelgenjnen ec qabarь çoq, kyn taialqanda:

„Ua, sorlь ynjm çana sanqьrladь,
Qьrannьn ac dabьlь danqьrladь,
Toiatqa aidai Aiman jlemjn dep,
Kənjlde armaп, sjrə, qaldьrmadь.
Çaman çau, çai ulaqan çalbьrladь,
Toqal da qu colaqьn candьrladь,
Bəgettjn bərjn bygjn yjip, təgjp,
Enbegjn kərjn otь çandьrqalь" —

dep ən saladь. Aldь-artьn bolçamastan, degenjm boladь dep ūqadь. Aqьrьnda, Aimandь Əljbek, Colpandь Arьstan aladь da, Kətjbar bos qaladь. Baiaqьdan bergj ymjtj bosqa ketedj. En aiaqьnda, „çūrttьn bərjn qiratamьn" dep çyrgen batьrqa Tenge bьlai deidj:

„Cabarsьn, ja cabarsьn,
Ūqtьn ba anau qabarь?"
. . . . . .
Mūnda tūrqan kyieu, bjreu emes ekəu,
Arьstan Colpandь alatьn boptь,
Syijncj mjne syijncj Saqan endj
Saqan endj dьm çoqtь,
Būiьrqan mьna toqalьn (əzjn kərsetjp) men boptь!

Sonda Kətjbar:

Cabarmьn!
Sjrə, cabarmьn!" — dedj.
(„Aiman, Colpan" nьn būrьnqь baspaqa cьqqanь). Mūqtar.

Būl piesada Kətjbar əzjnjn səzjmen de, jsjmen de, əreketjmen de, basqalardan əzgece, bjr bəlek, oqcau tūradь. Avtor onь çekelep kersetedj. Onьn bos qubs, qūr keude, kynj ətken, kynjnjn ətkenjn əzj de bjlmeitjn, eskj, tarixi ssenadan cьqьp bara çatqan quatь, kycj çoq, feodal qoqamьnьn əkjlj etjp aladь.

Kətjbar bjr qana adam emes, bjrnece adamdardьn çiьntьqь. Qazaq eljndegj feodal dəujrjnjn əlsjrep azьp baraçatqan kezjndegj, aldь-artьn baiqamaitьn, anqau, anqьrt batьrlardьn barlьqьnьn ornьna alьnqan, feodal tabьnьn əkjlj. Solardьn ərqaisьsьnьn basьnda bolqan mjnez, qūlq, js, əreketterjn çinastьrьp əkeledj de, bjr Kətjbardьn basьnda boldь qьp kərsetedj. Sondьqtan ol erekce, oqcau, çeke tūradь. Kətjbar obraz etjp çana kylkj etjp kərsetjlgen tip. Mjne tip, obraz degenjmjz osьlar.

Obraz degenjmjz çeke adamqatən xarakter. Ər obraz, əzjnjn psixologialьq əzgeceljkterj bar, çeke adamqa tən xarakterdj kərsetetjn, adamnьn əzgece qasietterjnjn çinaqь. Būl əzgece qasietterdj bjr obrazqa çinaqtap kərsetu, barlьq obrazdardan bjrdei bola bermeidj (mūnь 1-glavada aittьq). Erekce kəzge tysetjn nərselerdj, sol obrazqa tən nərselerdj bjr obrazqa çinaqtap kərsetu çaqьnan alьp qaraqanda, oilaqan çerden cьqpai qalatьn, keide sxema bop ketetjn obrazdar da bar. Bjraq, realistjk ədebi cьqarmalardьn en çaqsьlarьn alsaq, ər adamda bolatьn mjnez, qūlq, nanьmdь t. b. çinaqtap bjr adamnьn boiьna siqьzьp suretteucjljktj bjz çij kezdestjremjz. Puckinnjn, Gogəldjn, Lermontovtьn, Goncarovtьn, Turgenevtьn, Tolstoidьn, Cexovtьn, Gorkidjn cьqarmalarьnda adamdь tyrlj çaqtarьnan alьp, aiqьn, acьq etjp, olardьn psixologialarьndaqь kezdesetjn çeke qaicьlьqtarьna deijn teren qualap surettegen obrazdarь kəp.

Jrj çazucьlar bjr əleumettjk sredanь, bjr semianь suretteu arqьlь, çeke adamdaqь əzgeceljkterdjn bailьqьn kərsete alqan. Gogəldjn „Əlj çandar" ьndaqь ərtyrlj pomeccik tipterj būqan misal bola aladь.

Kərkem ədebietterdj teksergende, tipterdjn būl erekce əzgecjljkterjn esten cьqaruqa bolmaidь. Nege desenjz, tiptj çandь etetjn de, bjzdj qьzьqtьrьp, eljktjretjn de, bjzge aianьc tuqьzatьn da, çek kərgjzetjn de, ədebiettj əmjrdjn mektebj etjp, çazucьnь „adam çanьnьn inçenerj" etetjn de sol çekelep kərsetken əzgeceljkter.

Bjraq, ətken dəujrdjn jrj çazucьlarь çasaqan obrazdardьn çeke əzgeceljkterjnjn çandьlьqьn, acьq, aiqьn, surettjljgjn baqalai otьrьp, olardan yirene otьrьp, sonьmen qatar, əmjr qūbьlьssьn tandap alьp çana onь suretteudegj, olardьn taptьq kəzqarasьn, çazucь obrazdь

qai çaqьnan alьp kərsetedj, ne sebepten kei obrazdь alqa qoiadь, osьlardь çaqsь aiьra bj ujmjz kerek.

Obrazdardь topqa bəlu. Kərkem cьqarmalarьnьn obrazьn teksergende, bjrjnen bjrjn bəljp qaramai, olardь bjr-bjrjmen bailanьstьra otьrьp aluьmьz kerek. Avtor, əmjr cьndьqьnda bolatьn materialdьn tyrlj çaqtarьn alqanda, olardь belgjlj bji qalьpta kərsetkende, sol obrazdь basqalarmen qatar qoiqanda, osь'ardьn bərjn qoldana otьrьp, kərseteijn degen obrazьna ideialьq mazmūn beredj. Būl çənjnde, ylken mənj bar nərse, bjr obraz ben ekjncj obrazdь qarsьma-qarsь qoiu. Puckin „Evgeni Onegin" jnde bjrqatar dvorəndardьn tabansьzdьqьn, ūcqalaqtьqьn, basqaqa eljktegjctjgjn sьnqa aladь da, oqan, əz ūltьn syietjn patriarxal adamgercjljgjnjn prinsipjndegj Tatianaньn obrazьn carsь qoiadь.

Gogəl: Pluckin, Manilov, Sobakeevic, taqь basqalardьn obrazdarьn alьp, olardьn adamgercjljk, mjnezderjndegj kemcjljkterjn mjneidj. Onьn oibnca, krepostnoilьq qoqamnьn garmonialь tyrde əmjr syrujne çana əsujne, sol kemcjljkter bəget bolqan tərjzdj. Būl obrazdarqa, idealni pomeccik Kostançoglь, raqьmdь səudeger Murazovtь qarsь qoiadь. Cernicevskidjn „Ne jsteu kerek?" degen romanьnda (Lopuxov, Kirsanov, Raxmetov, Vera Pavlovna) „çana adamdarqa" eskj ədetterden əzgermegen adamdardьn tobь qarsь qoibloan.

Mjneki, osьndai obrazdardь bjr-bjrjne qarsь qoiudьn arqasьnda, avtordьn zamьssьlь ne ekenj, əmjrdjn qai çaqьn kerek dep, qai çaqьn kereksjz dep tabatьnь anьq kərjnedj. Keide, obrazdardь bjr-bjrjne qarsь qoiucьlьq, cьqarmadaqь qatьsucьlardьn ekj çaqьnan negjzgj ekj adamdь qana alьp, əngjmenj solardьn manьna qana çinastьrьp, ekeujn bjr-bjrjne qarsь etjp kərsetjlucjljkpen de çasaladь. Misalь: Mūxtardьn „Aiman, Colpan" ьn alsaq, mūnda avtor, feodaldar tobьnan Kətjbardь aladь da, ekjncj toptan Əljbektj qarsь qoiadь. Al, basqa obrazdьn bjrqatarь Əljbektj (Aiman, Colpan, Arьstan) bjrqatarь (caldar) Kətjbardь tolьqtьradь.

Qai cьqarmanь alsanьz da, ne bjr toptь ekjncj topqa, ne bjr adamdь, ekjncj bjr adamqa qarama-qarsь qoiu səzsjz kezdesedj.

Bjraq, obrazdar əne boiь bjr-bjrjne qarama-qarsь qoibьp kele bermeidj. Keide, bjrjn-bjrj tolьqtьrьp, qatar əsjp otьratьn da obrazdar boladь. Cernicevskidjn „Ne jsteu kerek" degen romanьndaqь Lopuxov pen Kirsanovtьn obrazь bjr-bjrjne əte ūqsas. Raxmetovtьn obrazь olardь tolьqtьradь. Raxmetovtьn obrazь, Cernicevski surettegen çana adamdarьnьn en çaqsь əkjlj, solai boludьn kerektjgjnen tuqan obraz.

Çalpь alqanda, cьqarmadaqь obrazdardь topqa bəlu ərtyrlj çana qibnnan qibsatьn nərse.

Adam obrazьn kərsetu. Obrazdьn idealьq mazmūnь. Çazucь ərtyrlj qoqamdьq taptardьn əkjlderjn de surettei aladь. Bjraq, sol əkjldj əleumettjk sredanьn qaisьssьnan alsa da kezdei soq ala salmaidь. Taqьrьp çailь səz qozqaqanda, çazucь taqrьptь tandap aladь, onьn əzj avtordьn taptьq çaqdaiь, taptьq myddesjmen bailanьstь degenbjz. Sol tərjzdj, çazucь, əzjnce en qьzьqtь, en kerektj degen toptьn əkjljne toqtaidь.

Çazucьnьn obrazdь qandai sredadan alqanь būl — bjr kerek bolsa, sonьmen qatar, sol obrazdь qai çaqьnan alьp kərsetedj ol

taqь kerek. Bjz çoqarьda, çazucь kəp adamdarqa tən, xarakterni nərselerdj tipke ooobcait etedj dedjk. Bjraq, bjr sredanьn əkjlderjnde çazucьnьn nazarьn audaratьn ərtyrlj çaqtar boladь çara sol sredanьn əkjlderjne tən, xarakterni degen nərsenj ərkjm, ərtyrlj tysjnuj mymkjn. Sondьqtan da, bjr sredadan alqan adamdь bjr çazucь otritsatelni, ekjncjsj poloçitelni etjp suretteidj. Sondьqtan da, ər çazucь surettegen obrazьnьn bjr çaqьn aladь da, ekjncj çaqьn kəmeskj qaldьradь. Surettegen obrazqa ər çazucь əzjnce ərtyrlj maqna beredj. Būl, ainala kelgende, avtordьn taptьq myddesjmen bailanьstь boladь.

Misal ycjn Goncarovtьn „Oblomov" — degen romanьn alalьq. Goncarov krepostnoilьq əmjrdj sьnaidь. Ol, kapitalizmnjn damuьna kedergj boladь cegen ikemsjzdjk, çalqaulьq, bos belbeuljkterdj Oblomovtьn basьna çinastьrьp, pomeccikterdjn tipjn çasaidь çana onь burçuazianьn kəz qarasьmen suretteidj. Əitsede, onьn sьnь çenjl sьn, tiptj, Oblomovtь aiaucьlьqtan da qūr emes. Oblomovtьn çūmsaqtьq, qaibьrьmdь çyrek tərjzdj çaqsь qasietterj bar etjp suretteucjljgj de oqan avtordьn keibjr simpatiasь bolqandьqьn kərsetedj. Goncarov Oblomovtь qanaucь etjp surettemegen, qanaucьlьqtьn patriarxaldьq tyrjnjn qūrandьqь etjp surettegen.

Burçuazia myddesjn qorqaqan Goncarovtan bjz mūnь kərsek carualardьn myddesjn qorqaqan çazucьlar — Nekrasov, Saltikov — Cedrinderden mylde basqa nərsenj kəremjz.

Olar pomecikter tabьnьn ystemdjgjne negjzdelgen qoqam sistemasьna qarsь kyrestj. Nekrasov pen Saltikovtardь pomeccikter tabьnan cьqqan əkjlderdjn çeke əmjrlerjndegj ərtyrlj tьnьcsьzdanu, quanьc, qaiqь çaqtarь az qьzьqtьradь. Olar pomeccikterdj būl çaqьnan emes, pomeccikterdjn carualarqa aiuandьq kəzqarastarь çaqьnan alьp suretteidj, carualardьn „çanьn" imenu, qorlau çana eksploatatsialau çənjndegj pomeccikterdjn pravolarьna qarsь kyresedj. Saltikov pen Nekrasovtar əz cьqarmalarьnda pomeccikterdjn tipjn çasaqanda en bjrjncj ornqa qoiqandarь osь çaqtarь boldь.

Misalь, Nekrasov „Reseide kjm çaqsь tūradь" — degen poemasьnda Gavril Afanasievic, Obolta — Obolduev siaqtь pomeccikterdjn tipjn bьlaica suretteidj, mūndaqь adamdardьn familialarь da əzgece, sol adamdardьn səzjnen aq poemadaqь adamdardьn keskjnj sezjljp tūradь. Būl poemada, pomeccik əzjnjn erkjncjljk əmjrj turalь bьlai deidj:

Qoinьna Qaisanьn
Engendei, dostar bjz tūrdьq,
B.rьq qūrmet — tek bjzge,
Erkjn — sauьq bjz qūrdьq,
Tek qara orьs çūrtь emes,
Tabiqat əzj bas idj.
Orьstьn çerj, aqpeijl —
Saulьqca bjzge qolqa idj,

Aulьn senjn momaqan,
Qalqьqan senjn toqaibn
Senjn dalan ainala,
Calqьqan kək oraibn,
Oriasьnda, çalqьz sen,
Sekjidj en kyn — kektegj.
Ainalan bərj bas ijp,
Sen edjn — qūrmet etkenj...

Mūnan keijn:

Beine ūcqьn qūs, mezgjl ettj,
Pomeccikter erkjn, çenjl,

Kende kere dem ala.
Baiarlardьn kynderjnce,

Orьsiьn eskj tərtjьjnce
Өmjr syrdjk çaiьaraxat —
Qarsьiьqsьz əm çana.
Kjmdj ünatam — raqьm etem,
Kjm ünamaidь өltjrem,
Zan өzjmnjn — tjlegenjm,
Çüdьrьqьm — poletsiam.
Bjr soqu ьar — ücqən cьqqan,
Bjr soqu ьar — tjs üsatar,
Bjr soqu ьər — auz büzьp,
Sьlq etkjzjp qülatar...

Mjne, bül yzjndjde Nekrasov pomecciktjn çeke өz basьndaqь çai qaiqь — quanьctarь çaqьna kөp toqtamaidь, onьn carualarqa ne jstegenj çaqьna toqtaidь, pomeccikterdj osь çaqьnan alьp kөrsetedj.

Әdeьiet qai taptjkj bolsa, onda sol taptьn qana oьrazь suretteledj dep aituqa bolmaidь. Misalь: proletariat әdeьietjnde burçuazianьn da, caruanьn da, üsaq burçuazia intelligentterjnjn de, qorьtьp aitqanda basqa taptьn өkjlderj, olardьn tipterj suretteluj mymkjn.

Proletariattьn ülь çazucьsь M. Gorki өzjnjn ataqtь cьqarmalarьnda burçuazianьn tiptarьn qatarlap tjzjp өtedj, (misalь: „Foma Gardeev“ taqь Maiakinnjn, „Çaular“ daqь Skrobotovtьn, „Artamonovtardьn jsjndegj“ Artomonov tüqьmdarьnьn tipterj, taqь basqalar) olardь aiausьz sьnaidь, qattь sөgedj, kapitaldьq qoqamnьn „çeke mencjktjljk donьzdьqь“, çauьz өmjrdj өtkjr tjlmen tyirep өtedj. Qalьn büqaranь sol çauьz qoqamqa qarsь kyreske caqьradь.

Qorьtьp aitqanda, Gorki de çana proletariattьn basqa çazucьlarь da adamnьn oьrazьn kөrsetkende onь belgjlj bjr taptьn өkjlj etjp kөrsetedj, olardьn әleumettjk әdet-qürpьn, jsjn bjrjncj ornqa qoiadь, adamdь jsj arqьlь baqalaidь.

4. Portret. Mjnezdeu. Adamda bolatьn kyijnjc, syijnjctj suretteu. Qatьsucьlardьn sөzj. Çanama mjnezdeu

Çazucь, adamdь surettegende tyrlj çaqtarьnan alьp kөrsetedj. Onьn sьrtqь türpatьn, kyijnjcjn, syijnjcjn, amalьn, çaqdaiьn suretteidj, tjptj, qalai sөileitjnderjne deijn aitadь. Bjz çoqarьda, çazucь oьraz—tip çasaqanda өzjnjn taptьq tjlegjne baqьnьnqь tyrde, qoqamdьq sredanьn belgjlj bjr çaqьn tandap alьp, onь bjrjncj orьnqa qoiadь dedjk. Sol siaqtь, oьrazdьn ərbjr çeke bolcekterjn de çazucь өzjne kerektj çaqtarьnan alьp, kөrseteijn degen negjzgj tjlegjne laiьqtap tandap aladь:

Portret. Müxtar „Catqalaq“ — degen ənqjmesjnde Aicanьn kelьetjn bьlai suretteidj:

„Aica aqьrьn kyljp qoiadь. Bül orta boilь, tolьq ettj, çümьr, tütas ьjtken qairattь әiel edj. Denesj çümьsqa pjsken, som dene. Bet pjcjnj de erekceleu kelgen, kesekteu pjcjlgen qalpьmen airьqca sanalь, ezjnce sülu ьjtken pjcjn. Aqcьl sürqьlt ьetjnde kynge kyigendjkpen aralasqan çüqalau qьzqьlt bar. Әdemj qara kөzderj mairjmdj, oilь kөz siaqtь. Әsjrese, ьijkteu kelgen, tyzu ьjken mürnь münьn dөngelek çyzjne çarastьqьn, keljsjmjn tolьqtьrьp türqan tərjzdj...“

Osь yzjndjnjn өzjnen aq Aicanьn qandai adam ekenj, onь avtor qai çaqьnan alьp kөrsetpek ekenj məljm. Aicanьn sьrtqь suretjnjn өzjnen-aq өte meirjmdj, sanalь, qarauqa da kөrktj çana enьekke cьnьqqan, qolьnan js keletjn adam ekendjgj kөrjnjp qaladь. Çazucь Aicanьn portretjn bergende oqucьlarь onь ünatqandai, oqan syisjngendei etjp surettegen.

Maqamьet Isataidь:

„Sadaqьna sarь çeьenj saldьrqan,
Sadaqьnьn kjrjsjn,
Sarь altьnqa maldьrqan.
Terennen kөzjn oidьrqan,
Sür çeьelj oqьna,
Tauьqtьn çynjn qondьrqan.
Mandaiьn sarь susar bөrjk basqan,
Çauьrьnьna kycjgen çyndj oq çanьcqan“—

dep, portretjn osьlai beredj. Maqamьettjn Isatai portretjn bülai çasauь da onьn negjzgj maqsatьmen üctasьp çatьr. Isatai oьrazь poloçitelni oьraz. Endece, onьn portretjn de oqucь syisjnjp oqьqandai, oqan çaqsь kөzqaraspen qaraqandai, „pa, cjrkjn, өzjde çjgjt eken!“ degendei etjp suretteidj. Sonьmen qatar, aqьnnьn өzj onь asa syigendjgj de anьq kөrjnedj.

Çazucь geroiьnьn portretjn, keide, ken tyrde toqtap suretteidj. Keide, geroiьnьn amalьn, basьnda bolqan kyijnjc, syijnjcjn çazьp otьrьp, bjrtjndep, portrettjn ər bөlcegjn ər çerde aitumen de çasaidь. Çoqarqь Müqtardan keltjrgen yzjndj, portrettjn ken tyrjne çatadь.

„*Portret*“ — degen termin әdeьiettegj portret pen çivopistegj portrettj salьstьrudь kerek etedj. Cьnьnda, әdeьiette adamnьn ne basqa nərsenjn kelьetjn ken toqtatьp, suretjn bülçьtpai qoiqan portretter kөp (misalь, „At sьnь“, „Qьz sьnь“ — Aьai). Bjraq, әdeьiettegj portretpen çivopistegj portrettjn ylken aiьrmasь bar.

Çivopistegj portret qimьlsьz, qozqalьssьz, al, çazucь adamdь qimьl, qozqalьsta etjp suretteidj (ol geroidьn çyrjs-türьsьn, dausьn çana qalai sөileitjnjn de suretteidj). Әdeьiettegj portrettj çasau ycjn kөru çümьsьn atqarucь çalqьz kөz qana emes, çazucьnьn basqa sezjmderj qatьsadь.

Çazucь adam portretjn çasau ycjn onь oqucьlarьna çetkjzjp beru ycjn tenеu, epitet, metaiora, taqь basqalardь qoldanadь. Çivopistjn portret çasaudaqь qoldanatьn qüralь basqaca.

Çoqarqь aitqanьmьzdь dəleldeu ycjn, „Ana“ romanьnda ofitserdj surettegen çerjnen bjr yzjndj keltjreljk:

— „Sjzderdjn kytkenjnjz bolmadьq, ə! — dedj, sirek, seltjk qara mürttь, çjnjcke kelgen üzьn ofitser... Ofitser capcandap kjtaptardь aldь da, appaq qolьnьn çjnjcke sausaqtarьmen audarьp-audarьp, kjtaptardь bjr sjlkjp, çьp etken qolьmen bjr çaqьna ьtqьtьp tastap otьr... Ana onьn әlsjz dauьssьn tьndadь çana onьn sarqьlt tysjne qorqa qarap, bül kjsjnjn çyregj, bar adamqa çerkenjctjkpen qaraitьn asqan kөkjrek mьrzanьn çyregj ekenjn, ec raqьmь çoq — çau ekenjn sezdj“ — deidj. Bül arada geroi otritsatel — geroi. Sondьqtan çazucь onьn portretjn de onqьrmai, basqalar sodan bezgendei etjp suretteidj.

Syitjp kartinadaqь portrettj bjz kөzjmjzben kөrsek, әdeьiet cьqarmalardь oqьqanda qial çygjrtjp oilau kerek boladь. Portret çasau ycjn çai qana alьna salqan çeke belgjler bjzdjn qialьmьzdь çygjrtjp oilauqa çөrdem bere almaidь. Sondьqtan, әdeьi cьqarmalarda çazucь sol oьrazqa xarakterlep, onьn keipjn acьq, aiqьn kөrsetetjn nərselerge kөp toqtaluь kerek. Syitjp, portret — degenjmjz — cьqarmaqa qatьsucьlardьn (nərselerdjn de) sьrtqь türpatьn, tyrjn, tysjn, çyrjs-türьsьn suretteu.

Mjnezdeu. Çazucь qatьsucьlardьn sьrt mysjnjn — portretjn suret-tep qana qoimaidь, onьn jckj mjnezjndegj, psixologiasьndaqь өzge-celjk'erjn de suretteidj. Mūnь mjnezdeu deidj. Mьsal ycjn „Әkeler men balalar" degen Turgenevtjn romanьndaqь, A. S. Odensovanь mj-nezdegen çerjnen bjr yzjndj keltjreljk.

„.. Anna Sergeevna ezjnce bjr aluan adam edj. Onda ec bjr çoqqa canucьlьq bolmaidь, djnge senucjljk te kyctj emes edj, ec nərs den sezjkıenbeitjn çana ecbjr man ьmaitьn adam edi. Kөp nərseni ol çaqsь tvsjnetjn, kөp nə se onь qьzьqtьra-tьn da, bira onь ec nərse tolьq qanaqattandьra almaitьn, tjptj, qanaqattandьru-cьlьqtь tjlei de qoidь ma eken. Onьn aqьlь bjr uaqьttьn jcjnde ərj jzdengj, ərj salqьn, salьbr bolucь edj. Onьn kydjkterj ūmьtьlqandai dəreçege çetjp sənjp te qalmaitьn, cocьtqandai qalge keljp өsjp te ketpeitjn".

Nemese,

„Çasьnan tysjn rjljp, sьr bermegen
Də relense, kyndese bjldjrmegen,
Nanas ң ne ai sa da amalьn çoq,
Tysjnde bjr kydjk çoq aldar degen.

Keide pan, keide kengjc orьnь menen,
Keide el usjz, keide ьntьq formьmenen,
Kei e yndemei çyrsede səzge baiau,
Oı çalьndai çauapker qūrьmenen.

Qlacьqtьq səzge çyirjk əsjrese,
Demalьsьm, qūmarьm bjr sen dese,
Çanьn qūrsan çolьna qьlqan çansьp,
Kөz qarauь qūbьlır əldenece,
Keide ūialcaq, tə rencek, keide tjp-tjk,
Qamьqqansьp, qatqьrьp orьnь kelse.

Çai çana kjsj b lьp tyk bjlmegen,
Qulçьnьn bjldjrtpeidj qılai degen,
Çınьn cөcьr өrljgj çannan bөlek,
Kjsjge balqan tətıj orьnь kelgen..."

Abaidьn bjz yzjndj keltjrjp otьrqan „Oneginnjn sipatь" attь elenj tygeldei mjnezdeuge çatadь. Būl qazaq poeziasьnьn jcjndegj ete ceber, klassikterdjn ylgjsjmen çasalqan mjnezdeme. Abaidьn Onegindj suretteuj tygeldei onьn jckj sezjm dyniesjne arnalqan. Өlendj oqьp cьqqanda, Onegin өzjnjn mjnezjmen, qūlqьmen, əreket, nanьm, sezjm taqь basqa jckj psixologialьq çaqtarьmen tygel kөz aldьnda tūradь. Sondьqtanda ol kөrkem, ceber çasalqan mjnezdeu.

Adamnьn basьnda bolatьn kyijnjc, syijnjcjn suretteu. Adamnьn psixologiasьn — onьn basьnda bolatьn kyijnjc, syijnjcjn suretteu arqьlь beru ədebiette çij kezdesedj.

Çazucьlar adamnьn oiьn, sezjmjn suretteidj. Adamnьn quanьcьn, qorqьnьcьn, kyijnujn, svijnujn taqь basqa adamnьn basьnda bolatьn oqiqanь sol bolqan kyijndei etjp kөrsetedj. Geroidьn basьnda bol-qan aubr qalьn kөrjp, oqucь qaiqьradь, quanьcьn kөrjp cattanadь. Būlai suretteudj — adamnьn basьnda bolatьn kyijnjcjn suretteu deidj.

Misal ycjn Tolstoidьn cьqarmasьnan bjr yzjndj keltjreijk. Tolstoi „Soqьs çana beibjtcjljk" attь romanьnda, Andrei degen knəzdj alьp, adam balasьnьn jsjndegj nacar əreketterdj basьnan etkjzu arqьlь sana kjre bastaqan adam etjp kөrsetedj. Tolstoi kapitalizm mədenietjn

sьnaimьn dep, çalpь mədenietti çoqqa cьqarьp, olarmen qoc aitьsьp, çaqsьlьqtь — tabiqattan jzdeuge caqьradь. Sondьqtan, Avstralisa soqьs maidanьnda çaralanьp çьqьlqan Andrei Balkonskidj Tolstoi bьlai suretteidj:

„Būl ne? Men nege təltrekteimjn? Menjn aiaqьm nege djrjldeidj" — dep ollaдь da, ol calqasьnan qūlai kettj. Ol artillerister men fransuzdardьn soq starь nemen bjtkenjn kөrgjsj keljp, çiren bettj artilleri tj əlj me, tırj me, puckanь çau aldь ma, əide aman qaldь ma, solardь bilgisj keljp kezjn ectь. Brag, ol jctens de kөre almaidь. Onьn ystjnde aspannan, bilk aspannan basqa, bualaьr, çalap qana çyzgen sūr būlttь, өlceusjz bijk aspannan basqa ec eme çoq edj „Qandai tьmьq, tьnьc çana kөrjldj, bul men qacqan tynge dө, bizdjn aiqьlь salьp, soqьsqan çana qacqan tynge de, qorqьnьc pen ьza aralas çy derj sūrlanьp artellerisben fransuzdьn çūlqьs-qan tynge de ūqsamaidь, tjptj ūqsamaidь." Mьna өlceusjz bijk aspannьn tөsjnde būlt būrьn solai bөp kөcken emes edj" men būl aspandь naqьp kөrmedjm? Aqь-rьndı aspannьn mūndai ekenjn bjlgen men qandai baqьttьmьn. Ia, mьna өlceusjz bijk aspannan basqanьn bərj bos, bərj çalqan. Onan basqa ec nərse, ec nərse çoq. Çloqız aq menjreu, ynsjz tьnьctьqtan basqa dənene de çoq. „Allaqa Cykjrl" dep ollaдь inəz Andrei.

Psixologianь suretteu çөninde Tolstoi yzdjk ceber adam. Çoqarь-daqь keltjrgen misalьmьz sьqьldь „adamnьn өzjmen өzj səilesu" tyrjnde kyijnjc, syijnjcjn beru — onьn tvorcestvosьnda kөp orьn aladь.

Syijp, geroilardьn jcjnen, өzj men өzj səilesujn suretteu de, suretteudjn psixologialьq tyrjne çatadь.

Sonьmen qatar, adamda bolatьn kyijnjc, syijnjcterdj, sьrt kөrjnjs-qimьl, ьm, tys qūbьltulardь suretteu arqьlь beruge de boladь.

Misal ycjn, Təlegennjn Çaqalbailьqa attanatьn çerjnen bjr yzjndj keltjreijk:

„Ketjp bara çatqanda,
Sansьzbai çьlap çygjrdj,
Təl gennjn artьnan,
Kөzjnen aqьp qandь ças
Qandьı qiьn bauьrlas.

. . . . . .
Bala keldj çygjrjp,
Ac kyzendei bygjljp
Təlegen tūrdь ketə almai,
Kezjnen çasь tөgjljp".

Būl çerde geroidьn sьrt kөrjnjsterjn; çygjrjsjn, kөzden aqqan çasьn, kjdjrujn, balanьn belj ac kyzendei bygjlgenjn suretteu arqьlь bergen. Sol sьrtqь kөrjnjsterjn suretteu arqьlь da, airьlar çerdegj Təlegen men Sansьzbaidьn qandai aubr xalde bolqanьn anьq kөremjz.

Qatьsucьlardьn sөzderj. Avtor qatьsucьlardьn tūrpatьn, kyijnjc, syijnjcterjn suretteumen qatar, olardьn sөzderjn kөrsetedj. Sөz, adamnьn sezjmjn, oiьn, өmjrdegj ərtyrlj oqiqaqa qatьnasьn, məselege qalai qaraitьnьn aitьp beru ycjn çūmsaladь; sondьqtan, ədebi cьqar-malardaqь adam obrazьn suretteu ycjn qatьnasucьnьn sөzjn beru kerek. Yitkenj būl çөnde sөzdjn ylken rəlj bar. „Aq aiu" poema-sьndaqь Cmidtjn; Baimaqambetke aitqan Maqambetjn; „Aiman, Col-pan" piesasьndaqь Kөtjbardьn sөzderjn eske tysjrsek, olardьn sol sөzderjnen ərqaisьsьnьn mjnez-qūlq, oi sezjmderj taiqa tanba bas-qandai aiqьn kөrjnedj.

Avtor səilegen, ne səilenetjn sөzderdjn mazmūnьn qana aitьp beruj mymkjn: misalь, — „.osьlar qalai tьndap otьr" degendei, Nataca kөzjnjn qūirьqьmen keide qarap ta qoiadь" („Ana" dan).

Mūndai sөzder bөgde sөz — dep ataladь. Eger, qatьsucьlar qalai səi-leidj, tap sol kyijnde būlçьtpai aitьlsa — təl sөz — dep ataladь. Təl sөz monolog tyrjnde de, dialog tyrjnde de boladь.

Qatьsucьlardьn ozara seileulerj dialog — dep ataladь (dia — ekj, log — soz).

Dialog olende de, korkem qara sozde de, osjrese, piesalarda kop kezdesedj. Misalь:

Mūqaljm — Qlaçap. Menjn kytpegen xarakterjm būl kjsjden. Onьz da Olçai sjzdjn eldj çьlatumen kelmep pe edj? Būl olj osьndai ma edj ozj?

Çantas — Çьlatu ma? Borsaq emes, būlarqa bauьrsaq qoi.

Mūqaljm — Xikmat, bū da kop bolьstьn bjrj bolqanь ma?

Çantas — „Ūlьqtan cen alьp, dareçe alьp otьrqan bai, bolьs, or çerde oz eljn satьp otьradь" dep ozjnjz aitpap pa edjnjz? Men sol sozjnjzden berj qarai, tap osь Maiqan bolьstьn jzjn būlçьtpai tanitьn boldьm.

(„Tyngj sarьn" Mūxtar)

Geroidьn ozjmen ozj angjmelesujn, nemese, basqalar soz kjrjstjrmei tьndap, onьn ūzaq soileujn — monolog (mono — bjr, log — soz) dep ataidь.

Misalь: „Sūlu cactaqь" — Altaidьn oler aldьndaqь sozj monologke çatadь.

Būl sozderdjn tek mazmūnь qana emes, qalai aitьluьnьn da ylken manj bar. Çeke sozderdj aitudaqь erekceljk, soz qoldanьs, soileu, soilem qūrastardьn ozj de adamnьn mjnezjn, qandai oleumettjk topqa çatatьndьqьn korsetedj.

„Ana" romanьnda — epizodtьq qatьsucь (bjr epizodta qana qatьsadь) traktircj Beguntsovtь alalьq. Beguntsov oz sozjnde bьlai deidj:

„— Denjnjz sau ma, Pelagia Nilovna? Balanьz qalai? Yilendjrudj oilaqan çoqsьz ba, o? Çjgjttjn yilenetjn mezgjlj tolьq çettj qoi. Balasьn erterek yilendjrse — ata-ananьn da konlj ornьqьnqьraidь. Semiada adamnьn ru da, tanj de būzьlmai çaqsьraq saqtaladь. Semiada ol — sjrkege (uksusqa) salьp qoiqan sanьrau qūlaq tarjzdjl Egerde, men sjzdjn ornьnьzda bolsam, onь yilendjrgen bolar edjm. Bjzdjn zamanьmьz — adamnьn çyrjs-tūrьsьn qatan baqьlaudь tjleitjn zaman, yitkenj, çūrt oz aqьlmen tjrcjljk jstei bastaqalь çūrttьn oi-pjkjrlerj bet-betjmen ketulj, qьlьqtarь ereskel, qalai çazoqьrsan da orьndь. Çastar cjrkeuge çolamaidь, acьq çinalatьn orndardan qacadь, çasьrьn çinalьp būrьc-būrьcta sьbьrlasadь. Nege sьbьrlasadь, aitьndarcь? Çūrttan nege qacadь? Çūrt aldьnda — misalь traktirde — adam ne narsenj aituqa bata almasa, sonьn berj ne narse? Sьr ma? Sьrdьn ornь — çalpьqa bjrdei cipalь, qasiettj cjrkeu qoi. Al, endj, būrьc-būrьcta aitьlatьn basqa sьrdьn berj de — aqьldьn adasuьnan! Sau-salamat boluьnьzqa tjlektespjn, qoc!"

Būl monologtjn tek qana mazmūnь emes, çeke soz qoldanьstarь da, Beguntsovtьn ekj bet adam ekenjn aiqьndaidь. Qatьsucьlardьn sozderjn oz erekceljkterjmen bere bjlucjljktjn ceber tyrjn Gorkidjn, Gogoldjn, taqь basqa çazucьlardьn cьqarmalarьnan kop tabuqa boladь.

Çanama mjnezdeu. Korkem cьqarmanьn qatьsucьlarьn (personaçdarьn), olardьn basьnda bolatьn kyijnjc, syijnjc, js, qimьlь nemese oqan tan basqa ozgece qasietterdj tjkelei surettemei aq basqa çoldarmen de suretteuge boladь. Ekjncj sozben aitqanda, çanama suret arqьlь mjnezdeuge boladь. Adam balasь ozjn qorcap tūrqan dynemen tьqьz bailanьstь, sondьqtan adam balasь ozjn qorcap tūrqan dyniege belgjlj oser etedj. Çazucь būl oserdj surettei otьrьp, sol oserdjn cьqatьn kozjn çanama tyrde surettep otedj, ekjncj sozben aitqanda, dyniege oser etetjn adamdь suretteidj.

Adamdь çanama mjnezder arqьlь suretteudjn taqь bjr tyrj adam balasьnьn ainalьsatьn zattarьn suretteu, sol zattarqa adamnьn qalai qaraitьndьqьn korseiu, solar arqьlь adamdь suretteu.

Misal ycjn, Gogoldjn, „Olj çandar" ьnan bjr yzjndj keltjreijk:

„Cicikov bolmenj ı jcjn kozjmen co'ьp otjp, „bolmenjz bjr tyrlj svikjmdj" eken qoi dedj Dūrьsьnda da bolme svikjmdj emes edj; qabьrqalarь kykjrt tystes, kok culan boi um n sьrlanqan; bolmede tort orьndьq, bjr kreslo, stol, onьn ystjnde ortasьnan byktelgen belgjsj bar, çoqpr da aitьlьp otken kjtap, çazьlьp qaloan bjrnece qaqazdar çatьr, bjraq, stol ystjndegi en kop narse temekj edj. Onьn jcjnde kartuzqa salqanь da, temekj dorbasьna salqanь da, en aqьrь, stol ystjne cocaitьp, çai toge salqanь da, ne kerek, temekjnjn nece tyrlerj bar edj. Būl temekjler, Manilovtьn ermek etjp, uaqьt otkjzetjn narsesj ekenj aitpai aq baiqalucь edj".

Mjne ana cacьlьp çatqan temekjler, stoldar, bjr ornnan qozqalmai bjr byktelsten aumai çatatьn kjtap, anau „odemj" sьrь, t.b. Manilovtьn ecbjr çūmьs jstemeitjndjgjn, qūrqaq qialcьl adam ekenjn, solai bola tūra onьn „odemljkke" auestjgj bar adam ekendjgjn, qьsqasь Manilovtьn ozjnjn qandai adam ekenjn aidan anьq aq korsetedj.

Ekjncj misal: Gogol Sobakeevictjn qonaq yı) bьlai suretteidj:

„Cicikov çan-çaqtь taqь bjr colьp ettj. Yi jcjndegj kozge tysken narselerdjn berj de nьq, zor, berjk, ol narselerdjn qai-qaisьsь bolsa da adam tandanarlьqtai yi iesjne bjr tyrlj ūqsastьqь bar sьqьldь korjnucj edj. Qonaq yidjn būrcьnda çanqaq aqacьnan jstelgen çartь stol tūr, tort siraqьnьn arqaisьsь keljdei, dol aiu slaqtь deuge boladь. Qьsqasь stul deisjz be, orndьq deisjz be, kreslo deisjz be — osьlardьn berjnde de zjldj sabьrlьlьq qasietj bar tarjzdj. Olardьn arqaisьlarь Sobakevicpjn; ne „bjz, arqaisьlarьmьz da Sobakevicke ūqsaspьz" — degendei bolьp tūr edj".

Dəleldj tolьqtьra tysu ycjn, Cexovtьn „Futlardaqь adam" degen cьqarmasьndaqь Belakovtьn mjnezderjn eske tysjreljk: „Onьn zontigj de, saqaiь da sūr tystes cyberekpen qaptaulь bolucь edj. Tjptj qarьndacьnьn ūcьn cьqarmaqcь bop qaltasьnan bakj-pьcaqьn alqan kezde oda qaptaulь bolьp cьqtь". Cexov osь bjr ekj soilem sez arqьlь Belakovtьn qandai adam ekenjn surettep beredj.

Qorьtьp aitqanda, korkem adebiettjn personaçdarьn, olardьn basьndaqь kyijnjc, syijnjc, js, qimьlь, ne olarqa tan erekce qasietterj arqьlь tjkelei surettemei aq, basqa çoldarmen, ekjncj sozben aitqanda çanamalap suretteuge boladь. Mūnь çanama suretteu arqьlь mjnezdeu deimjz.

5. Suçet

Adamdь, olardьn arasьndaqь qatьnastarьn suretteu ycjn avtor oqiqanь tandap alady çanu ozara bailanьstьradь. Ol oz kozqarasьnca tipicni, xarakterni degen oqiqanь korsetedj. Surettep otьrqan omjr qūbьlьsьn qalai bailanьstьrьp, qalai damьtьp otьr, sonьn ozjnen de avtordьn soi omjr qūbьlьsьn qalai tysjnetjndjgj baiqaladь.

Cьqarmadaqь surettelgen omir qūbьlьsьna avtordьn oz tysjnujn korsetetjn oqiqa danuь — suçet (ne fabula[1]) — dep ataladь.

Misalь, Gorkidjn „Ana" degen romanьnda bjrjmen bjrj tьqьz bailanьstь, bjrjnen bjrj tuьp otьratьn bjrnece oqiqalar suretteledj. Cьqarma aldьmen çūmьscь slabodkasьndaqь omjrdj suretteuden bastaladь, sodan keijn Pavel Vlasovtьn akesj turalь angjme aitь-

[1]) Adebiet teorialarьnьn keibjr kjtaptarьnda „suçet" çana „fabula" — degen termin ekj tyrlj maqnada qoldanьladь. Būl kjtapta „suçet", „fabula" ekenj bjr maqnada".

ladь, būdan keijn avtor Paveldjң çana onьң anasьnьң tarixьn suretteidj. Būl əngjmenjң tarixь cumaqtalьp keljp, bjrjmen-bjrj ətе tьqьz bailanьsьp çatadь, oqiqaqla qatьnasucьlardьң bərj de surettelјnedj. Cьqarmanьң çeke bəljmderj çana onda surettelgen bjrjnen bjrj tuьp otьratьn çeke oqiqalardьң barlьqь da çūmьscьlardьң geroilьq kyresterjn çana Ananьң bjrden-bjrge ьsьlьp, əsjp kele çatqandьqьn kərsetu çənjndegj çalpь maqsattь tolьqtьra tysedj.

Ekjncj misal Turgenevtjn: „Əkeler men balalar“ degen romanьn alalьq.

Roman Arkadidjң əkesjnjң Bazarov pen Arkadi Kirsanovtardь qarsь alqan kərjnjsterjnen bastaladь. Mūnan keijn, olardьң imenialarьnda qalai tūrqandarьn əngjmeleidj.

Epizod. Būl əngjme bjrnece çeke oqiqalarqa çana bjrnece kərjnjske, nemese — epizodtarqa bəljnedj: būlardьң bauqa keluj, Bazarovtьң qьdьrьsь, Arkadidjң əkesjmen əngjmesj, Bazarov pen Pavel Petrovictjң əngjmelesuj t. b. cьqarma jcjndegj osь slaqtь çeke kərjnjsterjn epizod dep ataidь.

Suçet. Bazarov Nikolai Petrovic pen onьң aqasьnьң ədet-qūrьptarьnьң bərjn çoqqa cьqarьp, ər kəzqarasьn aitadь. Arkadi men Bazarov, Kirsanovtardьң yijnde bjrnece uaqьt tūrqannan keijn, gubernelјk qalaqa ketedj. Qalada Arkadi pomeccitsa əiel Odensovamen tanьsьp, kelesj kynj onьmen Bazarovtь tanьstьradь. Mūnan keijn olardьң Odensova baqьnda qalai tūrqandarь suretteledj. Syiu — tən qūmarlьqь qana dep, çoqqa cьqaratьn Bazarov, Odensovanь syiedj.

Mūnan keijn ekj dos (Bazarov pen Arkadi) Bazarovtьң yijne baradь. Bazarovtar balasьn ətе syiedj, barьnca qūrmetteidj. Bjraq, Bazarovqa kənjlsjz, onьң jcj pьsьp, Arkadidjң yijne taqь keledj. Ol mūnda kelgennen keijn Fenockanьң betjnen syijp alqandьqь ycjn Pavel Petrovicpen aralarьnda çançal tuьp, Pavel Petrovic onь duelge (atьsuqa) caqьradь. Bazarov qabьl aladь. Duelde Pavel Petrovic çaralanadь. Bazarov ər yijne ketedj (çolda Odensovanьң yijne soqadь. Bazarovtan būrьn ketken Arkadi da osьnda boladь). Yijne barqansьn ərgen adamdь soiьp, onьң denesjn qaraimьn dep, qoiьn kesjp aladь. Əljktjң denesjndegj ūuь, qan arqьlь mūnьң denesjne çaiьlьp, auьrьp əredj. Ol ərlerjnjң aldьnda Odensovanь caqьruqa kjsj çjberedj.

"Əkeler men balalarь“ nьң — qьsqaca aitqanda suçetj osь. Endj onьң qūrьlьsьmen çaqьnьraq tanьsalьq.

Situatsia, bailanьs, cecu, kulminatsia (carьqtau). Bjz būl cьqarmada bjrnece adamdardьң arasьndaqь qatьnastarьn bjlemjz, ol qatьnastar ьlqi ərgerjp otьradь. Romannьң bjrjncj betjndegj çana oqiqanьң būdan bьlaiqь damuь çənjndegj avtordьң kərsetkenderjn esepke ala otьrьp (Pavel Petrovictjң Fenockanь syijuj çyre-çyre bjljnedj). Personaçdardьң (qatьnasucьlardьң) ərzara qatьnastarьn eske tysjrsek, mьna tyrde boladь: Nikolai Petrovic Kirsanov ərzjnjң aqasь Pavel Petrovicpen bjrge tūradь; Nikolai Petrovic Fenockanь syiedj, onan ūlь boladь, onьң aqasь da Fenockanь çasьrьn tyrde syijp çyredj.

Osь tərjzdj, personaçdardьң (qatьnasucьlardьң) belgjlj bjr momenttegj ərzara qarьm-qatьnastarьn — situatsia dep ataidь. Al, bastapqь çana oqiqanьң çalpь bolqan çaqdailarьn suretteudj — ekspozitsia dep ataidь. Bjraq, situatsia ərgermeitjn nərse emes, ərgerjp otьradь. Bjr situatsia ərgerjp, onьң ornьn ekjncj situatsia keljp aladь. Misalь Arkadi, Bazarovpen imeniasьna keledj. Bazarov Pavel Petrovicpen kezdesedj, t.b. Syitjp, suçet degenjmjz ərtyrlj situatsialardьң ərgerjp, bjrinjң ornьn bjrj basьp, ərsjp damьp otьruь dep tysjnu kerek. Situatsialardьң osь ərgerjsterjnen bjz bailanьs, carьqtau cegjn çana cecu zaңdarьn kezdestjremjz.

Bailanьs. Ər oqiqanьң bastapqь (oqiqanьң neden bastaluь) cegj boladь. Oqiqanь yzjp tastamai damьtьp otьru ycjn avtor sol oqiqaqla qatьsucь adamdardьң arasьnda ərtyrlj bailanьs, qatьnastar tuqьzadь.

Oqiqanьң bjr nərseden bastalьp bjr-bjrjmen çalqasьp kelgen çerjn — bailanьs deidj.

Cecu. Cьqarmadaqь surettelgen qatьnastar damidь, ərgeredj, ərtyrlj kezeңderdj basьnan ətkjzjp kep, aqьrь bjrnəsemen tьnadь. Oqiqa ərse-ərse kəljp bjtedj. Qatьnasucь adamdar ne ərledj, ne ər aralarьnda çaңaca bjr qatьnastar tuadь. Cьqarmadaqь surettelgen oqiqanьң nemen tьnqanьn, oqiqaqla qatьnasucьlarmen ne bolqanьn qortьndьlap çinaqtaudь cecu dep ataidь.

Carьqtau cegj. Cьqarma aiaqtaluqa çaqьndaqanda, oqiqa çjjlenjp, qimьl kərejjp, būrьnqь qalpьnan mylde kyceljp ketujn — carьqtau cegj dep ataidь.

„Əkeler men balalar“ — romanьnьң suçetj bjr-bjrjmen bailanьstь ekj tyrlj oqiqadan qūralqan. Bjrjncj oqiqa: Bazarov, Pavel Petrovic, Fenicka, Nikolai Petrovicterdjң ərzara qatьnastarь turalь. Ekjncj oqiqa: Bazarovtьn (çana Arkadi) Odensovamen qatьnastarь turalь. Būl ekj oqiqa Bazarov pen Arkadi arqьlь bailanьsadь (Romanda Nikolai Petrovic, Pavel Petrovic, Fenickalar Odensovamen ec kezdespeidj). Būl ekj oqiqanьң ərqaisьsьnьң ərjnce bailanьsь, ərjnce carьqtau cegj bar.

Oqiqanьң bjrjncj tyrjnjң bailanьsь — Bazarovtьң Arkadidjkjne keluj. Kirsanovtarmen tanьsuь. Carьqtau cegj Bazarov pen Kirsanovtьң (duelge) atьsqa cьquь.

Oqiqanьң ekjncj tyrjnjң bailanьsь — Bazarovtьң Odensovamen tanьsuь turalь, al, carьqtau cegj — Bazarovtьң Odensovanь syiujn moiьndauь. Būl ekj oqiqanьң cecuj bjreu, ol — Bazarovtьң əljmj.

Kərkem cьqarmalardьң qūrьlьsь qiьnnan qiьsatьn nərse. Ər cьqarmanьң ərjnce erekceljgj boladь. Sondьqtan, barlьq cьqarmanь bjr ylgjmen taldauqa, bjr ylgjge əkep baqьndьruqa bolmaidь. Cьqarmanь tekserqende būl este boluь kerek. Sonьmen qatar, suçet — surettep otьrqan əmjr qūbьlьsьn avtor qalai tysjnetjnjn, qalai baqalaitьnьn (ideasьn) da kərsetedj. Būnь da ūmьtpauьmьz kerek.

„Əkeler men balalar“ — romanьndaqь surettelgen ekj tyrlj oqiqanьң maqsatь da — Bazarovtьң kəzqarasьnьң əmjrge qabьspaitьndьqьn kərsetedj.

Bazarov syiudj otritsait etedj de, ərj Odensovanь syiedj; duelge kyledj de, ərj duelge cьqadь. Js çyzjnde Bazarovtьң ərjnjң kəzqarasьna, ər maqsatьna ərj qarsь cьquьn — Turgenev, ekj tyrlj oqiqanьң ekeujnjң de carьqtau cegj etjp aladь. Odensovanь syiudjn Bazarovqa ylken mənj bolqandьqьn aiqьndau ycjn Bazarovqa əler aldьnda Odensovanь caqьrьp alьp, avtor ər pjkjrjn çana bekjte

tysedj. Bazarov elerjnjn aldьnda ezjnjn bürьnqь qorqaqan pjkjrlerjnen qaitqandai boladь. Bazarovtьn atьsuqa cьqqan çerjn kersetkende, onь dueldj çaqtaucь demese de, oqiqanьn barlьq damu çoldarьn alьp qaraqanda: dueldj sezsjz kerek etetjn çaqdailar bar, men-mendjk, namьsьn adamdь ezjnjn senjstjgjne qarsь çümsaitьn çerlerj boladь degendei sjlteu beredj.

Atьsudьn aldьnda Bazarov: „Atьspauqa mymkjn emes, ol menj ürьp çьqtь deljk, onda ne çaqsьlьq... (osьnь oilaqanda Bazarov süp-sür boldь; onьn ez boiьndaqь erljgj en çoqarqь satьsьna cьqtь)“ deidj.

Bazarovtьn obrazьn avtor qalai kersetpek boldь, romannьn cecuj de osь baqьtta bjtedj. Bazarov — qairattь adam, bül bjr çerde qana emes, romannьn basьnan aiaqьna deijn kerjnjp otьradь. Bjraq, bül qairattьlьq — onьn erljkpen eluj ycjn qana paidasьna astь. Basqa çerde paidaqa aspadь. Al, Bazarovtьn jsj, nemese, sol kezdegj, çaqa saiasi qürьlьs ycjn, adamdardьn çaqaca qatьnastarь, dyniege çaqa kezqaras ycjn kyresucj, tjrj Bazarovtardьn jsterjn, Turgenev: jsj men sezj ekj basqa cьqadь; olarda js deitjn js çoq, tek qür sez qana bar dep surettegen.

Turgenev Bazarovtьn tarixьn, onьn eljmjn surettep, ne bolqanьn cecjp qana tьnbaidь çana oqan epilog qosadь.

Epilog. Negjzgj ängjme bjtkesjn, qьsqaca tyrde qatьsucьlardьn keijn ne bolqanьnan aqpar beretjn qosьmca tysjnjktj—epilog dep ataidь.

Epilogtardьn kebjnde avtordьn oilaqan oiь çij kezdesedj. Turgenev romanьnьn aiaqьndaqь epiloqьnda Arkadi, Odensova çana basqa qatьsucьlar qaida, qandai tjrcjljk etjp çyrgendjkterjn aitadь da, roman aiaqьn, balasьnьn molasьna zirat etu ycjn kelgen kempjr-caldardьn sezjmen bjtjredj. Bül sez kempjr men calqa aitqьzqan Turgenevtjn ez sezj.

Olar: „Maxaввat, qasiettj, taza, cьn berjlgen maxaввat, ne qьp bərj əlsjz? O, çoq! Qandai çalьndь, qandai kynəlj, qandai tulaqan çyrek qabьrda çatsьn, oqan cьqqan gylder, bjzge ezjnjn kynəsjz kezjmen tьnьc qana qaraidь: olar bjzge məngjljk tьnьctьq, tabiqattьn „menreu“ ülь tьnьctьqь turalь səilegendei, tek qana ol emes, sonьmen qatar ceksjz emjr turalь çana məngjljk bjtjmcjljk turalь səilegendei boladь“... deidj.

Turgenev romanьndaqь obrazdardьn damu çoldarьn surettei otьrьp, romanьnьn basьnan aiaqьna, ideal „məngjljk“ nərse dep dəleldeidj; onь ezgertemjn dep kyresuge tьrьsqan Bazarovtьn kezqarasь qate, dürьs çol — Arkadidьn tysken çolь osь dep, sol pjkjrjnjn, ezjnce, dürьstьqьn epilog arqьlь, ana keltjrgen yzjndjdegj sezj arqьlь en aqьrqь ret taqь bekjte tysedj.

— „Ne jsteu kerek?“ — Cernicevski. Turgenevtьn „Əkelerj men balalarь“ degen cьqarmasьn, Cernicevskidjn „Ne jsteu kerek?“ —degen romanьmen salьstьrьp kərelјk.

Cernicevskidj patca ykmetj abaqtьqa çapqan bolatьn. Bül romandь Cernicevski sol abaqtьda otьrьp çazqan edj. Romannьn „Çana adamdar turalь əngjmelerden“ — degen qosьmca atь bar. Dürьsьnda sol çana adamdardьn bjrj Cernicevski edj. Olardьn (çana adamdar)

idealdarьn Cernicevski qorqaqan çana jske asatьndьqьna ezj de sengen bolatьn.

Romannьn suçetj — Vera Pavlovnanьn çana semialьq qatnastarьnьn tarixь turalь. Əngjme bьlaica bastaladь. Vera Pavlov anь cecesj ezderj kjrjp otьrqan yi iesjnjn balasьna satpaqcь boladь, sondьqtan Vera ez semiasьnan qacьp cьqadь. Veranь onьn jnjsjmen bjrge oqitьn Lopuxov degen student ertjp alьp ketedj.

Vera Pavlovna men Lopuxov ekeuj bas qosadь, olar ezderjnjn semialьq emjrjn çana negjzge qüradь. Bürьnqьdai tek qana erj qoçalьq etu emes, ekeujnjn pravasь bjrdei, ekeuj de erktj, ekeuj de bjr bjrjne senetjn, ekeuj bjrge enbek etetjn ten pravalь adamdar boladь. Mjne, semialьq emjrdj osь negjzge qürьp, osьlai türadь. Bjaq, Cernicevski Vera Pavlovnanьn tek yi türmьstarьn surelteumen qana toqtalmaidь. Ol Vera Pavlovna üiьmdastьrqan kijm tjgucj cenerlerdjn kooperativjn ken tyrde suretteidj. Bül ertel Cernicevskice ezj kyresjp çyrgen, bolacaqtaqь ekonomikalьq qatьnastьn obraz, sonьn ylgjsj edj.

Olardьn bjrge türqan emjrj — ekeujnjn beijmderj, mjnezderjnjn bjr-bjrjne dəl kelmeitjndjkterjn aiqьndaidь. Sondьqtan, Lopuxov pen Vera Pavlovnanьn semialьq qatnastarь büzьla bastaidь.

Vera Pavlovna, ezjne beijm, mjnezj ezjne ana qürlьm çaqьn, kyleünjn çoldasь Kirsanovtь syiedj. Bül çaqdai, ol kezde basqalar ycjn cьquqa ecbjr çol çoq, tüiьq çana ekj çaqьn bjrdei baqьtsьzdьqqa ucьratatьn çaqdai edj. Bjraq, bjr-bjrjnjn çyregjn çaqsь sezetjn, qürmetteucj, en qadjrlj çana emjr qüru ycjn ümtьlucь Lopuxov, Vera Pavlovna, Kirsanov siaqtь „çana adamdar“ bül çaqdaidan da çol tauьp cьqadь. Lopuxov, Kirsanov pen Vera Pavlovnaqa çol acuqa bel bailadь. (Ol kezde aitьluqa, ecbjr mymkjndjk çoq kez edj). Ol ezjmdj ezjm eltjrdjm dep çarialaidь da, qaida ketkenj belgjsjz, çoq bolьp ketedj. Cьnьnda, ol elmeidj, cet elge ketjp qaladь. Vera Pavlovna Kirsanovqa türmьsqa cьqadь. Olar ete tatu, baqьtta emjr syredj.

Əngjmenjn aiaqь Lopuxov Bimut degen atpen Reseige qaituь çana onьn yilenujmen bjtedj.

Lopuxovtьn çanadan alqan əielj ezjne beijm, bjr-bjrjne mjnezj laiьqtь saima-sai keledj. Bülar Kirsanov, Vera Pavlovnalarmen tьqьz bailanьs çasaidь. „Ne jsteu kerek?“ degen romannьn suçetj negjzjnen alqanda osь. Endj onьn qürьlьsьn teksereijk.

„Ne jsteu kerek?“ romanьnьn suçetj de, „Əkeler men balalar“ romanьnьn suçetj tərjzdj, bjr-bjrjmen bailanьstь, bjrnece oqiqalardan qüraladь.

Romannьn bas çaqьnda Vera Pavlovnanьn yi tütqьndьqьnan bosanuьn əngjmeleidj.

Osь beljmjnjn ezjnde, sol suçettj damьtudьn xarakterjnde avtordьn idealьq baqьtь, Turgenevtjn idealьq baqьtьnan basqaca. Ekeujnjn yiken aiьrmacьlьqь bar. Əngjmenjn bjrjncj beljmjnde, Vera Pavlovnanь kyieuge zorlap bermekcj bolqandьqь aitьladь. Tap osь kezde, Vera Pavlovnanьn yijnde türqan Lopuxov, Kirsanovtardьn yijne kelgen Bazarov tərjzdj, ezjne çat beten sredada boladь. Bjraq, ol osь sredanь tek qana çoqqa cьqarьp, oqbaqan deumen qanaqat-

tanвaidь, өmjr turalь sol kezdegj aldьnqь qatardaqь tysjnjktj Vera Pavlovnaqa ūqьndьradь. Onьn yijnen ketjp, өz enвegjmen өzj kyneltjp өmjr syru çolьna tysujne kөmektesedj. Өzj oqan yilenedj. Būl tərjzdj, qьzdardь yi tūtqьndьqьnan вosatu maqsatьmen yilenucjljk ol kezde çij kezdesetjn. Cernicevski вūl oqiqanь surettei otьrьp, Vera Pavlovnanьn talpьnqan вaqьtьn çaqtaidь, sol kezdegj revolutsiacьl demokrat çastarь kyresken, semianьn çaпa tyrjn qorqap cьqadь.

Vera Pavlovnanь өz yijnen вosatu turalь əngjme, suçet qūrьlьsь çaqьnan cьqarmanьn өz jcjnde вjtken, өz aldьna, oqiqanьn вjr вөlcegj вop sanaladь. Oqiqanьn ekjncj вjr вөlegj Vera Pavlovnanьn Kirsanovtь syiujnjn ainalasьna qūrьlqan.

Turgenev өz romanьnьn carьqtau cegj etjp, Bazarovtьn вerjk ūstaqan kөzqarasьnьn çoqqa cьqqan çerjn alsa, Cernicevski, çaпa prinsiptjn çenjp cьqqan çerjn, romanьnьn carьqtau cegj etjp aladь. Onьn geroilarь osь prinsiptj jske asьrucьlar. Misalь: Lopuxov pen Vera Pavlovnanьn oqiqalarьn alsaq, ol çaqdaidan cьquqa çol çoq tərjzdj. Būl qiьncьlьqtan cьquqa sьrtqь вəgetter (aiьrьluqa zaп çoqtьqь t. в.) вьlai tūrsьn, jckj вəget — Lopuxov pen Vera Pavlovnanьn вjr-вjrjmen вarlьq çaqьnan nьq вailanьstarь taqь bar. Bjraq, Cernicevski, yi tūrmьsь məselesjne çaпaca qaraqan, çaпa kөz qarasqa вascьlьq etken adamdar osь çaqdaidan da çol tauьp cьqa aladь deidj. Lopuxov, Vera Pavlovnanь qūrmetteidj, onьn erjktj вoluьna pravasь вarlьqьn moiьndaidь, sondьqtan, өzj oqan вəget вolmaidь. Būl oqan өte qiьn siaqtь вoladь, əitse de, ol өmjrden tynjlmeidj. Ol, өmjrde çaloqьz qana syiu emes, вasqa da çaqsьlьq вarьn вjledj. Onьn əljde өskjsj, çūmьs jstegjsj keledj; sonьmen qatar, kelecekte вaqьtь вoluьna ol senedj.

Bjz çoqarьda Lopuxovtьn вəget вolmauь arqasьnda Vera Pavlovna men Kirsanov вas qostь dedjk.

Tap osь çerdegj oqiqa damuьnьn өzjnde de „çaпa adamdardьn“ çolвascьlьq etken prinsipterjn вekjtkendjgj kөrjnedj.

Qorьtьndьda Lopuxovtьn Reseige qaituь, onьn Polozovterdjn yi jcjmen tanьsьp, Polozovamen çaqьndasuь əngjmelenjp, roman Lopuxovtьn Polozovaqa yilenujmen tьnadь.

Qorьta kelgende: „Ne jsteu kerek?“ — romanь suçetjnjn maqsatь „çaпa adamdardьn“ kөz qarastarь çenjp cьqqandьqьn kөrsetu. Romandaqь вarlьq oqiqa osь maqsatqa вaqьnьnqь tyrde damьp otьradь.

Cernicevski өz kөz qarasьnca tipicni, xarakterni degen faktьlardь taпdap aladь.

Cegjnjs. Cernecevski oqiqanьn damu çolьn ьlqi būltaqtatьp otьradь.

Romanqa būrьn tanьs emes вjrnece adamdar, вjrnece epizodtar kjredj. Būlar negjzgj oqiqamen tjkelei вailanьstь emes. Misalь: Krukova, Raxmetov, Polozova, t. в. tek keiвjr kөrjnjsterde qana kjretjn epizodtjk geroilar.

Sonьmen qatar, osь romanda Vera Pavlovnanьn tөrt ret tys kөruj çana avtordьn ərtyrlj taqrьptardь өzjnce qьlьmi talqьlaularь bar. Osьlardьn вərj de cegjnjske çatadь. Avtor, keide, вjr oqiqanь aitьp kele çatadь da, onь qoia qoiьp, вasqa вjr oqiqaqa ketedj. Sonь

өвden aiaqtap вolьp, вaiaqь өngjmesjne qaita soqadь. Ne вjr yiken temanь aladь da, sol çөnjnde keп tyrde tysjnjk вeredj. Osьlardь cegjnjs — dep ataidь.

Vera Pavlovnanьn tөrt ret kөrgen tysj arqьlь Cernicevski romannьn negjzgj maqsattь tjlegjn tysjndjredj. Osьnьn jcjndegj avtordьn qьlьmi talqьlaularь, oqucьlarьna ərtyrlj oqiqalardьn maqnasьn, maqsatьn tysjndjru. Cernicevskidjn romanьnda cegjnjster өte kөp.

Çoqarqь sьqьldь, ərtyrlj taqrьptar çөnjndegj qьlьmi talqьlau tərjzdj cegjnjsterdj вjz вasqa çazucьlardan da kezdestjremjz.

Bjraq, kөrkem cьqarmalarda, əsjrese, kөвjrek kezdesetjn onьn ekjncj вjr tyrj bar. Būl i r i k a lьq c e g j n j s dep ataladь. Bū da avtordьn oi, sezjmjn aitьp beredj. Mūnьn çoqarьdan aiьrmasь, avtor өz pjkjrjn oвraz arqьlь, вasьnda boluan kyijnjc, syijnjcjn qosa suretteu arqьlь aitadь. Cegjnjstjn būl tyrj, Puckinnnjn „Evgeni Onegin“ degen romanьnda kөp kezdesedj.

Oqiqanь anьzdaudьn tөrtjвj. Oqьqan nərse adamnьn oiьnan cьqpastai вolьp este qalu ycjn, əngjme, avtordьn вoluan oqiqanь sol kyijnde aitьp вerjujnde qana emes, onь qalai aitьp вerujnde. Avtor, вoluan oqiqanь вjrtjndep, вjrjne-вjrjn çaluastьra, sol oqiqanь cьndьq tūrmьsta вoluan qalpьndai etjp tolьq tyrde вaiandaidь, onь вjz çij kezdestjremjz. Mūnьn ycjn, kөвjnese çazucьqa adam өmjrjnjn вarlьq çaqь tygel kerek вolmaidь. Belgjlj вjr kezdegj jsj, amalь kerek вoladь. Keide əngjmenj çaqsь tysjnu ycjn, ne keiвjr adamdardь tolьq suretteu ycjn, olardьn өtken өmjrlerjnen de məljmet kerek вop qaladь. Mūnь avtor вjrden aitpai, keijn aituь mymkjn. Misalь: Turgenev, өzjnjn romanьnda, negjzgj geroilarьnьn balalьq caqь, tərвiesj turalь oqucьlarьna tolьq tysjnjktj keijnjrek beredj (вūlar ekspozitsiaqa çatadь).

Bjraq, cьqarmanьn suçetjn qūrastьrqanda avtordьn oqiqanь ərtyrlj çoldarmen вaiandauь mymkjn. Keide вūrьn keletjn oqiqanь soпьnan aitьp, soпьnan keletjn oqiqanь вūrьn aitatьndьq boladь.

Misalь: Cernicevskidjn „Ne jsteu kerek?“ degen romanь əuelj, вelgjsjz çūmвaq kөrjnjs, өzjn-өzj „eltjrgen“ Lopuxovtan вastaladь da, osь kөrjnjske qandai oqiqa əkep soqqanьn вjrtjndep soпьnan aitadь. Ol, çūmвaq kөrjnjs pen oqucьnь ьntьqtьradь da, artьnan, вūl ьntьqu ystjrt, kөnjldj onan gөrj zorьraq, maпьzdьraq nərsege audaru kerek ekenjn kөrsetedj. Būl „çūmвaq“, Cernicevskige onan вūrьnqь qьzьqtь roman çazudьn ədjsterjn sьqaq etu ycjn kerek boldь.

Çazucьlardьn oqiqanь вaiandaqanda tyrlj ədjster qoldanuь avtordьn zamьsьlь men өzjnjn negjzgj aitaiьn degen oiьn airьqca kөrsetu ycjn, oqucьnь qьzьqtьru ycjn kerek. Sondьqtan da ər romannьn anьzdau ədjsterj ər tyrlj boladь.

Suçet çana onьn taptьq tjlekke вaqьnьnqьlьqь. Bjz, çoqarьda, taqrьp çaqьnan вjr-вjrjne çaqьn, ekj tyrlj taptьq lagerdegj ekj çazucьnьn enвegj, ekj romannьn suçetjn tekserdjk. Būl romandardьn suçetjn teksergende, oqiqa taпdauda bolsьn, oqiqanь damьtu ədjsjnde bolsьn, surettegen qūвьlьsьna avtordьn qalai qaraitьnь, toiьqьraq aitqanda kөz qarasь, anьq вaiqaladь.

Ədeвiet tarixьn teksersek, вelgjlj вjr tarixi kezeпde, ərtyrlj taptьq toptardьn ūnatqan suçetterj вoluanьn kөremjz. Eger, ekj tyrlj taptьq

topłьn suçetterj bjr-bjrjne ūqsas bolsa, ol suçettj oqucьlarьna aitьp beru çoldarь ər basqa boladь.

Tysjnjktj bolu ycjn bjrnece misaldar keltjreijk.

60—70-çьldar, Resei çaŋa burçuazialьq damu çolьna bet būrdь. Būl kezde çūrtcьlьqtьn kөnjljn audarөan, qoөam өmjrjnjn çaŋa tyrj çana çeke tūrmьstar qandai bolu kerek degen mөsele boldь. Sol çeke tūrmьs mөselesjnjn bjr bөlcegj bop, өiel tendjgj, өieldjn qalaөan adamьn syiujne erkjndjk beru turalь boldь. Kөp çazucьlardьn suçettjk situatsialarь: erge cьөөan өieldjn basqa bjr adamdь syiuj turalь bolьp keledj. Bjraq, būl situatsialar, çazucьlardьn taptьq kөz qarastarьna qarai ərtyrlj bop cecjlucj edj.

Misalь: Cernicevski, өz kyieujn tastap, basqanь syigenj ycjn өieldj kjnalamaidь. Kyieuj өieljnjn erktj boluьna, ol basqanь syigendjkten oөan erge cьөьp çana onьmen çaqsь өmjr syrujne çol acadь. Al, dvorən — burçuazia çazucьlarьnda өz erjne kөnjlj tolmai, basqa bjreudj syigendjgj ycjn, өieldj apatqa ūcьratьp, cecujn өljmmen tьndьratьn suçetter, romandar az emes.

Proletariat өdeвietjnde keŋ өrjs alөan suçet sotsializm ycjn, kollektiv bolьp kyresu, turalь boldь. Misalь soөьs maidanь çөnjnen Furmanovtьn „Byljncjljgj“, Serafimovictjn „Temjr tasөьnь“, Fadeevtьn „Tastalqanь“, Səвittjn „Çūmвaq çalauь“, Mūqtardьn „Tyngj sarьnь“. Revolutsia өserjmen qaita tөrвielengen adam turalь suçet Gorkidjn „Ana“ sь, Panferovtьn „Kesjndjlerj“, t. в.

Bjraq, belgjlj bjr dөujrdegj taptьŋ өdeвietjne tөn bolөan tyrlj suçet, keltjrgen misaldarьmьzвen tygeldenвeidj. Būlar, suçettjn өzj taptьq tjlekke baqьnьŋqьlөьn kөrsetu ycjn, tek misal qana.

Este bolatьn bjr nөrse, proletariat өdeвietj eŋ bjrjncj orьnөa, çeke adamdardьŋ basьmen bailanьstь mөseleler emes, qoөamdьq jrj-jrj mөselelerdj qoiadь.

6. Peizaç.

Avtor — adamdь, olardьŋ amalьn çana basьnan өtkjzgen kyijnjc, syijnjcterjn suretteumen qatar, oqiqanьŋ bolөan çaqdailarьn da suretteidj. Cьөarmaөa tabiөattь ne sol oqiqanьŋ bolөan çer erjn de (mezgjljn — çьl, ai, kyn, ertengj, keckj uaqьttar) qatьstьradь.

Bjr sөzвen aitөanda — tabiөattь suretteudj peizaç deidj.

Peizaç keide, çaratьlьstьn kөrjnjsjn suretteidj, keide, geroidьŋ basьnda bolөan kyijnjc, syijnjcjmen bailanьsьp keledj, keide oqiqa qandai çaqdaida bolөanьn kөrsetu ycjn qoldanьladь. Keide, oqiqanьŋ damuьna tjkelei qatьnastь boladь. (Peizaçdь qol anudьŋ mūnan basqa da tyrlerj kөp). Bjraq, būl aitьlөandar mөselenjŋ tek sьrtqь çaqь qana. Cьnьna kelgende, peizaçdь avtor bjr keregjne çaratadь. Qandai peizaç bolsьn bjr nөrsege negjzdeljp alьnadь. Peizaç avtordьŋ negjzgj maqsatьna bailanьstь boladь.

Misal ycjn bjrnece yzjndjler keltjreijk:

„Çazdь kyn cjlde bolөanda,
Kөk orai calөьn, вəicecek
Ūzarьp өsjp tolөanda,
Kyrkjrep çatөan өzenge,
Kөcjp, aul qonөanda.
Cūrөьrap çatөan çьlөьnьn;
Calөьnnan çynj qьltьldap,
At,aiөьrlar,вieler,

Byijrj cьөьp ьnqьldap,
Suda ūiьp cьвьndap,
Qūirьөьmen cьlpьldap,
Arasьnda qūlьn, tai,
Aimala cauьp, būltьldap,
Çoөarь-tөmen yirek qaz,
Ucьp tūrsa sьmpьldap,
„Bai вaiөūsūm“ desjn dep,
Caçьrьp qьmьz вersjn dep
Çaramsaqьn, çьlpьldap,
Capandarьn вelsengen
Asau mjnjp tөn eigen,
Çьiqьcьlar kөp tūrar,
Tөŋertөŋnen salpьldap“

— deidj, Abai.

Būl çerde Abai çazdьŋ өdemj kөrjnjsjn suretteumen qatar, enвekcjz saltanat tyzegen bai aulьn çana bailardьŋ өzjndegj çьlqьcьlardьŋ auьr tūrmьsьn da kөrsetedj.

Realist ūlь aqьn tabiөattь suretteumen qatar, bai men kedei tūrmьsьnьŋ aiьrmasьn da kөrmei kөte almaidь.

Keide, peizaç, oqiqaөa qatьsucь geroilardьŋ basьnda bolөan çaqdaiьn kөrsetu ycjn de qoldanьladь.

„Mūnar da, mūnar, mūnar kyn,
Būltan cьөөan cūbar kyn“...—

degen yzjndjde, Maqamвet kyndj, çaicьlьqtaөь kynderden basqaca suretteidj. Qanөa, patsaөa, вi, tөre, sūltandarөa qarsь kyresken enвekcj carualar çenjljp, Isatai өljp, patsa men qan өskerj eldj alausьz taptaөan auьr kynderdj kөrsetu ycjn, Maqamвet tabiөattьn өzjn de el basьna tuөan auьr qalge beijmdei suretteidj.

Peizaç keide, suçettjn өsu çoldarьna tjkelei qatьnastь bolьp keledj çana oqiqanьŋ damu çolьnda belgjlj orn aluь mymkjn.

„Өlj çandardьŋ“ ycjncj glavasьnda, çauar aldьndaөь kynnjŋ kyrkjresjn, t.в. avtor вьlai suretteidj:

„Būlt aspandь tygel qorcap, poctanьŋ aq candaq çolьna tamcьlap çaŋвьr вyrke вastadь. Aqьtөь ret, kynnjn kyrkjreuj būrьnөьdan ərj kyctj, ərj çaqьn estjledj: sol-sol eken, çaŋвьr celektep qūiөandai tөktj“.

Būl çerdegj kynnjŋ kyrkjreuj, çauьnnьŋ aldьndaөь dauьl, Selipanьŋ çoldan airьlьp qaluьna çana Cicikovtьŋ adasa-adasa qaŋөьrьp Koroвockege keiujne çaqdai çasaөan seвeptjŋ bjrj bop otьr.

Syijp, būl yzjndjdegj, peizaç oqiqa damudaөь kerektj çaqdaidьŋ bjrj bolьp cьөadь.

Peizaç өtken klassik çazucьlardьŋ qai qaisьsьnda da kezdesedj, Puckin, Tolstoi, Nekrasov, Lermontov, Abai, Maqamвet, t. в. bərjnen de tanьladь. Əsjrese, Turgenevta kөp kezdesedj. Bjz misalөa alөan Turgenevtьŋ „Əkeler men balalar“ degen romanьnan peizaçdьŋ ne ədemjlerjn kezdesjruge boladь (Arkadidjŋ oilaөan çerj, t. в.).

Ərine proletariat ədeвietj de peizaçdan at-tonьn ala qacpaidь, өte ceвer çazьlөan, bjrnece peizaçdardь Gorki çana proletariattьŋ taөь basqa jrj çazucьlarьnan da çij kezdestjremjz. Çaratьlьs adamnьŋ enвek çasaitьn çaqdaiьnьŋ bjrj. Ol adamөa enвek etu ycjn material beredj. Çaratьlьs adamnьŋ, oөan etken өserjmen өzgeredj. Çaratьlьs өzgerujmen qatar, adamөa өzj qaita çana өser etedj. Adam men çaratьlьstьŋ arasьndaөь ər tyrlj bailanьstardь proletariat ədeвietj de suretteidj, bjzdjŋ çazucьlarьmьz da, adamdь suretteu ycjn peizaçdь paidalana otьrьp, peizaç arqьlь cьndьq bolmьsqa өz kөz qarasьn kөrsetedj.

Būnьŋ ycjn Corkidjŋ „Ana“ sьnan bjr yzjndj keltjreijk.

Misalь: Paveldjn yijne qonaqtar — onьn revolutsioner çoldastarь çinalqan çerjn alaiьq:

Aldьmen Naxodka, onьn soŋьnan, jlese, Nataca kjrdj.
Xoxol onь cecjndirjp çatьp,
— Suьq pa? — dedj.
— Өte suьq. Dala çell..
Onьn dauьsь saŋqьldaqan acьq. Auzь oimaqtai ylьjregen, denesj dөp-dөŋgelek, ũuьlçьp tũrqan әp-әdemj.
Cecjnjp bolqan soŋ, suьq sorьp qьzartqan kjckene qolь men betjn ũuqalap ьsьp-ьsьp çjberdj de, bөlmenjŋ jcjne, өkcesj tarsьldap, çьldamdap çyre bastadь.
Paveldjŋ anasьna „Galocsьz qalai çyr" degen oi sap ete qaldь...
Tyn ortasьnda Paveldjŋ çoldastarь tarai bastadь. Nataca da kettj. Çaisьz tyn, çetj өaraŋqьda çalqьz ketken qьzdь aiap, Nilovna oiqa comdь:
Onьn kөz aldьna qarlь ken çazьq elestedj. Çazьqta çьlmandaqan, sabalaq tystj ʼaq çorqa ũitqidь. Çjnjckelep ьsqьrqan suьq çel gujldeidj. Sol çazьqtьn ortasьnda, çeldjŋ pөrmenjmen aiaqьn әltek-tәltek basqan qьzdьŋ kjckene denesj qaraŋdaidь. Çel onьn aiaqьna oraladь. Kөilegjnjŋ etegjn yrlep, delbeŋdetedj. Tjkendei qadalqan qardьn byrcjgj betke soqadь. Kjckene aiaqь qarqa ombьlap, çyru qibnqa ainaladь. Әrj suьq, әrj qorqьnьctь mũnarlь çazьqtar ortasьndaʼ kyzgj çeldjŋ quanьctь oibncьqь bolqan qaŋbaq sьqьldь, qьz aldьna ynjljp qaraidь. Onьŋ on çaqьndaqь batpaqta qaraŋqьlьqьtь çamьlqan menreu toqai, ondaqь soidiqan qьzьl taldar men qaibŋdar, kөŋjlsjz sudьrlaidь. Aldьnqь çaqьnda, albsta, qalanьŋ sьqьraiqan otь çьltьraidь".

Bũl glavada Paveldjŋ yijnde bolqan çiblьstь kersete keljp, avtor, kyzgj tyndj suretteidj. Sol tynj keljp çana qaita ketken Paveldjŋ çoldastarьn suretteidj. Osь tyndj suretteu, bũl çerde, olardьŋ revolutsialьq kyreske cьn berjlgenjn, kycterjn, erljkterjn, bũrьnqьsьnan da kyceitjp çjberedj. Osьndai çaisьz tynde, aiaqьnda galocь da çoq, Natacanьŋ çiblьsqa, çoldastarьna keluj өz çũmьsьna cьn berjlgen, qandai qibncьlьqtardan da qaitpaitьn, revolutsiacьl әieldjŋ obrazь ekenjn kөrsetedj. Çana osь obrazdь kөrsetude — peizaç ylken orn aladь.

7. Kompozitsia

Kөrkem cьqarmadaqь suçet, portret, qatьsucь adamdardьŋ sөzderj, peizaç, zattь suretteu, taqь basqalardьŋ bөrj, bjr-bjrjmen bailanьstь. Osьlardьŋ barlьqь keljp bjr bytjn nөrse tuqьzadь. Bũlardьŋ barlьqь da, өzjnjŋ qalai tysjnjp tanuьna qarai, өmjrdjŋ bjr qũbьlьsьn suretteu ycjn paidalanьladь. Avtor, kөrkem cьqarmanьŋ barlьq bөljmderjn alqanda, olardь qiulastьrqanda, өzjnjŋ kөzdegen baqьtьna qarai sjltep, oqucьqa әser etetjn, bjr-bjrjmen bailanьstь, maqsattь suret çasauqa tьrьsadь. Sol maqsatpen aladь. Cьqarmanьŋ tyrlj bөljmderjn taŋdap alьp, olardь qiulastьrьp çana bailanьstьruьn cьqarmanьŋ k o m p o z i t s i a s ь — deidj.

Әngjmecj. Çazucь cьqarmasьnda bjr oqiqanь, oqan qatьsucь adamdardь çana olardьŋ ainalasьn kөrsete otьrьp, kөbjnese osьlardьŋ barlьqьn өzj qalai kөrdj, naqьp bjldj, onьsьn acьp aitpaidь. Bũl retpen çazьlqan cьqarmada oqiqanь baiandaitьn tũraqtь adam da bolmaidь. Bũnda, avtor, oqiqanь obiektjljk tyrde, өzjne kerektjsjn qana kөrsete otьrьp bjr oqiqadan ekjncjsjne, bjr adamnan ekjncj bjr adamqa kөce beredj.

Keide avtor өz basьn kjrjstjredj, oqucьlarmen өzj sөilesedj. (misalь, Cernicevskidjŋ „Ne jsteu kerek?" degen kjtabьnda, qatьsucьlarmen өzderjnjŋ tanьstьqьn aitadь).

Keide, oqiqanь anьzdau, belgjlj bjreudjŋ: oqiqanь өz kөzjmen kөrgen adamnьŋ, oqiqaqa qatьsucьnьŋ, iaki belgjlj bjr әŋgjmecjnjŋ aituь arqьlь çazьladь. Cьqarmanьŋ kompozitsiasьn bytjndei alqanda da әŋgjmecjnjŋ zor mәnj bar.

Әŋgjmecjge mьna nөrseler bailanьstь boladь: 1) adamqa çana oqiqaqa belgjlj kөz qaras; 2) anьzdalqan oqiqanьŋ tөrtjbj çana onьŋ xarakterj; 3) oqiqa çaibndaqь pjkjrmen bailanьstь tysjndjrmenjŋ xarakterj: 4) oqiqanь anьzdaudьŋ xarakterj. Misalь: Puckinnjŋ „Atьs"ьnda, barlьq oqiqaqa kөz qaras, әŋgjmecj — ofitserdjŋ tysjnujnce bop keledj. Oqiqanь ofitser qalai tysjndj, sonьŋ tysjngen retj boiьnca өsjp otьradь. Aldьmen Silbionьŋ әskerde çyrgendegj tũrmьsь, onьŋ ondaqь abroiь çaibnda aitьlьp, onan soŋ duelden ec kjmge belgjsjz, bas tartqanь, bũdan keijn Silbionьŋ qat alqanь çana onьŋ basqa çaqqa ketkenj aitьladь. Osьdan keijn oqiqa әŋgjmecj — ofitserdjŋ orn tepken derevnәsьna kөcedj. Ol derevnәdan өzjnjŋ kөrcjsj graf pen graftьŋ әieljne barqanьn aitadь. Graf bũqan Silbionьŋ өz atu kezegjn qalai paidalanqanьn әŋgjmeleidj.

Osь oqiqanь aita kele, әŋgjmecj Silbio duelden bas tartqan kezde çũrttьŋ bөrj tanьrqaqanь çөnjnde әserjn, t.b. aitadь.

Eŋ negjzgj geroiь — Silbionьŋ mysjnj, eleusjz ortaca ofitserdjŋ tysjnuj boiьnca çana sonьŋ kөrgen baqqanьmen baiandalqan. Sondьqtan. Silbio kyctj, kөrnektj, çũrttь ьntьqtьratьndai bop cьqqan.

Oqiqanь aitьp berudjŋ tyrj. Oqiqanь qalai өsjrjp, qalai damьtudьŋ әdjsjn bjlumen qatar, onьŋ tyrjn, iaqni, sol oqiqanь qandai çoldarmen aitьp beretjnjn de bjlujmjz kerek. Çazucь oqiqanь, kөbjne, yirencjktj әdebiet tjljmen baiandap beredj. Mũnь bjz әdebiette çij kezdestjremjz.

Keide çazucь өzjnjŋ baiandap otьrqan sөzjne kyndeljktj sөilesjp çyrgen sөzderjmjzdjŋ xarakterjn berjp, onь çandandьruь da mymkjn. Bũnь bjz Gogөl, Cexov, Gorki cьqarmalarьnan da kөp kezdestjremjz. Oqiqanь baiandaqanda, keide, avtordьŋ eskj tjlge, auzca aitьlatьn qalq poeziasьnьŋ tjljne eljkteuj de mymkjn. Өz әŋgjmesjne avtordьŋ auzca aitьp beru xarakterjn bergende daqdьlь әdebiet tjljn qoldanuь da mymkjn. Oqiqanь baiandaqanda kәdjmgj auzca aitьlьp çyrgen sөzderdjŋ tyrjndei etjp aitьp berudj — ә ŋ g j m e dep ataidь. Әŋgjme kөbjne bjr әŋgjmecjnjŋ aituьmen berjledj. Bũl әŋgjmelerdjŋ әr tyrlj өzgeceljkter iaqni tarixi өzgeceljk, professionaldьq өzgeceljk, t. b. өzgeceltktermen sьrlanuь mymkjn.

Sonьmen qatar, oqiqa, Dostoevskidjŋ „Bicaralar" tөrjzdj dnevnik, qat dokument tyrlerjmen de baiandaluь mymkjn. Biraq, avtordьŋ baiandap beru ycjn qoldanqan tyrjnjŋ qandaiьn alsaq ta, oi tyr, oqiqanь damьtu әdjsjmen, cьqarmanьŋ bytjn kompozitsiasьmen bailanьstь boladь.

Dnevnik çana qat tyrjndegj oqiqanь baiandau, onь suretteudjŋ auzca aitьlatьn әŋgjmeden өzge, өzjnce bailanьsь boladь, oqiqanь baiandap berudjŋ tyrlj әdjsterj avtordьŋ kөzdegen maqsatьna baqьnadь: әŋgjmesjne әr tyrlj tys, mәn beruge, әŋgjmege kerek bolqan bөljmder kjrgjzjp, әŋgjmenjŋ kerektj çaqьn eŋ bjrjncj ornqa qoiuqa mymkjncjljk beredj.

Misalь: әŋgjmenj өz atьnan aitьp beru, zatqa өz kөz qarasьn

tolьq, ken tyrde kərsetuge, oqiqaqa өz baqasьn beruge mymkjncjljk berse, əngjmenj basqa bjreuge aitqьzu, zatqa sol adamnьn kөz qarasьn, onьn qalai səileitjnjn, qьsqarta aitqanda ol adamdь tolьq mjnezdep beruge mymkjncjljk beredj.

Baiandau, suretteu, mjnezdeu. Çazucь oqiqanь, oqan qatьsucьnь, oqiqanьn bolqan kezjndegj çaqdaidь surettegende, baiandau men suretteudj kezektestjrjp otьradь.

Oqiqaqa qatьnasucь adamdar tyrlj amaldar jsteidj. Olardьn qatnastarь da, өzderj de өzgerjp otьradь. Osьnьn barlьqь turalь, çazucь, keide çeke kərjnjsterjne ceijn toqtap, ken tyrde, keide camalь ystjrt tyrde əngjme qozqaidь. Qai oqiqa qandai amal çazucьqa kөbjrek kerek bolsa, ol soqan kөp toqtaidь, qualap, terendetjp çazadь. Oqiqa turalь əngjme qozqau — baiandau — dep ataladь. Suretteu dep, zattьn sьrt mysjnjndegj belgilerjn kərsetudj aitadь. (Misalь, portret, peizaç suretteuge çatadь). Suretteudjn өzgece bjr tyrj mjnezdeu.

Kərkem cьqarmalarda suretteu men baiandaudan basqa, avtordьn өz talqьlauь çana lirikalьq cegjnjster boluь mymkjn. Būlardьn qaiqaisьsь bolsьn, cьqarmanьn çalpь zamьsьlьmen bailanьstь boladь dep, bjz çoqarьda aitqanbьz.

Qortьndьmьzda, cьqarmanь taqrьp çaqьnan çana kompozitsia çaqьnan qalai tekserudjn yigjsjn kərsetjp keteljk:

1. Cьqarmada qandai qūbьlьs, qai kөlemde alьnьp surettelgen? Terenjrek alqanda cьqarmanьn taqьrьbь ne, onьn jcjnen avtordьn eң bjrjncj ornqa qoiatьnь ne nərse?
2. Taqrьp qai rette (iumor, satira, t.в.) kərsetjlgen?
3. Obrazdar qandai toptarqa bөljnedj, būl topqa bөludjn idealьq mazmūnь ne?
4. Çeke obrazdar qalai surettelgen?
5. Ol obrazdь suretteu ycjn qandai ədjs qoldanqan: portret pe, mjnezdeu me, kyijnjc, syijnjcjn syretteu me, qatьsucьnьn sөzj arqьlь ma, taqь basqa çoldar arqьlь ma?
6. Oqiqanь baiandaudaqь, bjr-bjrjmen çalqastьrudaqь өzgeceljkter ne?
7. Cьqarmadaqь oqiqanь qalai çalqastьradь, oqiqanь būlai damьtudьn idealьq mazmūnь ne?
8. Negjzgj oqiqanьn өsujn tolьqtьru ycjn kjrgjzjlgen epizod, ne epizodtjk geroilar bar ma çana olardьn kerektjgj qandai?
9. Avtor çazьp kele çatьp basqa, sol oqiqaqa tjkelei qatьsь çoq, nərsenj surettei me, onьn xarakterj qandai?
10. Peizaç, onьn oqiqadaqь amaldarmen, qatьsucьlarmen bailanьsь çana idealьq mazmūnь?
11. Əngjme kjm arqьlь aitьlqan, onьn qandai mənj bar?
12. Oqiqanь aitьp berudjn tyrj çana mənj qandai?

Būl arada, cьqarmanьn taqrьbь men kompozitsia qūrьlьsьn tekserudjn negjzgj, eң kerektj çaqtarь qana aitьladь. Bjraq cьqarmadaqь ər tyrlj punktterdjn qiulasu tyrj ər basqa, yitkenj cьqarmada tyr men mazmūnnьn avtorqa eң kerektj çaqtarь ər tyrlj boluь mymkjn. Olai bolsa, sol eң kerektj çaqь bjrjncj orn aladь. Ol tabiqi nərse.

Bjz çoqarьda cьqarmanьn ərtyrlj çaqtarь, cьqarmanьn mazmūnьna, avtordьn aldьna qoiqan maqsatьna baqьnьp otьratьnьn, bjrnece misaldarmen kərsetjp өttjk.

Kərkemdeudjn tyrj ər basqa bola beredj. Çazucь өzjnjn tvorcestvolьq zamьsьlьn acu ycjn, adamdь suretteude ərtyrlj ədjs, ərtyrlj priomdar qoldanadь. Ərbjr taptьq idealь mazmūnь, ər aluan tyrler arqьlь berjledj. Bjraq, bjr çazucь, nemese, bjrnece çazucьlar өzderjnjn tjlekterjne qarai, aldarьna qoiqan maqsattarьna dəl keletjn kөp tyrlerdjn jcjnen bjr tyrdj, eң aldaqь tyr etjp, bjrjncj ornqa qoiadь. Al, ekjncj orn alatьn tyr çana ədjs, o da өzjnce bjr aluan bop sanaladь. Onda da bjr taptьq belgj boladь.

Būl məselelerdjn bjrqatarь stilmen bailanьstь, endj bjz stil məselesjne kөcemjz.

Cqucьlardьn өz oetterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma.

1. „Catqalaң" əngjmesj men (Mūqtar) „Өmjrtaidьn aulьnda ai" (Qalmaqan), „Kyzetcj" Asqar elenderjn alьp salьstьrьndar. Būlardьn sonqь ekeuj elең, aldьnqьsь əngjme bolqanmen tiqьrьp çaqьnan çaqьndьqь bar ma? Bolsa qandai. Osь kezde būlardan basqa da kөp aqьndardьn kolxoz aulьn, mal caruacьlьqьn taqьrьp etjp alucьlьqь nemen bailanьstь?
2. Mūqtar Əuezovtьn „Aiman Colpanь" kjmdj sьqaq etedj.
3. Cexov „Qaskynem" — degen əngjmesjnde Denis Grigorievtj kylkj etjp kərsetkende, onь cenei, mьsqьldai kərseteme, əlde oqan өzj aianьctь kөzben qarai ma? Būl cьqarma iumor, satiranьn qaisьsьna çatadь?
4. „Ana" romanьndaqь Paveldьn səzderjnjn mənj qandai? Ol səzdjn revolutsiacьl obrazьn kərsetu ycjn, avtordьn negjzgj oiьn kərsetu ycjn qandai rəlj bar?
5. Səbit Mūqanov „Çūmbaq çalau" romanьnda Itbaidьn obrazьn qalai kərsetedj? Onь kjmnjn ekjlj etjp kərsetedj. Asqardь qandai tip dep bjlesjzder? Asqar obrazь tərjzdj taqь qandai obrazdь bilesjzder?
6. Abaidьn „At sьnь", „Qьz sьnь" — degen elenderj portretke çata ma?
7. Asqardьn „Berlin kөcesjnde" — degen poemasьnьn qai çerj kyijnjc-syijnjcke çatadь?
8. Taibrdьn „Tasqьnь" qandai epizodtardan tūradь?
9. Əbilev Dixannьn „Calqьma" degen poemasьnan lirikalьq cegjnjsterge misaldar tauьp, onьn ne sebepten qoldanьlqanьn anqarьndar.
10. Gogoldjn „Өlj çandar" ьnan bjrnece mjnezdeuler tauьp Sobakeevic, Korobkelerdj surettegen çerjn dəpterlerjne çazьp alьndar. Būl suretteu—mjnezdeumen qandai bailanьsь barlьqьn acьndar.
11. Qalmaqannьn „Satpaev" əngjmesjnjn bailanьs, kulminatsialьq punktjn, cecujn tekserjnder. Baiandau men peizaçdьn qandai aibrmasь barlьqьn baiqandar.
12. Cexov „Futlərdegj adam" degen əngjmesjnde kjmdj sьqaq etedj?

БИБЛИОТЕКА
№ 408
Бугуруслана

III-tarau

KƏRKEM CƄQARMALARDЬҢ STILJ MEN TYRLERJ

1. Ədebiet stilj

Kərkem cьqarmanьң kompozitsiasь turalь sөz qozqaqanda, kompozitsianьң өzgeceljgj avtordьң aitaiьn degen oiьna, cьqarmanьң mazmūnьna baqьnatьnьn aitьp өttjk. Osь mazmūndь aitьp beretjn kərkem tyrlj çaqь (tema, suçet, obraz, tabiqat suretj, cьqarmanьң kompozitsiasь, tjl, t. b.) өzara bailanьstь boladь, kərkem cьqarmanьң idealьq sistemdj qūralь bop sanaladь. Misalь: orьstьң alpьsьncь-çetpjsjncj çьldardaqь revolutsiacьl demokrat çazucьlarьnьң ьntalarь, feodal-krepostnoilьq qūrьlьsь, kapitalis qūrьlьstarьnьң barlьq qoimalarьn acьp, çauьzdьqtarьn әigjlep, çūrtcьlьqtьң nege qarsь kyresu kerektjgjn tysjndjru, olarqa өz әserlerjn tigjzu, mjne, osьlar boldь.

Olardьң taqrьbь da, cьqarmalarьnьң kompozitsiasь da, sol maqsattarьna baqьndь. Kərkem cьqarmanьң tyrlj çaqtarьnьң bailanьstь, onьң mazmūnьnan cьqьp otьrucьlьqь, būl məselenjң bjr aq çaqь. Әr taptьң ədebietjnjң өkjlj, çalqьz, bjr qana çazucь emes, әr tap bjrnece çazucьlardь cьqaradь. Bjr taptьң çazucьlarь, cьndьq bolmьstь өz tabьnьң kөzqarasьmen surettep, kərkem ədebietj qūral etjp, өz tabьnьң myddesjn qorqaidь.

XIX-qasьrdaqь qazaq ədebiet tarixьn alsaq, negjzjnde, ekj çjkke bөluge boladь. Bjrjncj: Baitoq, Abubakjr, Çanūzaq t. b. Ekjncj: Abai, Maqambet, t. b. Aldьnqь çana soңqь çazucьlardьң da cьqarmalarьndaqь taptьq mydde, taptьq tjlekten tuqan mazmūn, suretteu qūraldarьnьң өzara bjr-bjrjne çaqьn bolucьlьqьna әkep soqtь.

Syitjp, bjrnece çazucь-aqьndardьң cьqarmalarьn alsaq, mazmūndarь da, tyrlerj de, suretteu әdjsterj de bjrьnqai bolьp keledj. Өzara (taqьrьp, suçet, qūrьlьs, tjl, obraz, әdjs, t. b.) bjrljk bailanьstarь boldь. Solardьң bərjn çinaqtap, bjr sөzben aitqanda, ədebi stil — dep ataidь.

Stildj teksergende, onьң ekj çaqь: cьqarmalardь çeke alqanda, barlьq kerkemdjk sistema bailanьstarь çana osь sistemanьң bjrnece cьqarmalar, bjrnece çazucьlarqa bjrdeiljkterj este bolu kerek.

Bjr stilge çatatьn çeke cьqarmalardьң maqsatь çaqьnan, qūrьlьsь çaqьnan өzara bjrljkterj boladь. Sol siaqtь, bjr tapqa, bjrnece taptьq topqa çatatьn bjrnece çazucьlardьң cьqarmalarьn alsaq, bjr-bjrjne ūqsastьq, өzara bjrljkterjn kөp kezdestjremjz. Mjne, būlar este bolu kerek.

Әlj stil өzgermeitjn, tas bop qatьp qalqan nərse emes. Qoqamdaqь taptьң өzgergen çaqdaiьna, onьң әr dəujrdegj kyres tartьstarьnьң kezeңderjne baqьnьnqь tyrde stil de өzgerjp otьradь. Qoqamdaqь çaңa tap, өzjmen bjrge, çaңa mazmūn, çaңa mydde, çaңaca

qūralqan oi — sezjmderdj ala keledj. Çaңa mazmūn, ədebiet өzjne laiьq tyr, ylgj tuqьzadь.

Bjraq, çaңa taptьq aqьn, çazucьlarь өz tabьnьң myddesjn çьrlau ycjn, sol myddege laiьqtь, səikes tyrdj tez tauьp ala qoimaidь. Olar jlkj әzjrde, өzjne çat, suretteu qūraldarьn paidalanadь da, өz tabьnьң maqsattarьna tolьq dəl keletjn tyrdj bjrte-bjrte çasaidь. Misal ycjn, erte kezdegj çūmьscь aqьnnьң bjrj, Blagovtьn „Çat çerden" degen өlenjn alalьq:

„Qiьr cetke tjrcjljk,
Qacanqa menj aidadьn?
Kөrmeimjn qacan men senj,
Qoc ijs, baqca, bau baqьm?
Kөlenke qoiu, ynsjz cu —
Esjtermjn, qacan toqaiьml
Qūlpьrqan keң dalama
Ūmьtpas oidьң tolqьndь, —
Oraltam qacan oraiьn.
Çastьq tərtj өmjrde,
Bjrge өsken tatu dostarьm,
Sanaqa, әnge, bas igen,
Erjktj, tjrj, dos çarьm, —
Qoctasqan saqattь ūmьtьp,
Airьlqan kynderdj eske almai,
Arana keljp aңsaqan,
Kөrsem өmjr qosqanьn!
Sender menen baqьttь,
Men kөrgen kyn sjzge çat,
Sender yide, өz erkjң,
Tuqan men bjrge kөңil cat.
Çyrekke qaiqь, qanqьrqan,
Cette çalqьz — men qana.
Senderden qabar beredj,
Kүbjrlep esken çel qana,
Tysjmde qana sendermen,
Kezdesem qalьn toqaida,
Tanьs dauьs sьnqьrlap,
Yn bered, keide, toqaiqa.
Kүn bolar dosqa, bas qosar,
Çandь ortaqa salarmьn,
Səuletjne tuqan çer,
Baqьttь kөzben qararmьn, —
Senjmjm çalqьz osь ymjt.
Qaiqьqa ymjt kөnbeidj,
Qialdьң cattьq çalьnь,
Çyregjmde sөnbeidj"

— deidj.

Blagov būl өleңjnde, өzjnjң basьnda bolqan kyijnjcjn aitadь. Bjraq, өleң dvorən aqьndarьnьң „Dostarьma səlemdeme" degen өleңderjnjң tyrjmen çazьlqan. Būl kezde osь sьqьldь өleңderdj, orьstьң dvorən aqьndarь өte çij çazdь. Yitkenj, dvorən çastarь, өz aralarьnda dostьqtь çaqsь saqtauqa tьrьstь. Būl dostьqqa tjrek bolqan nərse, olardьң negjzgj tjlekterjnjң bjrljgj, bjr çyrjp cattanu, kөңildj oiьn sauьqpen өtkjzu, pjkjr alьsu, bjrjgjp өleң çazu siaqtь bolucь edj. Өleңmen çazьlqan ne qaiqьlь, ne quanьctь səlemdemelerdjң tyrj, sol ortaqa dəl kelucj edj.

Blagov, olardьң tek qana tyrjn alьp qoimaidь, barlьq tjl qūrьlьstarьn da aladь. Būl misaldьң өzjnen aq, basqa taptьң surtteu qūralьmen, aqьnqa өz tabьnьң ideasьn, өz myddesjn aitьp berudjң qancama qiьndьqь anьq kөrjndj. Būl өleңnjң avtorь adam təze almastai mūqtaçdьqqa kezdesjp, sonьң saldarьnan bjr yzjm nan jzdep өzjnjң tuqan derevnəsьn tastap qalaqa keljp, fabrikaqa qьzmetke kjrgen çūmьscь, bjraq өleңnjң avtorь kөrsetjlmese, onda būnьң qandai adam ekendjgjn өleңnen bjle almas edjk. Tjptj өleңnjң jcjndegj:

„Kөrermjn qacan men senj,
Qoc ijs baqca, bau-baqьm?" —

degen çerj, çūmьs retjmen, ne çaugercjljkpen dostarьnan airьlьsqan dvorən çastarьnьң өleңderjne çaqьn keledj. Būl өleңde, fabrikke çūmьs ycjn kelgen kedei çastarьnьң tūrmьsьnьң qiьndьq çaqdaiь turalь ecteңe de aitьlmaidь.

„Qoc ijs baqca, bau-baqьm" —

degənj derevnədan kərj, dvorən bau, baqcalь ədemj yilerjn kөbjrek eske tysjredj.

Ərbjr çana tap, өzjnen bürьnqь taptьn mürasьn paidalana otьrьp bjrtjndep, өzjnjn suretteu qüraldarьn bjr çyiege saladь. Ərbjr çana stil, basqa stilden tөmendegjler arqьlь airьladь:

1) Өmjrge çana kөzqaras, çanaca dynie tanucьlьq, 2) suretteu ycjn өmjrdjn çana, basqaca bjr çaqьn tandap alьp, eskj taqrьptь çanaca kөrsetu, 3) dyniege çana kөzqarastь aitьp beru ycjn suretteu qüralьnьn çana sistemasьn tabu, 4) ədebiet müralarьna çana qatьnas, çana kөzqaras.

Stildjn tyr bop, stil qatarьna kjruj, ədebiet məselelerjn teorialьq tekseru arqьlь çolqa salumen tьqьz bailanьstь. Iskusstvonь tanu çənjnde, ər tap өz pjkjrjn üsьnadь. Bül çənjndegj ekjncj taptьn pjkjrj men kyrestj tek kөrkem cьqarmalardьn ainalasьnda çyrgjzjp qoimaidь, sьn məselesj çənjnde de kyres acadь.

Bül aitqanьmьz tysjnjktj bolu ycjn tolьqьraq zertteigen orьs ədebietterjnen misal keltjreljk.

XIX-qasьrdьn 20—30-çьldarьnda Reseidegj dvorəndardьn jcjnen en aldьnqь qatardaqьlarь krepostnoilьq pravaqa qarsь cьqtь. Bül dvorəndar, patcanь çoialьq demese de, onьn ekjmjn teçemek boldь. Reseidegj krepostnoilьq qürьlьstь өzgertpek, carualardь, sol kezdegj Fransuz caruallarьndai etjp, krepostnoilьqtan bosatuqa tьrьstь cana Reseige qaraqanda ana qürlьm aldaqь Evropa mədenietjn Reseide de çasaudь arman ettj. Bül qozqalьstьn çoqarqь satьqa çetken tyrj 1825-çьlqь dekabrister kөterjljsj boldь.

XIX-qasьrdьn 1860-çьldarьnan keijn Resei, endj qairьlmastai bolьp kapitalistjk damu çolьna tystj. Bül kezde, kapitalizm damu çolь qai çolqa tysu kerek: „Amerikalьq" (jrj pomeccik çer qoçalarьn revolutsialьq çoldarmen çoiu) çolqa tysumen nemese „prustjk" (pomeccikтjk caruacьlqtь kapitalistjk caruacьlьq çaqjdaiьn çailap beijmdei beru çolь) çolqa tysu me? — degen məsele qoilьdь. Bül məselenjn maqьnda kyres, tartьs өte qьzu tyrde çyrdj.

XIX-qasьrdьn toqsanьncь çьldarьnda kapitalizmdj mylde çoiьp, sotsializm qoqamьn ornatu maqsatьn berjk üstaqan, proletariat tabь çeke kyc bolьp, saiasat kyresjnjn tarixi ssenasьna cьqtь.

Qoqamdьq kyrestjn osь negjzgj dəujrlerjne baqьnьnqь ərtyrlj tapiьq toptardьn stilderj qüraladь.

Stil өzgeceljgj, suretteu ycjn tandap alьnqan өmjr qübьlьssьnda da, qatьnasucьlardь suretteuge de, suçet damьtularьnda da, tjljnde de kөrjnjp otьradь.

XIX-qasьrdьn 20—30-çьldarьnda kapitalistjk caruaqa ainala bastaqan orьs dvorənjnjn aqьn-çazucьlarь Griboedov, Rileev boldь. Olarmen bjr mezgjlde, bjr ideada bolqan, suretteu qüraldarь solarmen bjr sistemada, bjr tjlektj kөzdeucj basqa da çazucь-aqьndar boldь. Bülar, suretteu qüraldarьnьn sistemasьn qatarqa engjzjp, onь jske asьrьp cьqu ycjn, basqa sistemadaqь çazucь, sьncьlarmen kyres actь. Solardьn jcjnen talaiь belsenjp sьn, aitьs məselelerjne tystj

Kapitaliske ainala bastaqan dvorən ədebietj erekceljgj: „krepost-

noilьq pravanь qoldanucь memleket tərtjbjne qarsь cьqucьlьq (misalь, Griboedov — cinovnik, əsker adamdarьn sьqaq ettj) boldь.

Bjraq, bül qarsьlьq өtkjr tyrdegj cecjnjp cьqqan çana kөpcjljk pen bailanьsьp çatqan qarsьlьq bola almadь. Sonьmen qatar, kapitaliske ainala bastaqan dvorən ədebietterjnde ədemjljktj madaqtau, çeke өmjrdj dərjpteu tərjzdj өmjrdjn jckj çaqtarьna kөbjrek orьn berjldj.

Bül çazucьlar sol kezdegj saiasi tərtjpke qarsь cьqumen qatar, aq syiek qauьmnьn türmьs-salttarьna da qarsь cьqtь. Bül ədebiette en köp surettelgen nərse, dara adamnьn өz ainalasьna, basqalarqa qarsь cьquь boldь. Misalь, Griboedovtьn „Aqьldan — qaiqь" attь piesasьnda, Catski bjr çaq boladь da onьn maqьndaqь basqalardьn bərj bjr çaq boladь. Bül sьqьldь çeke adamnьn maqьndaqь topqa qarsь cьquь osь stildegj basqa çazucьlardan da kezdesedj.

Tjl çaqьnan alьp qaraqanda, bül çazucьlardьn tjlderjnde eskj sөzder az kezdesedj. Bjraq, dvorəndardьn „tөmen" өreskel dep sanaqan, ezjlucj taptьn tjlderjne de çaqьndai almadь. Olardьn tjlderj kөpcjljgjnde, dvorən qoqamьnьn tjljne çaqьn boladь.

Acьp aitu kerek, Rileevtj alsaq, onьn cьqarmasьnda, Griboedov, ne basqalarьnan kөrj saiasi mydde köp kezdesedj. Onьn tjlj de publitsistikaqa өte çaqьn. Publitsistikaqa çatatьn sөzder köp kezdesedj.

60-çьldar prustьq damu çoldь çaqtaucьlar men amerikalьq çoldь çaqtaucь, ekj taptьn kyresj kezjnde, revolutsiacьl demokrattьn stilj çarьqqa cьqtь. Demokratiacьl stildjn ekjlderj Saltikov-Cedrin, Cernicevski boldь. Aqьndardьn jcjndegj en jrjsj Nekrasov edj. Olarmen baqьttas, bjr taptьn tjlegjne at salьsьp kyresucj aqьn çazucьlar da köp boldь. Sьn çyzjnde, ədebiettjn bül çolьn dəleldeucj çana qorqaucьlar Cernicevski, Dobrolubov, t. b. boldь.

60-çьldardaqь revolutsiacьl-demokrat ədebiet stiljnjn erekceljgj, өmjrdj sьrlamai, qanaucьlьq, kedeiljk, topastьq, mədenietsjzdjk sьqьldь çaman çaqtardь kөrsete suretteu edj. Münь bjz, Nekrasov. Saltikov-Cedrin, Cernicevski taqь basqa çazucьlardan da taba alamьz,

Bülai suretteu, eskjnj çoisaq degen revolutsiacьl ideamen nьq bailanьstь edj. Revolutsiacьl demokrat çaqьndaqь çazucьlar, feodaldьq krepostnoilьq qürьlьstь, çana oqan bailanьstь nərsenjn barlьqьmen kyres actь. Olar ədebiettj, өz idealarьn taratu ycjn ygjt, nasiqat qüralь dep qaradь. Ədebiet arqьlь oqucьlardьn oi, sanasьna əser etuge tьrьstь. Bül turalь kөbjrek aitqan, əsjrese, Cernicevski boldь. Cernicevski:

„Өmjrdj audarmai, — surettep, kөzge elestetu, degen — iskusstvonьn çalpь erekce belgjsjnjn bjrj. Iskusstvonьn mənj de osьnda. Keide, iskusstvolьq cьqarmalardьn basqaca da mənj bar. Ol өmjrdj çai qana tysjndjrucjljk; kөbnese iskusstvolьq cьqarmalar, өmjr qübьlьstarь turalь ykjm maqnasьnda boladь" — dedj.

Saltikov-Cedrin өz cьqarmalarьn, „ədebiet zertteuj" dep atadь. Çana ədebiet enbegjn kyndeljk oqiqalarqa daus beru dep tysjndj. Cernicevski romanьn oqucьlardь, өmjrdjn tanьs emes çaqьn (sanalь çana qatьnas, çana türmьs basqalьqь ycjn kyresucj çana adamdardьn kyresjn) kөrsetu maqsatьmen çazdь. Tjptj romanьnьn atьn

„Ne jsteu kerek?“ dep qoidь. Nekrasovtьn өlenjn alsaq, ystemdjk etucj qoqam qürьlьsьn mjneu, sөgu ekenjn kөremjz.

Өz maqsattarьna tez çetu, өmjrdj tysjndjru, onьq onbaitьn çaman terjs çaqьn qaralau, ykjm cьqaru ycjn revolutsiacьl-demokrat çazucьlarь, cьqarmalarьna talqьlau, publitsistika sөzderjn kөp kjrgjzdj. Olar cьqarmalarьn kөpcjljk oqucьlarqa tysjnjktj çana oquqa әlj kele alatьn bolu ycjn qaladaqь çai qalqtьq, caruanьq, (Nekrasov) gәzet maqalasьnьq tjlderjn paidalandь. Orьs dvorәn çazucьlarьnьq qülaqьn tyrcjktjretjn tjk, çarma sөzderdj qoldanudan da taisalmadь.

Revolutsiacьl-demokratialьq әdebiet stiljnjq osь өzgeceljkterjne olarqa qarsь taptьq sьncьlarь cabuьl çasadь; mьqtap sьnqa aldь. Dvorәn çazucьlarь men sьncьlarь, bülar iskusstvoqa çatpaidь dep aiqailadь. Cabuьldьn kөpcjljgj: өmjrdj sьrlamai, cьndьqьn suretteu, olardьq kөz qarastarьnьq revolutsiacьldьqь, surettelgen kөrjnjs, tjljnjq „өreskeldjgj“ taqь osьndailarьn mjneu boldь.

Dvorәnnjq Fet degen aqьnь Nekrasovke barьnca qarsь türdь.

Fet, Nekrasovtьq өleqjnjq qara büqara myddesj ycjn çümsaluьna cabuьl çasadь. Qalqtьq „dөkjr“ tjljmen negө çazadь, dedj. Fet өzjnjq poeziasьmen qalq myddesj ycjn, revolutsiacьl carualardьq myddesj ycjn çümьs etken çoq, ol pomeccik tabьnьq myddesj ycjn çümьs ettj. „Өleq erktj bolsьn“ dep, kөkjregjn kөterjp çasaqan üsьnьsь, onьq өz basьnьq patsanь, knәzdardь qüttьqtap өleq çazuьna bөget bolqan çoq.

Bülar (Fetter), demokrat çazucьlardь sьnqa aldь, olarqa cabuьl çasadь dedjk. Endj өzderj qalai çazucь edj, soqan keleljk.

Dvorәn çazucьlarь, revolutsiacьl demokrat çazucьlarьna qarsь cьqtь. Sol kezdegj bolqan өmjr qürьlьsьn çaqsь etjp, maqtap kөrsettj. Sol qoqam qürьlьssьnьq berjk boluьn, pomeccik ystemdjgjn, djndj, әieldj kyq qatarьnda üstaqan eskj semianь çьrladь. Cьndьq bolmьstьq kөmeskj çaqtarьnan qacьp, çeke өmjrlerdj çazdь. Olar: „Taza iskusstvo“ degen teorianь üsьndь. „Iskusstvo tek qana әdemjljk ycjn kerek“ dedj.

Bül keltjrgen misaldardan, әdebiet stiljnjq tap kyresjnde өsetjnjn çana onьq tap kyresjnjq qüraiь ekendjgjn kөremjz.

Proletariat tabьnьq tarixi ssenasьna cьquьmen qatar, әdebiette өz aldьna proletariattьq stil cьqtь. Reseide, bül stildjq өz aldьna tyr boluь, XIX-qasьrdьq 90-çyldarь dep aituqa boladь. Proletariat әdebietjnjq өkjlj, revolutsiacьl jrj çazucь Maksim Gorki boldь. Proletariat stiljndegj erekceljk: kapitaldьq qoqamnьq negjzine qarsьlьq, sotsialistjk qoqam qürьlьsь ycjn kyres, adamdь sotsialistjk sanada tәrbieleu, t. b.

Proletariat әdebietj, adamdь taptьq өkjlj etjp suretteidj. Qoqamdьq damudьq qozoqaьs kycterjnjq dәl өzjn kөrsetedj. Proletariat әdebietj tek az adamdarqa qana susьn bolatьn әdebiet emes, ol milliondaqan enbekcj çürtcьlьqьnьq susьnь bolatьn әdebiet.

Çazucьlardьq өzara өzgeceljkterj. Taptьq stildjq bjrljgj, әr çazucьlardьq өzderjnde bolatьn erekceljkterjn çoimaidь. Bjr stildegj çazucьlar cьqarmalarьnьq çalpь negjzj bjr bolsa da, çazu әdjsterjnde өzara aiьrmalarь boladь. Әrbjr çazucьlardьq cьqarma enbekterjnjn өzjnce өsu çolь, өzjnce erekceljkterj bar (çai maqnasьnda, keide

münь da stil — dep ataidь). Bülar өmjrdjq tyrlj salalarьnan taqrьp landauca adamnьn psixologiasьna әser etetjn etjp, ne sьqaq etjp (iumor, satira, lirika) suretteu, ne tjl suçet qürudaqь өzgeceljkter t. b.

Çalpь alqanda stilder bjr Nekrasov pen Saltikov-Cedrinnjq bjr-bjrjnen өzjnce өzgeceljkterj bolqanь siaqtь, Griboedov pen Rileevtjq de өzara erekceljkterj bolqan.

Abai men Maxambet ekeujde qalq aqьnь. Bjraq, ekeujnjq de өzjnce suretteu әdjsj bar. Abai satirik. Maxambet satirik emes. „Zarzaman“ — aqьndarь bjr stilge çatadь. Biraq, Mürat pen Cortanbaidьq suretteu әdjsterjnde өzara basqacalьqtarь bar, t. b.

Bjraq, olardьq cьqarmalarьnda өzara aiьrmalarь bolqanmen belgjlj bjr taptьq çazucьsь bolqandьqtan olardьq cьndьq bolmьsqa çalpь kөzqarasь bjr. Өmjrge өz tabьnьq kөzqarasьmen qaraidь. Sondьqtan bjrnece çazucьlardьq suretteu çyielerjnjq tyrj bjr boladь.

Çeke çazucьlardьq mәnderj. Qai eldjq әdebiet tarixьn alsaqta әdebietjnjq damu çoldarьnda çeke çazucьlardьq ylken mәnj bolqanьn kөremjz. Orьstьq danqtь qalq aqьnь A. S. Puckin orьs әdebietj çana әdebiet tjljn çasaucь bop sanaladь. Onьq „Evgeni Onegin“ attь romanьn ülь sьncь Belinski „Orьs өmjrjnjq entsiklopediasь“ — dep ataqan.

Qalq aqьnь Abai da, bjzdjq çaqdaida, qazaqtьq çazba әdebietjnjq, әdebiet tjljn çasaucь, qazaq әdebietjn taqrьp çaqьnan, tyr çaqьnan baibtqan, qazaq oqucьlarьn batьs, orьs әdebietterjmen tanьstьrьp, Puckin, Lermontov sьqьldь dәnjcpan aqьndardьq cьqarmalarьn qazaq dalasьna bjrjncj taratucь aqьn boldь.

Revolutsianьq dauьlpazь, proletariat әdebietjnjq ülь çazucьsь A. M. Gorki sovet әdebietjnjq өsjp, erçetujnde, sovet әdebiet stilj sotsialistjk realizm qanatьn keq çaibp, onьq burçuazialьq әdebietpen kyres tartьsьnda çana oqucьlarьn çauьna qarsь, sotsialistjk sanada tәrbieleude ylken enbek sjnjrdj.

Qalqьmьzdьq kөsemj Stalinnjq bascьlьqь arqasьnda, qalq mәdenietjne tөtence kөnjl bөlujnjq arqasьnda qaita tuqan qart Çambyl da qalq әdebietjnjq өrkendeujne aita qalqandai enbek sjnjrdj. Qalqьmьzqa cьn baqьttь türmьs bergen ülь Stalinnjq obrazьn tamaca ceber өlendermen surettedj. Stalinnjq baulьp өsjrgen çenjmpaz geroilardь cьn çyrekten syie çьrladь, ol, өlenj arqьlь oqucьlarьn otanьn syiuge, patriottьqqa baulidь.

Mjne, osь keltjrgen faktьlarьmьzdьq bәrj de әdebiettjq damu çoldarьnda, tap kyresj çana tәrbie çenjnde çeke çazucьlardьq ylken mәnj barlьqьn dәleldeidj. Әdebiet damu çoldarьn teksergende bülardь esten cьqarmau kerek.

2. Әdebiettjk Metodtar: klassitsizm, romantizm, realizm.

Taptьq stil өzgermeitjn çana bәrj bjrьnqai nәrse emes. Stil өzgeredj, damьp, өsjp otьradь. Stildjq өz aumaqьnda da, sol kezeq, sol çaqdailarda, taptьq aldьnda türqan tjlekterdj jske asьru ycjn, әrtyrlj metodtar qoldanьluь çana өzara erekceljkterj boluь mymkjn.

Barlьq әdebiet obrazdarьnьq negjzgj tyijnj, typkj qazьqь cьndьq. Bjraq, çazucьlar өmjrdjq bjr çaqьn qana tandap alьp, onь өzjnjq

tvorcestvolьq elegjnen ətkjzjp, onь qalptь kərkem sistemaqa salu ycjn, ərkjmnjn ərtyrlj prinsiptj qoldanuь çana cьndьqtь ərtyrlj suretteuj mymkjn.

Çazucьlardьn əmjr qūvьlьsьnьn kerektj çaqьn tandap alьp çana əzjnjn əmjrden anqarqandarьn əzjnce talqьlap, əz elegjnen ətkjzetjnj, çazucьlardьn ərtyrlj tvorcestvolьq metodtarь (ədjs, çol) bolatьndьqь, mjne osьdan keljp cьqadь.

Būl metodtarmen tolьq tanьsu, ədebiet tarixьn teksergende qana mymkjn nərse. Bjz sol metodtarьnьn tek negjzgj belgjlerjn qana kərsetjp ətpekpjz.

Klassitsizm. XVII — XVIII — qasьrlarda Evropa ədebietjnde klassitsizm baqьtь tudь, çana būl baqьt klassitsizm dep ataladь. Būl baqьttьn klassitsizm dep atalatьn sebebj: Evropa ədebietj (ol kezde būl ədebiettj en çoqarqь ylgj retjnde teksergen) erte zamandaqь grek, çana rimnjn klassik ədebietterjn əzderjne ylgj etjp ūstadь.

Ertedegj grek, rim ədebietterjnjn əserj tek osь kezde qana bolьp qoiqan çoq. Tjptj osь kezge deijn de, onan keijn de boldь. Misalь orьs poeziasьnda ertedegj grek, rimnjn klassik əlen qūrьlьs tyrjne eljkteucjljktj, olardьn əlenderjndegj obraz qoldanьstarьn alьp paidalanudь bjz Puckinnen de, Maikovtan da, Fetden de, çana soqqь kezdegj simvolisterden de kezdestjremjz.

Osь kezde, XVII — XVIII — qasьrda ertedegj grek çana rim ylgjlerjne syienjp çazatьn çanaca bjr baqьt tudь. Būlar əzgece tvorcestvolьq prinsiptardь ūsьndь. (Bjraq ertedegj rim, grek ədebietjn olardьn kəpcjljgj əzjnce talqьladь çana kəp məselenj terjs tysjndj).

Būl baqьttьn çasaucьlarь dvorənstvo çana dvorənstvoqa çaqьn sauda burçuaziasьnьn çoqarqь sloilarь boldь.

Būl baqьtqa (klassitsizmge) tən bjrnece ereçeler çana kərkem cьqarmalardьn sol ereçelerge baqьnuь cart edj. Kərkem tvorcestvo sarai manьndaqь çoqarqь qauьmnьn ūnatuьna, solardьn qalaularьna beijm boluь kerek boldь.

Taqьrьp tandap alu çana cьqarma personaçdarьn jrjkteu məseleterj sol tərtjpke baqьnьp otьradь. Ədebiette suretteletjn obraz çoqarqь sloidaqь adamdardan qana alьnadь. Təmengj taptardan cьqarmaqa adam kjrgjzuge tek komedialarda qana ūlьqsat etjldj. Taqrьptь qana cьqarmaqa qatьnasucь geroilardь osьlai tandap aludьn saldarьnan ol kezdegj ədebiettjn ystem tyrlerj tragedia, komedia, batьrlьqtь surettegen poemalar; poezianьn lirikalьq tyrlerjnen oda siaqtьlar qana (būlar turalь keijnjrek aitamьz) boldь. Kərkemdjgj çaqьnan qūndь tragedia çazucь Fransiada Kornel, Rasin, Angliada Cekspir, al, komedianьn yzdjk avtorь Molier boldь.

Reseide bjrnece tragedianь Sumrakov çazdь, bjraq, ol Evropanьn tragedia çazucьlarьna eljktegenj qana bolmasa, kərkemdjk çaqьnan ecteqe qosa alqan çoq. XVIII-qasьrdaqь orьs ədebietjnde batьrlьqtь surettegen poemalardьn en belgjljsj Xeraskovtьn „Rossiada" degen poemasь edj, bjraq, bū da kərkemdjk çaqьnan nacar poema bolьp cьqtь.

Klassitsizm baqьtьndaqь cьqarmalardьn əzjnce əzgeceljkterj tek taqrьp, qatьsucьlardь tandap aluda qana emes, sonьmen qatar, qatьnasucь adamdardь suretteulerjnde de əzgeceljkter boldь. Qatьsucьlardьn mjnezj bjr çaqtь suretteldj. Qatьsucьlardьn qaisьsь boisьn, olarda psixologialьq bjr qasiet (batьldьq, qaiьrьmdьlьq, sertten taimaucьlьq, t. b.) ystem alьndь. Būlar cьndьq əmjrdegj tjrj adamdardan kərj, ərtyrlj kijm kigjzjp, qialdьn çasap cьqarqan adamdarьna çaqьn boldь. Qatьsucьlardьn mjnez-qūlqtarьnьn əzj əmjr cьndьqьnan alcaq çattь. Olar əz bastarьndaqь kyijnjc, syijnjcter çənjnde kəp oilanьp, ūzьn-ūzьn monologtar səiledj.

Klassitsizm baqьtьnda çazьlqan cьqarmalardь çalpь alqanda sol cьqarmalarda əmjrdj cьn sol bolqan kyijnde surettemej, ne korəldjn çanьndaqьlardьn (ystemdjk etucjlerdjn) kəz qarasьnca, olardьn ūnatuьnca, solardьn qalauьnca tap solai surettedj.

Klassitsizmge tən nərse, kərkem cьqarmanьn qūrьlьsьn bjr məlcerlj tərtjpke baqьndьru. Misalь: dramalьq cьqarmalardь qūrqanda, onda „yc bjrljktj" saqtai otьrьp qūrastьru kerek. Būl, „yc bjrljktj" saqtamasa çoqarqь məlcerden, ereçeden cetke cьqqan bolьp sanaladь. „Yc bjrljk" degenjmjz: uaqt bjrljgj (būnda oqiqa bjr təuljk — 24 saqat jcjndegj qana boluь kerek), orn bjrljgj (būnda oqiqanьn tek bjr ornda qana boluь kerek), oqiqa bjrljgj (būnda oqiqa bjrjnen bjrj tuьp, būtaqsьz, bjr jzben damьp otьratьn bjr qana suçettjk cielenjs boluь kerek).

Būlardьn barlьqь, cьqarmaqa erekce sьmbat beru çana onь tysjnjktj etu ycjn kerek boldь.

„Yc bjrljktjn" dramaturgia tarixьnda ylken mənj boldь. „Yc bjrljktj" keide realist çazucьlar da qoldandь. Misalь, orьs ədebietjnde realistjk çazucьlardьn „yc bjrljktj" saqtap çazqan Griboedov boldь. („Aqьldan — qaiqь"). Qazaq ədebietjnde „yc bjrljk" pen çazьlqan piesa çoq.

Klassitsizm turalь səz qozqaqanda, cьqarmanьn tjlj qandai bolu kerek, soqan toqtalьq.

Tragediaqa qatьsucь patca çana basqa geroilardьn səzderj ətkem men-mendjktj kərsetetjn jrj səzder bolьp keledj. Oda men epostjk poemalar da ete kəterjnkj, əsjrelegen tjlmen çazьldь. Təmengj taptьn kyndeljktj səilep çyrgen tjlderj tek komedialarda qana qoldanьluqa boldь. Ədebi cьqarmalar, tjptj dramalьq cьqarmalarda daqdьlь tyrde elenjnen çazьldь.

Çalpь alqanda, klassitsizmnjn əmjr cьndьqьnan alcaq çatqan çaqtarь kəp, ərine, klassitsizm çazucьlarь da surettelgen nərselerjn əmjr cьndьqьnan alqanь səzsjz. Əitsede, sol əmjr cьndьqьn olar əz elekterjnen ətkjzjp çana əsjrelep kərsettj. Qandai əmjr cьndьqьn surettese de patca-korəl, solardьn manьndaqьlardьn ūlqaruьna səikestenjljp, solardьn tjlegjne baqьndьrdь.

Bjraq, realistjk aqьm klassitsizmnjn əz jcjnde de boldь. Realizm aqьmь, qoqamdaqь ortaca çana təmengj taptardьn tjlderjn qoldanьp, olardьn tūrmьsьn, psixologiasьn surettedj, būl komedialarda kəbjrek kezdestj.

Romantizm, XVIII-qasьrdьn aiaqь, XIX-qasьrdьn bas kezjnde, feodaldьq krepostnoilьq qoqam jrjp, ьdьrap, burçuazia qanat çaia bastaqan dəujrde (orьs çana basqa evropa ədebietjnde), qanatьn keŋ çaiqan baqьt — romantizm boldь. Būl kez (ol elderde) qoqamdьq

qürьlьsta ylken өzgerjs bolqan, eskj ə'leumettjk — ekonomikalьq daqdьlь tərtjp qiraqan, al onьn çana tyrj өzjnjn kөzdegenjne əlj çetjp bolmaqan kez edj. Būl siaqtь əleumettjk — ekonomikalьq өzgerjsterdjn çana idealьq tjldegj, çana baqьttь tuqьzuь tabiqi nərse edj çana tuqьzdь da. Būl baqьt çalan tek bjr bnqai qana bolqan çoq, ərtyrlj boldь. Būl baqьttь ūstaucьlardьn aldarьna qoiqan tjlekterjne qarai, өzderjnjn taptьq çaqdailarьna qarai өzara erekceljkterj boldь. Bjraq, būlardьn barlьqьna tən nərse — tənjregjndegj cьndьq bolmьsqa razь bolmaucьlьq, tənjregjne өzderjnjn çeke idealarьn qarsь qolucьlьq, būl dynienj tastap, basqa bjr dynienj ansaucьlьq. Būl romantizm, kynj өtken dvorənstvonьn ideoloktarьna da, çana kapitalistjk çolqa tysken dvorənstvolarqa da çana burçuazia ideoloktarьna da, əsrese, ūsaq burçuazia ideoloktarьna da tən nərse boldь.

Dvorənstvo өz ystemdjkterjnjn qūlauьna razь bolmadь, sondьqtan, өtken өmjrdj ansadь, mistika, qial dyniesjne çygjrdj. Burçuazia ol kezde qoçalьqtarьn əlj bekjtjp bolqan çoq edj. Sondьqtan, olar өmjrdjn barlьq tarauьndaqь өzderjnjn tjlegenderjn asьra kөrsetjp, nьqtanqьrap, өz maqsattarьn ūsьndь.

Damьp, өsjp kele çatqan kapitalizmnen qьsьmcьlьq kөre bastaqan ūsaq burçuazia, bjr çaqьnan өtken kyndj ansap, өtken kyndj asьra dərjptese, ekjncj çaqьnan, qandai bolarь belgjsjz aldaqь kynderjn de qial ettj. Būl sьqьldь ideia çana kөnjl kyijnjn kyctj tyrde өsuj dəujrdjn əlj tūraqtamaqan, kөcpeljljk xarakterjnjn nətiçesj edj.

Çoqarqь aitьlqandardьn çiьntьqь ədebiette romantizmnjn dəujrlep өsujne əkep soqtь.

Romantizm, klassitsizmmen, onьn tyrmen mazmūnqa belgjlj bjr məlcer qoiucьlьqьmen çana çazu çənjndegj tərtjptermen kyrese otьrьp qalьptandь. Romantizm, kjm qai temanь tandaidь, onь qalai surettep beredj, būl çaqьnan suretcjnjn erktj boluьn talap ettj. Romantizmge tən nərse — en aldьmen subiektivizm — suretcjnjn өzjnjn jckj sezjm dynieşjn bjrjncj ornqa qoiьp, surettegen nərsesjne өzjnjn çeke sezjmjn, өz qatnasьn kөrsetucjljk.

Cьndьq өmjrden alьstap, bolqan nərseden gөrj boluь kerek dep ansaqan nərsesjn suretteucj — romantik çazucьlardьn cьqarmalarьndaqьdan tьs — tarixi, ne geografialьq çaqdailardь, nemese, өzgece bjr çaratьlьs, ne sotsialni sredalardь alatьndarь өte çij kezdesedj.

Olardьn būl sьqьldь erekceljkterj adamnьn mjnezderjn suretteulerjnde de mьqьm bolьp otьradь. Romantikalьq cьqarmalardьn geroilarь kөbjne bjr çaqtь çana өte asьra dərjpteljnjp suretteldj. Būlar ne bolmaqan kyctj, ne bolmaqan ədemj, nemese mylde būzьlqan, cekten cьqqan būzaqь, əiteujr, өzjnjn çaratьlьsьnda tanqaldьradьqtai bjr qasietj boladь. Romantikterdjn nazarьn audarqan nərse de, çaicьlьqtaqь qalptan yzdjk cьqqan, daqdьdan tьs, erekceljkter boldь. Olar sol erekceljkterdj ne çaqsь çaqьnan, ne çaman çaqьnan kөrsettj. Bjraq, qalai kөrsetse de asьra surettedj.

Sonьmen qatar, çazucьnьn çeke өz syiujne ər geroidьn bjr çaqtь çana romantikalьq mjnezderjn suretteu ycjn kerektj (portret, ьm, keljp, qimьl, t.в.) ūsaq çaqdailar da soqan dəlıne-dəl keltjrjljp tandalьnьp alьnqan, olar da daqdьdan tьs çana өte asьrьp kөrsetjldj. Puckinnjn „Kavkaz tūtqьnь", romantikalьq poemaqa çatadь, būl romantika

metodьmen surettelgen cьqarmaqa sol sьqьldь çana bjr misal, Lermontovtьn „Demonь" da osь baqьttaqь cьqarma. Cьndьq bolmьstь romantikamen suretteudjn qandai өzgeceljgj barlьqьn anqaru ycjn, osь „Demondь" sol avtordьn „Bjzdjn zamanьmьzdьn geroiь" degen cьqarmasьmen salьstьrьp kөreijk.

Psixologia çaqьnan Demon men Pecorinnjn bjr-bjrjne ylken ūqsastьqь bar. Bjraq, Demon da sol psixologialьq xarakter kөterjnkj kyctj sezjmmen, bjr çaqtь etjp, çana өte asьra dərjptep surettegen. Demonnьn obrazь fantaziamen ūctasьp çatadь çana onьn өzjn bьlaiьnca aitqanda bolmaitьn çaqdaiqa əkep, tөtence qalde etjp kөrsetjlgen. Al, „Bjzdjn zamanьmьzdьn geroiьn" alsaq, ol cьqarmada Pecorin cьndьq tyrde surettelgen. Romantikalьq cьqarmalardьn jcjnde asqan kөrkem, surettj poema, romandar da kөp kezdesedj. Lermontovtьn „Demonь", Puckinnjn „Kavkaz tūtqьnь" tamaca kөrkem poemalar bop sanaladь.

Çoqarqь bjz keltjrgen misaldar romantizmnjn barlьq tyrlerjn tygel qamti almaidь. Çalpь, romantizm degennjn өzj qiьnnan qiьsatьn nərse. Būl çənjnde qьlьmda əlj kynge deijn ərtyrlj talas pjkjrler kөp. Əitkenmen būl misaldar, romantikalьq metodqa tən negjzgj erekceljkter çənjnde keibjr tysjnjkter beruge çarai aladь. Romantizmnjn elementterj, qazaq ədebietjnde de boldь. Mūnьn өkjlderj: Cortanbai, Abubakjr, Abai, Maqambet t.в. Bjraq, būlardьn bjr-bjrjnen өzara aiьrmalarь ylken. Misalь: Cortanbai, Abubakjr өtken eskj өmjrdj ansasa, qalq aqьndarь Maqambet, Abailar bolacaq çaqsь өmjrdj ansap ettj. Bolacaqqa sendj.

Bjz klassitsizmde de realistjk aqьm bar dedjk. Būl realistjk aqьm romantizmde de baiqaladь. Ədebiet tarixьnьn damu çoldarьn kең tyrde alьp qarasaq, romantizmdj keibjr çaqtarьnan alqanda, realizmge əzjrljk çasaqan tərjzdj, romantizmnjn klassitsizm ereçesjne qarsь kyresj çeke psixologialьq kyijnjc, syijnjcke kөnjl bөluj, uaqьt çana orn çaqьnan өmjrdj kең tyrde qamti alucьlьqtarь realizmge çol acu boldь. Romantikterdjn airьqca mənjnjn bjrj — olar ərtyrlj geografialьq, tarixi sredalardьn өzgeceljkterjn suretteudj talap ettj.

Realizm. XIX-qasьrda burçuazia qoqamьnьn nьqaibp, bekujmen qatar, burçuazia ədebietjnde realizm damidь. Realizm — degenjmjz — өmjr cьndьqьn tyrlj çaqьnan alьp kең tyrde çana dūrьs suretteu. Būl sөzden realizm tek osь kezde qana tən nərse dep oilamau kerek. Adamnьn mjnezjn tereң, dūrьs çana ər çaqьnan alьp, realistjk çolьmen suretteudj, mūnan kөp būrьnqь Cekspirden de — kezdestjremjz. Sonьmen qatar, realistjk klassitsizm çana romantizmde de boldь dedjk. Bjraq, burçuazia qoqamьnьn bjrnece çazucьlarь cьqьp, (Balzak, Flober, Dikkens t.в.) realizmnjn tolьq damьqan ədebiette ystem bolqan, əbden oilanьlьp, teoriaqa syienjp qalьptanqan, sistemaqa tysken kezj, osь XIX-qasьrda qana boldь. Engels өzjnjn bjr qatьnda realizmdj bьlai dep çazadь:

„Menjn kөz qarasьmca realizm, ər nərsenjn detaljn cьndьqpen berumen bjrge tipicni çaqdaidaqь, tipicni mjnezderdj dūrьs beretjn sьqьldь".

Tipicnilьq çana tipicni mjnezder çailь bjz būrьn bjrnece ret aitqan bolatьnbьz. Bjraq, tipicni mjnezderden basqa çana „tipicni çaqdaida

da" boladь. Realizm, adamdь qorcaqan çaqdaidь çana ol caqdailardьn adammen bailanьstarьnьn dürьs suretteiujn talap etedj. Bjz bjrjncj glavada Goncarovtьn „Oblomovьn" misalqa keltjrdjk.

Goncarov ezjnjn romanьnda, sol kezdegj orьstьn feodal balpandarьna cьn laiьq bolqan mjnezdj terең surettep qana qoimaidь, sonьmen qatar, osьndai mjnezdjn esken topraqьn, tuqьzqan çaqdaiьn da kersetedj. Oblomov — basьnan-baqaicaqьna deijn, aqьsьz krepostnoilьq eңbektjn arqasьnda moiьnь ec nərsege çar bermeitj ikemsjz, çalqau Oblomovtardьn — tap ezj, Oblomovtь bül sьqьldь bos belbeu, ikemsjz çana qolьnan ec nərse kelmeitjn çan etken tipicni çaqdai — sol kezdegj krepostnoilьq Reseidjn Oblomovtьq tərtjbj boldь.

Burçuazialьq realizm, onьn ekjlj bjrnece jrj suretcjler terең maqnalь, kərkemdjk çaqьnan baqalь kəp cьqarmalar çasadь; burçuazialьq qoqamnьn ər çaqtarьn da alьp kərsete bjldj. Oqucьlarьna ərtyrlj tarixi dəujrdj, ər eldj, ər taptьn adamdarьn çana olardьn ədet, qürptarьn kərsettj. Bjraq, burçuazialьq realizm ez mymkjncjljkterjnen ərj üzai almadь. Olar emjrdjn kəp çaqtarьn terең tyrde acьp bere almadь. Kəp nərselerdj terjs çana büzьp kərsettj.

Bjz çaqarьda, tip çasau, taqьrьp tandau turalь sez qozqaqanda, osьlar siaqtь erjsj tarilqqa misal keltjrjp çana onьn sebebjn kərsetkenbjz Sondьqtan oqan toqtalmaimьz.

Bül çerde aita ketetjn bjr nərse, burçuazialьq realizmnjn dəujrleuj üzaqqa sozьlmadь. Çana revolutsiacьl tap — proletariat tap bolьp qüralqasьn aq ez maqsattarьn jske asьruqa cьndap kjrjstj. Burçuazianьn burьnqь tьnьctьqь büzьla bastadь, endj olar, ezderjne paidasьz emjr cьndьqtarьn attap etetjn, çeke kyijnjc, syijnjcterge kəbjrek berjletjn çana cьndьqtь terjs kərsetetjn boldь.

3. Sotsialistjk realizm.

Sovet ədebietjne sotsialistjk realizm üranьn üsьnucь — bykjl qalqьmьzdьn ülь kesemj Stalin boldь dep, bjz çoqarьda aittьq. Proletariat — emjrdj tyrlj çaqьnan alьp, dürьs suretteudj qoldanucь tap. Proletariat tabь sotsialistjk qoqam qüru ycjn kyresucj tap. Sondьqtan, sotsialistjk realizm, qoqam emjrjn, onьn jcjndegj qazjrgj kezdegj eң negjzdjsjn — iaqni, sotsialistjk qürьlьstьn esujn tereңnen alьp çana dürьs suretteudj talap etedj. Sonьmen qatar, sotsialistjk realizm maңьnda bolьp çatqan jske qalai bolsa, solai nem qüraidь qaraitьn qatьnastь talap etpeidj, cьndьq bolmьsqa əser etetjn, belsendj qatьnastь talap etedj.

Sovet çazucьlarь soiuzьnьn ustavьnda sotsialistjk realizm turalь bьlai deidj:

„Sovet kərkem ədebietj çana ədebiet sьnьnьn negjzgj metodь bolqan sotsialistjk realizm, çazucьlardan cьndьq bolmьstь ezjnjn revolutsialьq damu çoldarьna bailanьstьra otьrьp, dürьs suretteudj, tarixi aqiqat etjp suretteudj talap etedi. Sonьmen qatar, kərkemdep suretteudjn dürьstьqь çana tarixi aqiqattьqь adam balasьnьn sanasьn ezgertjp qaita çasau eңbekcjlerdj sotsialjzm ruqьnda tərbieleumen bailanьstь bolu kerek. Sotsialistjk realizm, kərkem tvorcestvonьn ərtyrlj forma, stil, çanrlar tandaudaqь tvorcestvolьq insiativasьn çarьqqa cьqaruьna mymkjncjljkij meiljnce qamtamasьz etedj" — deidj.

Gorkidjn çana basqa da proletariat çazucьlarьnьn eңbekterj turalь sez qozqaqanda, çümьscь tabьnьn bjrlesken kyresjn qalai suretteitjndjkterjn, adamdь qalai kərsetetjndjkterjn aitqanbьz.

Proletariat ədebietjnjn bül ezgeceljgj, iaqni, qoqamdьq qatьnastardьn bailanьstarьn terең alьp suretteucljlgj, münan da kərj esjnkjremek, münan da kərj tolьqpaq. Sotsialistjk ədebiet emjrdj tyrlj çaqьnan, terең, aiqьn tyrde surettep otьr çana surettemek te. Bülai suretteuge etken dəujrlerdegj taptardьn ec qaisьsьnьn da qolь çetpegen bolatьn.

Aita ketu kerek, proletariat ədebietjnde de romantizmdj qoldanucьlьq kezdesedj. Bjraq, bül dvorən, burçuazia ədebietjndegj romantizm emes, olardan mylde basqa.

Proletariat tabь — bolacaqqa ümtьlucь tap. Ol bygjngj emjrge razь. Bjraq, tek bünьmen qanaqattanьp qana qoimaidь. Ol, ertəngj emjrjn büdan da cat, büdan da kənjldj etuge ümtьladь. Bjraq, bül saqьm qualaucьlьqqa syiengen qürqaq qial emes, bül tjregj cьndьq emjrde, qoqamnьn damu zaңdarьn bjluge syienjlgen talap. Proletariat ədebjetjnjn romantizmj, realizmge qaicь kelmeidj, realizmnjn tabiqi bjr bəlcegj bop sanaladь.

4. Ədebiet tekterj. Epos, lirika, drama.

Ər taptьn kərkem ədebietj ər çaqtь çana ərtyrlj boladь. Bjraq, sansьz çeke cьqarmalardь ezara bjr-bjrjne çaqьndьqtarьna qarai bjrnece toptarqa bəluge boladь.

Misalь: Puckinnjn „Baqca sarai fontanь". „Kavkaz tütqьnь", „Dubrovski", „Kapitan qьzь", „Derevnə", „Sibirge qat" tarьn alsaq, osьlardьn ezderjn de bjrnece toptarqa çjkteuge bolatьnь aiqьn. Qürьlьs çaqtarьnan ez ara bjr-bjrjne çaqьndьqь bar „Baqca sarai fontanь" men „Kavkaz tütqь" nьn alьp çana qürьlьs çaqьnan ez-ara bjr bjrjne çaqьndьqь bar „Dubrovski" men „Kapitan qьzь" əngjmelerjn çoqarqь ekeujne salьstьrsaq aldьnqьlar men sonqьlardьn aralarьnda ana qürlьm aibrmalarь bar. Endj osьlardь, Puckinnjn „Derevnə", „Sibirge qat" — degen elenderjmen salьstьrsaq, olardьn arasьnda da aibrmanьn barlьqь baiqaladь. Çoqarqь aitьlqan „Kavkaz tütqьnь", „Baqca sarai fontanь", „Dubrovski", „Kapitan qьzь" cьqarmalarьnьn qaisьsьnda bolsьn, avtor belgjlj bjr oqiqanь baiandap beredj. Al, sonqь ekj elen: „Sibirge qat", „Derevnə" larda — ol çoq.

Osь sьqьldь, kərkem cьqarmalardьn bjr-bjrjne ūqsastьq belgjlerjne syiene otьrьp, çalpь alqanda, ədebiettj, epos, lirika, drama — dep yc topqa çjkteuge boladь. Bül çjkteucljktj — ədebiettj tekke bəlu — dep ataldь.

Epos. Misal ycjn, Puckinnjn „Derevnə" degen elenjn, onьn derevnə emjrjn suretteitjn basqa cьqarmalarьmen salьstьrьp kəreljk.

Puckin derevnənьn türmьsьn ezjnjn „Evgeni Onegin" degen romanьnda da Oneginnjn derevnədaqь emjrj turalь aitqan çerjnde çana „Goruxina selenjnjn letopisj" degen cьqarmasьnda da suretteidj.

Bunda ol, ərtyrlj oqiqalardь baiandap beredj. Bül oqiqalar bjrtjndep yzdjksjz əsjp damьp otьradь. Osь sьqьldь, bjrtjndep əsjp otьratьn oqiqalar turalь baiandaudь — e p o s dep ataidь.

Lirika. „Derevnə“ da bjz, ainalasьndaqь cьndьq bolmьstьn əserjnen tuqan, avtordьn basьnda bolqan kyijnjc, syijnicjn surettegendjktj kəremjz. Avtor derevnənьn tьnьctьq əmjrjn suretteudj, sol əmjrmen bailanьstь əzjnjn basьndaqь kyijnjc, syijnjcjn, suretteuden bastaidь. Misalь:

Beibjt çer, qüttьqtauqa keldjm senj,
Tьnьctьq, enbek, cattьq cьn mekenj.
Uaibmsьz en baqьttьn arasьnda,
Kynderjm kəzge jljkpei sende etedj?
. . . . . .

Men sendjk — qaranqь baq çanьm syigen,
Çüpar gyl, salqьn lebjn betke tigen.
Mazasьz tar qürsaudan bosap münda,
Yirenem naqьz əmjr cьndьqьnda.
Tabuda taza qan bet, raqattь;
Erkjmmen əz betjme zan qüruqa...

Münan keijn avtor qülcьlьqtьn kərjnjsjne çana sol kərjnjs çənjndegj əz basьnda bolqan kyijnjc, syijnjcke keledj.

Alaida, tau men dala gylge oranьp,
Türsa da çanь acьqan keredj anьq,
Ainala nadandьqtьn masqarasьn —
Degen ol çan qinaidь mazanь alьp.

Qülcьlьq, auьr qaldь surettei keljp, aiaqьn mьna sьqьldь tandanumen bjtjredj.

Darioqa, dauьsьm çyrek terbete alьp!
Çetkjzse, keudemde ot tür nege çanьp? —
. . . . . .

Cьndьq bolmьstь qalai tysjnucjljgjmen bailanьstь, avtordьn basьnda bolqan kyijnjc, syijnjcjn surettegen cьqarma — l i r i k a lь q cьqarma — dep ataladь.

Drama. Dramalьq cьqarmalar çənjnde əz aldьna aituqa tura keledj. Teatrda oinaluqa arnalьp çazьlqan cьqarmalardь — d r a m a lь q cьqarma dep ataidь. Drama dialok tyrde çazьladь. Avtor qatьsucьlardьn sözderjn bülçьtpai, tel söz kyijnde beredj. Çana artis qalai aitub kerek, ər çaqdaida qimьl, qübьlьs qandai boluь kerektjgjn kərsetedj. Qatьsucьlardьn saqьnada aitatьn sözderj replika deljnedj de, al, artisterdjn bet qübьlьs, qimьl, qozqalьstarь qandai boluь kerektjgjne berjletjn sjlteulerdj — avtorlьq remarka dep ataidь.

Dramalьq cьqarmalar aktlarqa, ne oqiqalarqa bəljnedj. Bül aktlarqa bəljnucjljk saqьna çaqdaibnьn kerek etujnen cьqadь. Aktlarqa bəludjn keide oqiqanь damьtuqa da kerektjgj bar. Yitkenj, sol aktqa bəlu arqьlь oqiqanь uaqt çaqьnan kjdjrtuge boladь. Aktlardьn aralarьnda bolatьn yzljster, nemese, antraktь, oibn kərucjlerge dem albs beru ycjn, dekoratsianь əzgertu ycjn, aktərlardьn boialuь ycjn kerek.

Keide dekoratsia çij auьsьp otьradь. Piesanьn bül qьsqaraq bəljmjn — kərjnjs (kartina) dep ataidь. Ər akt (sonьmen qatar çana

kərjnjs) qübьlьstarqa bəljnedj. Əuelgj qatьsucьlardьn tobь əzgermei türqandaqь piesanьn bjr bəlcegjn q ü b ь l ь s — dep ataidь.

Eger bjreu kelse bjr qübьlьs boladь da, al, bjreu ketse basqa qübьlьs bop sanaladь.

Bül qübьlьsqa bəlucjljk, teatr oibnьnьn ezgeceljkterjmen, aktərlar mezgjljnde kjrjp, mezgjljnde cьqьp otьruьn baqьlap otьrucьlьqtьn kerektjgjmen bailanьstь.

Dramalьq cьqarmalardь saqьnaqa qoiqanda: ədebiet tekjstj, dekoratsia, aktərlardьn oibnь — yceujnjn basьn qosadь. Sondьqtan da bül qibnnan qibsatьn nərse.

Dramalьq cьqarmalar saqnaqa cьqqannan keijn söz arqьlь çasalьnatьn obrazdardьn qoldanucь söz iskusstvosь qana emes, sonьmen qatar, çandь qimьl, ьm, adamdь tartatьn taqь basqa nərselerdj de paidalanatьn — teatrlьq iskusstvo bop cьqadь. Osьlardьn arqasьnda teatrlьq iskusstvo kərucj çürtcьlьqqa tysjnjktj çana kəp əser etedj. Munьn çürtcьlьqqa sotsialistjk tərbie beru jsjnde mənj zor.

Ədebiet tekterj epos, lirika çana drama turalь söz qozqalqanda kərsetjp ketetjn bjr nərse, bülardьn bjr-bjrjnen ezgecjljkterjn mənjgjljk nərse çana bjr-bjrjne aubspaidь dep ūqpau kerek. Epos, lirika, dramalardь tarixpen bailanьstra qarasaq, bülar bjr-bjrjmen tьqьz bailanьstь. Alqacqь qoqamda çeke epos ta, lirika da, dramalar da bolqan emes, barlьqь bjr nərse boldь. Keijnjrek əz ara bəljndj. Bjraq, olardьn bailanьsь kynj bygjnge deijn mylde çoiblqan çoq.

Epostjk cьqarmalarda oqiqanь lirikamen suretteitjn kezender de boladь, misalь, „Qobландь“ negjzjnde epostjk poema, bjraq, onьn lirikalьq çerj de bar. Lirikamen çazьlqan cьqarmalarda oqiqanь baiandap ketetjn çerlerj de boladь. Epostjk (nemese keide lirikalьq) cьqarmalardь, saqnaqa arnalьp çazьlmasa da, onьn qürьlьstarьna qaraqanda dramalьq cьqarmalarqa ete çaqьn boluь, olardь teatr oinьna paidalanuqa mymkjndjk beredj.

Sonьmen qatar, ədebiettj epos, lirika, drama — dep çanrqa bəle türsaq ta onьn yzjldj-kesjldj bəljnu emestjgjn esten cьqarmau kerek. Bjraq, bülardьn əz ara bailanьstarь, olardьn ara arьnda bolatьn aibrmacьlьqtarьna da bəget bolmaidь, olardьn aibrmacьlьqtarьn çoimaidь. Təçribe çyzjnde epostjk, lirikalьq, dramalьq cьqarmalardьn ər qaisьsьnьn əz aldьna bjrnece tyrlerj bar ekenjn kəremjz. Bül tyrlerdjn özj taptьq ədebiet stiljmen bailanьstь qüralьp çana ər taptьn taptьq myddesjne baqьnьnqь tyrde əsjp otьradь.

5. Epostjk cьqarmalardьn tyrlerj.

Epostjk cьqarmalardьn tyrlerj de tarixi çaqdaimen tьqьz bailanьstь boladь, sol çaqdailardan tuьp çana əzjnjn suretteitjn taptьq mazmūnьna baqnьnqь bolьp keledj.

Batьrlьq çьrь. Epostjk cьqarmalardьn en eskj tyrjnjn bjrj b a t ь r lь q ç ь r ь. Batьrlьq çьrlarь, çazba, qat bolmaqan uaqьtta tuьp çana auzca aitьlqan. Bülardь cьqarucьlar qalq aqьndarь boldь. Qalq aqьndarь, ər tyrlj tarixi oqiqalardь, sol oqiqaqa qatьsьp, tamaca erljk çasaqan qalq geroilarьnьn erljkterjn, əz otanьn qorqaudaqь jsterjn sürettegen. Batьrlьq çьrlarь erljktj, çauьna berjlmeitjn, eljn

qorqaitьn batьrlьqtь ansaqan qalq münьnьn kөleŋkesi. Bül batьrlьq çьrlarьna, qazaq ədebietjndegj „Batьrlar çьrьnьŋ" bürьnqь auьzben aitьlqan tyrlerj misal bola aladь. Bül çьrlardьŋ qai-qaisьsьn alsaŋьz da sol kezdegj өz çerjn, өz otanьn basqa elge bermeu degen mə-selenj qoiadь. Sonьŋ ycjn kyresken erlerdj dərjpteidj. Bül sьqьldь batьrlьq çьrlar, eskj uaqьtta — grek eljnde de, fin, orьs elderj, taqь basqa elderde de bolqan. Olar auzca da aitьlьp çyrgen.

Poema. Çoqarqь aitьlqan, qazaqtьŋ batьrlar çьrь bjrden aq, bjr bytjn üzaq bola salqan emes. Bülar əuelde, batьrlardьŋ ər tyrlj oqi-qalarda jstegen erljkterj çənjnde çeke çьrlardan qürastьrьlqan. Misal ycjn „Alpamьstь" alsaq, ol turalь, eskj kezde aitьlqan, onda Alpa-mьstьŋ ekj tyrlj oqiqadaqь erljgjn çьr etken ekj bөlek çьrdan türadь (Gylbarcьnqa yilenuj, Taicьq qannьŋ eljne baruь). Bülar, əuelgj əzjrde ər tyrlj aitьlьp, keljn ekj oqiqa bjrjktjrjlgen.

Osь siaqtь, ərbjr batьrlardьŋ, ər kezdegj erljkterj çənjnde cьqa-rьlqan çьrlar, bjr batьrdьŋ, ne bjr oqiqanьŋ maŋьna çinastьrьlьp, bjrjktjrjljp çazьlqannan keljn epostjk poema ataqьn aladь. Syitjp, qalqtьŋ auzca tvorcestvosьnьŋ negjzjnde tuqan, bjr tapte, ne bytjn qalqtь qьzьqtьrarlьq mənj zor oqiqanь çьr etken, eleŋmen çazьl-qan jrj cьqarmalar — e p o s t j k poema dep ataladь. „Qoblandь", „Alpamьs", „Tarqьn", t. b. batьrlar çьrьnьŋ çazba tyrlerj osь epos-tjk poemaqa çatadь.

„Qoblandь batьr" çьrьnda eskj kezdegj çaugercjljk kyrestj kөr-setedj. Qazandь basqa el keljp, çaulap aldь degesjn Qoblandь men Qaraman attanьp, Qazandь çaulap alucьnь quьp çjberjp, qalanь bosatьp aladь. Bülar, osь çaqta çyrgende, eljn Qalmaqtьŋ basqa bjr Alcaqьr degen qanь cauьp ketken eken, soqan barьp onь cauьp alьp, eljn bosatadь. Basqa çьrlar da osьlar tərjzdj. Bül poemalardьŋ qaisьsьn alsaq ta, sol kezdegj, kөcpelj, mal caruacьlьqьmen tjrcjljk etken elderge qonьs məselesjnjŋ ylken mənj bolqandьqtan tuqanь baiqaladь. Aita ketetjn nərse, bül çьrlardan, sol kezdegj feodaldьq өmjrdjŋ basqa çaqtarь da, iaqni, tap qaicьlьqtarьnьŋ elementterj de kөrjnjp qaladь. „Alpamьstьŋ" jcjndegj Ültannьŋ qarsьlьqь, „Er saiьn" çьrьnьŋ jcjndegj 90 qüldьŋ Bozmünaidь sabaularь — qüldardьŋ ystem tapqa qarsь çasaqan buntь siaqtь.

Batьrlьq çьrlarьnьŋ taqrьp, geroi taŋdaudь da, olardь suretteu de, kompozitsiasьnda da, oqiqanь baiandap berulerjnde de өzjnjŋ erekceljkterj boldь. Çoqarqь aitqanьmьz tərjzdj, epostjk poemalar-da, bjr tapqa, ne bytjn qalqqa eŋ qьzьqtь degen oqiqalar surette-ledj. Qatьsucь adamdarь, yzdjk cьqqan, өzderjnjŋ tөtence qasietterj bar adamdar, çorьqtarda çeŋe beretjn, daŋqtь batьrlar bop keledj. Olardьŋ ərtylj çortuьldarь, epostjk poemalardьŋ çalpь geroilarь sьqьldь, өte asьrьlьp, əsjreleu tyrjnde suretteledj; kompozitsiasьnda bolsьn, tjljnde bolsьn, auzca çьr tvorcestvosьnьŋ qürьlьstarьmen nьq bailanstь boladь.

Poemanьŋ çana bjr lira-epostjk poemalar. Bülardьŋ aldьnqьlar-men bjr çaqtarь da, өzjnce erekceljkterj de bar. Lira-epostjk poe-malarda epostьŋ elementj de, lirikanьŋ elementj dө boladь. Əsjrese, lirikalьq çaqtarь basьm keledj. Alqan taqrьbь, geroilarь da aldьnqь-dan өzgece. Batьrlar çьrьnda negjzgj taqrьp patriottьq, suretteitjnj, dərjpteitjnj erljk, batьrlьq bolsa, soŋqьsьnda kөbjne taqrьbь syijs-pendjk, dərjpteitjnj sylu çolьndaqь geroilardьŋ basьnan өtkjzgen qiьncьlьqtarь boladь. Misalь: „Qьz Çjbek", Qozь kөrpec", „Aiman, Colpan" t. b. Bülardьŋ keibjr çerlerj Aleksandrlьq romanqa da dəl keljp qaladь.

Bül poemalarda qacьqtьqqa çaqdai, sebepter, epostjk çanьrdьŋ çolьmen cecjlse de, geroilardьŋ syijspendjk çolьndaqь qiьncьlьq-tarь olardьŋ basьnda bolqan kyijnjc, syijnjcterjn suretteu arqьlь, keide sol, kyijnjc, syijnjctj suretteudj çamьla otьrьp, aqьn өzjnjŋ qalai qaraqanьn da baiqatadь. Qatьsucь geroilarь basqadan erek-celjkterj çoq, çai adamdar. Çalqьz aq өzgeceljgj, syiuge berjlgen, nəzjk sezjmdj adamdar bolьp keledj. Bül sьqьldь poemalardьŋ keibjreulerjne cьqьs ədebietjnjŋ de əserj tidj dep aituqa boladь.

Romanikalьq poema. Batьs ədebietjnde, krepostnoilьq feodal qoqa-mь qülai bastaqan kezde, romantikalьq poema tuьp, dami bastaidь. Bündai poemanь, çasaucь, onьŋ eŋ bastь өkjlj anglia aqьnь Bairon boldь. Sondьqtan, bül keide, Baironnьŋ atьmen — Bairondьq poema dep te ataladь. Orьs ədebietjnde Puckinnjŋ „Kavkaz tütqьnь" „Baqca sarai fontanь," „Sigandarь", Lermontovtьn „Demonь" osь sьqьldь poemalardьŋ qatarьna çatadь.

Bairondьq poemanьŋ geroiь өz ortasьna qarsьlьq etucj, kyctj, өzj çalqьzdьqqa ücьraqan adam bop keledj. Oqiqalar kөbjne-aq daqdь-dan tьs (ne bürьn tanьs bolmaqan çaratьlьsь bar, ne өzjnce bjr erekce ədet-qürpь bar, ol kezde tanьs emes) çaqdaida boladь. Geroidьŋ sьrttarьna da, onьŋ jckj mjnezderjne de tөtence qasietter berjljp suretteledj. Kompozitsiasь bjr çeljmen tütasьp kelmeidj. Cьqarma bjrnece qьzqьlьqtь epizodtardan qürastьrьladь da çana avtor bjr epizodtan ekjncj epizodqa erkjn kөcjp otьradь. Ekj epizodtьŋ arasьn çalqastьratьn oqiqalardьŋ kөpcjljgj kөleŋkede qalьp qoiьp otьradь. Geroilardьŋ obrazdarь çana barlьq kөrjnjsterj de sezjmge өte əserlj bop keledj. Avtordьŋ lirikalьq cegjnjsterj, arnaular kөp kezdөsedj. Cьqarmanьŋ jcjndegj oqiqalardь bytjndei alsaq, kөŋl kyijn qozqap sezjmge ylken əser etetjn tyrde suretteledj.

XIX-qasьrdьŋ orta kezderjnde, realistjk metodtьŋ tereŋdep, qanatьn çala bastaqan kezjnde, poemalarda realistjk bola bastaidь. Revolut-siacьl-demokrattьq ədebiettegj poemalardь alsaq, olar jrj qoqamdьq məselelerdj aldarьna qoiadь. Өzjnjŋ taqrьp, geroi, suçet taŋdauь çaqьnan eleŋmen çazьlqan əŋgjme tərjzdj, „Saca", „Orьs əielderj", „Qьzьl tümsьq aiaz", „Reseide kjm çaqsь türadь" degen carualar-dьŋ auьzca tvorcestvolarьnьŋ ədjsjn, obrazdarьn qoldana otьrьp, carualar өmjrjnjŋ kartinasьn kөrsetetjn Nekrasovtьŋ poemalarь büqan tolьq misal bola aladь.

Poemalar bjzdjŋ sovet ədebietjnde de bar. Misalь: Çambьldьŋ „Tuqan eljm"j, „Vorocilov turalь poema"sь, „Өtegen batьrь", Səbittjŋ „Aq aiu"ь, Asqardьŋ „Berlin kөcesjnde" gjsj, Əbdjldənjŋ „Qütqaruь", t. b. Osь poemalardьŋ kөpcjljgj suçettj oqiqaqa qürьl-qan („Aq aiu", „Qütqaru", t. b.). Al, Çambьldьŋ „Tuqan eljm" — degen poemasь lirikalьq poemaqa çatadь.

Bül keltjrjlgen poemalardьŋ qai-qaisьsьn alsaq ta olardьŋ taqrьp-tarь çaŋa bygjngj baqьtь, cattьq өmjrjmjzden alьnqan taqrьptar.

Sonьmen qatar, geroilardь çana oqiqalardь suretteuдegj ədjsterj de çaqaca bop keledj.

Sovet ədebietjndegj poemalardьq mazmūnь — sotsialistjk çaqa mazmūn.

Misal. Epostjq ərjden kele çatqan bjr tyrj — misal. Misal eskj Gretsiada da bolqan. Bjraq, misaldьq qaitadan dəujrlegen, keq tyrde çaьlqan kezj XVII-XVIII-qasьrlarda boldь. Misal degenjmjz, caqьn qana cьqarma boladь. Kөbjne өleqmen çazьladь. Bolmьstь perdeleu tyrjnde (ekjncj tyrjnde) sьqaqtap suretteidj. Avtor өz kөzqarasьnca adamgercjjkke yndeidj (satiralь cьqarma degenjmjz qoqamdьq qūrьlьstь, ne adamdь mьsqьldap, ne keibjr kemcjljktj çoiudь talap etjp sьqaqpen çazьlqan cьqarmalar boladь dep, bjz çoqarьda aitqan bolatьnbьz), misaldaqь qatьsucьlar adamca səilei alatьn, adamca kyijnjp, syijnetjn, ne aiuan, ne basqa nərseler boladь. Bjraq, qatьsucь adam da bola beredj. Misaldardьq kөpcjljgjnde aq, ne basьnda, ne aiaqьnda avtor perdelegen nərsenjq negjzgj mazmūnь, avtordьq aitaьn degen adamgercjljk oiь boladь. Dvorən-burçuazia çazucьlarь, misaldь өzderjnjq qoqamdьq adamgercjljkterjn yiretudjq qūralь etjp qoldandь. Būl yiretuler, satiranьq kjmge qarsь çūmsalularьn anьqtaitьn çazucьlardьq taptьq myddesj boldь.

Reseide misal çazucьlar Sumorokov, krьlov t. b. Qazaqtьq çazba ədebietjnde tūnqьc misal çazucьlar Abai men Nūrçan Naucabaev boldь.

Bjraq, misaldar qazaqtьq qalq ədebietjnde erteden keledj. Çanuarlardь өz ara aitьstьrьp, ne olarqa adam tərjzdj ərtyrlj amaldar çasattьrьp çazьlqan misal өleqder, çazba ədebietjndegj misaldardьq bastamasь.

Abai men Nūrçan bjr çaqь qalq ədebietjmen eljktese, ekjncj çaqьnan cьqьs, orьs ədebietterjne eljkteidj. Nūrçan өzjnjq „Өgjz ben esek" degen misalьn, „Mьq bjr tynge" eljktep çazqan. Abai, „Qarqa men tylkj" „Cьrьldauьq cegjrtke" degenderdj Krьlovtan erkjn tyrde audarqan. Al, būlardan keijngj misal çaqьnan Krьlovqa, Abaiqa eljkteucjler Sūltan Maxmut, Səbit Dөnentaev siaqtь çazucьlar boldь.

Misal çazucьnьq qaisьsь bolsьn adamgercjljkke yndeidj. Өz kezjndegj ər tyrlj, өzjnce, oqeaqandьqtardь mjneidj. Orьs qalqьnьq danqtь misal çazucьsь Krьlov өz dəujrjndegj paraqorcьlьq, qara çyrek el çegjctjk, aldampaz, qulьq, ekj çyzdjljk taqь basqa osь sьqьldьlarьn meiljnce sьqaq etjp, kөpcjljktj osь sьqьldь mjnez — qūlьqqa qarsь tərbieledj. Sodan bezdjruge tьrьstь.

Misal bjzdjq sovet ədebietjnde de bar. Sovet ykjmetjnjq aldьnqь kezjnde өmjrdjq ər tyrlj çaqtarьn misal etjp, sovet ykjmetjne qarsь taptardь mьsqьldap, oqucьlardь olarqa qarsь tərbielei otьrьp, өzjnjq misalь arqьlь çandь, aiqьn tyrde qalьq enbekcjlerdjq aldarьnda tūrqan mjndetterjn kөrsettj. Syitjp, өzderjnjq misaldarь arqьlь revolutsia çūmьsьna at salьstь.

Roman. Burçuazianьq ədebiettjk stiljndegj keq tyrde өrjs alqan çanr roman boldь.

Roman — dep avtordьq — өmjrdj keqnen alьp, tyrlj qūbьlьstardь kenjrek qamtu surettegen epostjk yiken cьqarmalarьn aitadь (Roman—

kөbnese qara sөzben çazьladь). Romanda avtor qandai qūbьlьstardь kөrsetpek bolsa, qatьsucь adamdardь çana oqiqanь suretteu—ədjsj de soqan səikes boladь. Romanda daqdьlь bjr nərse — surettegen qūbьlьsqa meiljnce kөp toqtap çazadь.

Eger avtor nazarьn oqiqaqa audaratьn bolsa, onda daqdьlь tyrde өzgerjp otьratьn bjrnece situatsialardь keqnen өrjstetedj. Sonьmen qatar, romanda epizod kөp boladь.

Avtordьq nazarь ne nərsege mьqtap toqtalmaqcь, soqan baqьnьnqь, romandardьq өzj: avanturljk roman (misalь, avanturljk-tarixi roman, Diuma), psixologialьq roman avtordьq nazarьn audaratьn nərse — psixologia məselesj, çana əleumettjk tūrmьs çөnjndegj roman (misalь, „Oblomov"—Goncarov; „Anna Korenina" — Tolstoi) romandarь bop bjrnece tyrlerge bөljnedj.

Romannьq tarixь ərjden keledj. Ər tyrlj tamacalarqa kezdesucjljktj əngjmeleitjn, qara sөzben baiandalqan cьqarmalar Gretsiada tuьp, Aleksandrlьq dəujrde (Gretsianь Aleksandr Makedonski çaulap alqannan keijn çana onьq imperiasьnьq qūlaqan kezj) keq өrjs alqan, Aleksandrlьq dəujrdegj romandarqa tən bolqan nərse, syijspendjk çana tamaca oqiqalarqa kezdesucjljk. Būl romandardьq suçetterj, bjrjn-bjrj syigen, bjraq, sьrtqь keibjr çaqdailarmen aiьrьlьsьp ketjp, kөp qiьncьlьq, qaiqь, qasrettermen barьp, qosьlatьn çūbailar turalь bop keledj. Suçetterj qiьnnan qiьsьp çana battasqan tyrde qūrьladь. Būl romandarda geografialьq çaqdailardь suretteuge kөp orn berjledj. Sol kezdegj sauda-sattьq qatnastardьq keq tyrde etek çaiuь, geografialьq taqrьpqa kөp toqtaudь kerek etken.

Orta qasьrda roman taqь dəujrledj. Būl uaqttaqь romannьq tyrlerj — ritsarlьq romandar boldь. Osь orta qasьrda romandar, өzderjnjq bygjngj roman attarьna tolьq ie boladь. Romandar ədet boiьnca latьn tjljnde çazьladь. Osь kezde, roman tjljmen, çandь, qara sөz arqьlь oqiqanь baiandau tyrjnde çazьlqan cьqarmalar — roman dep atalady. Ritsarlьq romandardьq, bygjngj romandarqa ūqsastьqь өte az. Olar ertegj əngjmelerge çaqьnьraq.

Ritsarlьq romandarda, ritsarlardьq ər tyrlj keremetterge kezdesetjn, çaicьlьqta bolmaitьn çortuьldarь suretteledj. Eq bastь qatьsucьlarь tənjrge çana patsaqa cьn berjlgen, asqan batьr, kyctj er kөnjldj qialmen çasalqan ritsarlar boladь. Ritsarlьq romandar da asьra dərjpteljp surettelgen feodal tabьnьq idealdarь aiqьn kөrjnedj. Būnь өzjnjq „Don-Kixod" degen romanьnda (XVI-qasьrdьq aiaqь, XVII qasьrdьq bas kezjnde өmjr syrgen) Serbantes degen Ispania çazucьsь mьqtap sьqaq ettj. „Don-Kixodta" ritsarlьq romandardьq geroilarьn porodia (sьqaqtap kylkjge ainaldьrqan) tyrde suretteidj.

Don-Kixodtьq өz basьnda təujr qasietterj bar adam etjp surettedj. Bjraq, ol ritsarlьq romandardь kөp oqьqandьqtan çana ər tyrlj tamacalarqa kezdesetjn çortuьl jzdeimjn dep, bjrjnen bjrj өtken soraqlьqtarqa kezdesedj. Būl kez, feodaldьq qūrьlьstьq daqdarьsqa ūcьraqan kezj edj. Serbantes romanь — sol daqdarьstьq bjr elesj çana eskj feodaldardьq ansaqan idealarьna sьn kөzjmen qarap, sonь sьnap, mjnei otьrьp çazьlqan cьqarma edj.

Burçuazianьq өsujmen bjrge tuьp çana qanatьn çaia bastaqan Fluttьq romandar boldь. Būl romandardьq geroilarь tөmengj taptar-

dan alьndь. Geroidьn өzj kөвjne kyi tandamaitьn çьlpьstau adam bolady. Oi geroilar bjr tamaca oqiqadan, ekjncjge kezdesjp, bjr kəsjpten, ekjncj bjr kəsjpke kөcjp, kөp aila-təsjlden keijn, өtjrjgjn, cьnьn aralastьra otьrьp, aqьr aiaqьnda, өz türmьsьn çaqsartuqa qolь çetedj.

Bül geroiqa kezdesken tamaca oqiqalar, ər tyrlj qoqamdьq toptardьn өmjrlerjn kең tyrde suretteu arqьlь kөrsetjledj. Fluttьq romandardьn jcjnde eң jrj roman — dep Lesaçanьn „Çil-Blaz“ — degen romanьn aituqa bөladь.

XVII-qasьrda kең өrjs alqan syijspendjk çana semia taqrьptarьna çazьlqan sentimentaldьq romandar boldь. Bül romandardьn geroilarь qoqamdaqь orta taptan alьnьp, olardьn jckj sezjmderj tolьq suretteledj. Çalpь alqanda sentimentaldьq roman sezjmge kyctj əser etetjn bop çana kөbnese aldьna qoiatьn maqsatь — adamgercjljkke yndeu bolьp keledj. Sentimentaldьq romandar burçuazialьq sananьn өse bastauьn kөrsetken edj:-çazucьlardьn tөtence nazarьn audarqan aq syiekter emes, „ortaca“ adam boldь. Bül adamdar meiljnce qaiьrьmdь çana kyctj sezjmdj meiljnce əserlengjc etjljp suretteldj. Sentimentaldьq romannьn kөp çaiьlqan çerj, sol kezde aldaqь kapitalistjk el bolqan Anglia boldь. Sentimentalizm dvorən çazucьlarьna da ьqpalьn tigjzdj. Bjraq, mündaqь patriarxaldьq өmjrdj qaiьrьmdь çana sezjmge kyctj əser etkendei etjp suretteucjljk, feodaldьq qoqamnьn bürьnqь qalpьn qoroqau, qalanьn „büzatьn“ ьqpalьna qarsь kyres qüralь retjnde çümsaldь. Dvorəndjk sentimentalizmnjn orьs ədebietjndegj kөrnektj bjr tülqasь Karamzinnьn „Bicara Liza“ — degen əngjmesj boldь.

XIX-qasьrda burçuazia qoqamьnьn kartinasьn ər çaqьnan çana kең tyrde kөrsetetjn realistjk əleumettjk-türmьs çənjndegj, psixologialьq romandar dəujrlep өse bastadь. Bül romannьn өzgeceljkterjn, taqrьp, kompozitsia, tip çana realizm turalь degen bөljmderde aitqanьbz. Sondьqtan oqan toqtalmaimьz. Çalqьz-aq bül çerde aita ketetjn bjr nərse, burçuazia romandarьnda kөbnese çij kezdesetjn, çekeljk çaqsь türmьstardь ansap, onь ər çaqtarьnan alьp suretteucjljk, sol çolda kezdesetjn jckj, tьsqь qiьncьlьqtarqa qarsь kyres, odan cьqatьn çoldь sjlteu. Mjne, olardьn negjzgj өrjsterj osьlar boldь.

Romannьn ərtjlde, ərtyrlj taqrьptarqa kөp çazьlьp, erkjn өsken kezj — sovet uaqtьnda boldь.

Bjraq, proletariat tabьnьn romandarь, burçuazia tabьnьn romandarьnan tjptj өzgece. Gorkidjn „Ana“ sьndaqь Paveldjn çana Nilovnanьn tarixi, qalьn çümьscьlar çürtcьlьqьnьn revolutsiacьl kyresterjnjn kartinasьmen tьqьz bailanьstьlьqьn bjz, çoqarьda aitqanьbz. Sol sьqьldь („Temjr tasqьn“ — Serafimovic, „Kөterjlgen tьn“ — Coloxov, „Өcpendjljk“ — Cuxov, „Çümbaq çalau“ — Səbit, t. в.) proletariat romanьnьn suretteitjnj çeke adamnьn qana qaiqьsь, quanьcь emes, sotsilalizm qüru çolьndaqь proletariat, enbekcjler çürtcьlьqьnьn bjrlesken, sanalь kyresterjn suretteu. Proletariat ədebietjndegj çeke adamdar, ainalasьndaqь qoqam qürьlьsьnan bөljnjp alьnbaidь. Qoqam qürьlьsьmen naq bailanьstь tyrde kөrsetjledj. Proletariat ədebietjnjn maqsatь: adam balasьnьn sanasьndaqь kapitalizmnjn qaldьqьn çoiu. Syitjp, tapsьz, baqьttь, sotsializm qoqamьn qüruqa at salьsu.

9 **Üsaq əngjme, nemese novella.** Qara sөzben baiandalqan kөlemj caqьn qana qьsqa cьqarmalar novella, nemese üsaq əngjme dep ataladь. Bjraq, novellanь anьqtap beretjn nərse onьn tek qana kөlemj emes. Kөlemj caqьn, qьsqa qana cьqarmalar auzca tvorcestvolarda da boladь (misalь, ertek). Qial aralastьrьp baiandaitьn kөlemj caqьn legenda — dep atalqan əngjmelerdj bjz orta qasьrdaqь feodal ədebietjnen de kezdestjremjz. Al, novellanьn dəujrlep өsken kezj burçuazia qoqamь kezjnde boldь. Novellalardaqь oqiqa ər daiьm cьn bөla bermeuj mymkjn. Bjraq, novellada oqiqalar өmjrdegj bolqan nərse siaqlanьp kөrsetjledj. Tjptj, qialmen çazьlqan keibjr oqiqalar da, kөbjne, өmjrdegj cьndьq tonь kigjzjle suretteledj. Burçuazialьq roman, burçuazia qoqamьnьn өmjrjn tolьq tyrde kөrsetse, novella, өmjr zandarьnьn tөtence aiqьn kөrjnedj degen çana avtordь qьzьqtьratьn, sol өmjr qübьlьsьnьn kөzge tyskendei bjr bөlcegjn, ne bjr oqьiqanь qana alьp kөrsetedj. Sondьqtan, novellaqa tən nərse, oqiqanь bjr qazьqtьn ainalasьna çinaqtau. Bül, iaqni, oqiqanь bjr nərsenjn ailanasьna çinaqtaucьlьq, taqrьp tandauьnda da baiqaladь. Novellada sirek bolatьn, daqdьdan tьs oqiqalar turalь baiandaucьlьq өne boiь kezdese bermeidj. Bjraq, novellada tөtence kөnjl audaratьn, erekce kөzge tysetjn oqiqalardь, ne sol siaqtь erekce mjnezderdj suretteuge talaptanu siaqtь bet alьs boladь.

Novellanьn suçetj daqdь boiьnca өte ьqcam boladь. Epizodtarьnьn sanь belgjlj mөlcerden aspaidь. Kөbjne oqiqa negjzgj qazьq bolqan bjr məselenjn ainalasьna çinaqtaladь.

Novellalardьn suçet qürьlьstarьndaqь yiken mənj bar nərse, oqiqanьn ьlqьi kytpegen çerden çalt bürьlьp çana oilamaqan çerden aiaqtala qoiucьlьqtarь. Bül novella oqiqalarьn ərj өzgece, ərj oqucьnь tartьp əketetjn, qьzьqtь etetjn tərjzdj.

Misalь, Cexov „Qaiqь“ — degen novellasьnda, qart izvozccik Iona məçjljste otьrqandarqa əngjme aitьp, өzjnjn qaiqьsьn (er çetken ülьnьn өlgendjgj turalь) çenjltpekcj boladь. Bjraq, olardьn ər qaiьsьsь өzjmen өzj bolьp, eckjm onьn sөzjn tьndamaidь. Iona ol otьrqan adamdardьn ec qaisьsьnan çauap ala almaidь. Münan keijn ol, at türatьn aulaqa keledj. Kөkjregjn qaiqь kernegen Iona, doqarьp çatьp, atьmen səilesedj. „Atь cөp çep türьp, onь tьndaidь, iesjnjn qolьna at demjmen yrlep qoidь... Iona atьnьn tьndaqanьna razь bolьp, oqan bərjn aitьp saldь“. Bül kytpegen çerden kep cьqarqan qortьndь əngjmenj tөtence qьzьqtьradь çana Ionanьn çalqьzdьqьn bürьnqьdan kөrj de anьqьraq kөrsetedj.

„Vənka“ — degen novellada, Vənka Çukov etjkcjde qьzьmet jsteudjn auьrlьqьn, türmьsьnьn dьm nacarlьqьn aitьp өzjnjn tuqan çerjne qat çazadь. Bül qat, çai qaraqanda, onьn ana sьqьldь qiametqaiьmnan bosanьp cьquьna çərdemdesuj kerek. Bjraq, novella oilamaqan çerden bjte qaladь. Vənka, qatьn çazьp bolьp, „Atamnьn derevnəsьna“ — dep adresjn çazadь da pocta çəcjgjne saladь. „Ol bjr saqat өtkennen keijn təttj senjstjkpen terbeljp qattь üiqьqa kettj...“ deidj, Cexov. Oqiqanьn aiaqь bülai bөp bjtuj Vənkanьn ol çaqdaidan cьquьna ec çol çoq ekenjn taqь da nьqaita tysedj. Iona өzjnjn qaiqьsьn çenjldetu ycjn atpen əngjmelesse, Vənka өzjnjn münьn çazadь da, ədresj çoq qatьn, bet aldь qüla dyzge

çjberedj. Ədresj çoq qat, bərj-bjr çjbergen çerjne bara almaiɬьnь məljm. Avtor aldьnqɬьsьnda Ionanьn çalqьzdьqьn, soqqьda Vənkanьn qalьnьn auьrlьqьn, çana odan cьqatьn ec çol çoqtьqьn kərsetu ycjn oqiqanь osьlai aiaqtaqan.

Novellalardьn aiaqь: keide, baiandalqan oqiqanьn barlьqьna bjr qortьndь beretjn sərdermen, nemese, oqiqaqa belgjlj bjr məlcer qoiьlqan, sonьmen bailanьstь kontrastь tyrde, ne geroilardьn kənjl kyijne səikes keletjnjn qatarlastьra surettegen peizaçdarmen bjtedj.

Novellalarda, qatьsucьlardь suretteude bolsьn, oqiqanьn əzjn suretteude bolsьn, olardьn bolqan çaqdaiьn suretteude bolsьn, qaisьsьn alsaq ta, meiljnce çinaqtь, adamdь qьzьqtьrьp tartьp əketkendei boluь kerek.

Novellalardьn əzjnce erekceljkterj, oqiqanь aitьp berudjn əzgece tyrlerj boladь. Novella auzca aitьp beruge laiьqtalqan tərjzdj bop tūradь. Sondьqtan, novellalarda kyndeljktj auzca səilesetjn əngjme — ədjsterj çij kezdesedj.

Avtor əmjrdjn qaj çaqьna nazarьn kəp audarsa, əngjme de sol çaqqa baqьnьqqь boladь, novellalar əz ara avanturljk (burçuazia ədebietjndegj avanturljk novellalardьn bjr tyrj, qьlmьstardь acucь tьqcьlar turalь boladь), novellalar psixologialьq çana tūrmьs turalь bjrnece tyrge bəljnedj. Bjraq osь ər tyrlj novellalardьn bjrjnen-bjrjnjn cegjn aiьru keide qiьn boladь. Yitkenj, būlar bjr-bjrjmen ūctasьp — çalqasьp çatadь. Sondьqtan, novellalardan aiьrьm tyrlerjn onьn tarixьmen bailanьstьra otьrьp tekseru kerek boladь.

3) **Ūzaq əngjme.** Baiandau arqьlь qara səzben çazьlqan kəlemj ortaca cьqarmalar — əngjme — dep ataladь. Romanmen salьstьrqanda, əngjmede epizodtar az çana alqan oqiqalarьnьn kəlemj de caqьn boladь. Əngjmenjn misalь: Puckinnjn „Kapitan qьzь", „Qamar sūlu" t. b. Əitse de, roman men əngjmenjn arasьndaqь cekaranь, əzgeceljktj dəl mьnau dep yzjldj kesjldj aita qoiu qiьn. Būl este boluь kerek.

Satiralьq ertegjler. Epostjk cьqarmanьn çana bjr qьsqaca tyrj satiralьq ertegj. Satiralьq ertegjlerde qoqamdьq qatьnas fantastikalьq tyrde baiandalьp, mьsqьlmen suretteljnedj. Pomeccik çana burçuazia qoqamьn cenep sьnau ycjn Saltikov-Cedrin satiralьq formanь paidalanadь. Onьn „bjr carua ekj generaldь qalai asьradь" degen cьqarmasь satiralьq ədjspen çazьlqan ertegj. Mūnьn eleqmen çazьlqan tyrj D. Bednidjn cьqarmalarьnda kezdesedj.

Qьsqartьp aitqanda, būrьnqь epostjk cьqarmalardьn negjzgj tyrlerj osьlai. Bjraq, sovet ədebietjndegj çana mazmūn, epostьn eskj tyrlerjn əzgertjp, epostьn çana tyrjn tuqьza bastadь. Gorkidjn intsiativasьmen bastalqan „Azamat soqьsьnьn tarixь" çana „Fabrik pen zavodtardьn tarixi" degen kjtaptardь: kərkem suretteu men qьlьmdьq baiandaudь bailanьstьrqan epostjn əzgece bjr tyrj dep aituqa boladь. Būl cьqarmalarda, çūmьscь men carualardьn soqьs maidanьndaqь, soqьs bjtkennen keijngj qūrьlьs maidanьndaqь, geroilьq kyresterjn kərsetedj. Būl kjtaptь çasau ycin, azamat soqьsьnda bolqandar, qalьn çūmьscьlar çūrtcьlьqь, qьlьmpazdar çana çazucьlar çappai qatьsьp, çūmьstь kyc bjrjktjrjp jstedj. Əljde solai jstemek. Būl kjtap, çūmьscь, carualardьn kyres çana eqbekterjn keq tyrde qamti alqan zor suret bop sanaladь.

6. Lirikalьq cьqarmalardьn tyrlerj.

Ər tyrlj çaqdailardьn əserjmen bailanьstь tuqan, lirikalьq cьqarmalarda kərsetjlgen kyijnjc, syijnjcter ər basqa çana bjr-bjrjmen bailanьstь, bjrj ekjncjsjne auьsьp otьradь. Sondьqtan, lirikalьq cьqarmalardьn tyrlerjnde bjr-bjrjnen əz ara aiьrmasь boladь desek te kesjp, pjcjp, qoloqa ūstatqandai, yzjldj-kesjldj cek qoiu qiьn. Əitsede, keibjr əzgeceljkterjn aituqa boladь.

Oda. XVIII-qasьrda dvorən ədebietjndegj lirikalьq cьqarmanьn negjzgj bjr tyrj — o d a — boldь. Bjr taptьq toptьn en kerektj sanaqan adamь, ne nərsesj turalь aqьnnьn ete quanьctь, ete kəterjnkj tjlmen çazqan, kəlemj çaqьn lirikalьq cьqarmalarьn o d a — dep ataidь (misalь əskerdjn çeqnj, saraida bolqan meiram çana adamgercjljk məselelerj t. b.). Reseide oda çazucьlar Lomonosov, Derçavin, t. b. boldь. Qazaq qandarьnьn dəujrlep tūrqan kezjnde, qannьn qasьndaqь aqьndardan oda cьqarucьlar kəp bolqan. Çəngjrdjn qan bop tūrqan kezjnde, qannьn sarai aqьnь bolqan Baitoq aqьnnьn odaqa çatatьn bjrnece eleqderj bar.

Ər tyrlj maqьzdь taqьrьptarqa çazьlqan quanьctь eleqder olardan keljn de bolqan çana kynj bygjnge celjn bar. Bjraq, bygjngj odanьn taqrьbь, mazmūnь, būrьnqь odalardan mylde bəlek.

Elegia. XVIII-qasьrdьn aiaq kezj, XIX-qasьrdьn bas kezjnde, orьstьn dvorən ədebietjndegj odanь elegia cetke qaqa bastadь. Elegia — dep, əzjnjn çai əmjrjmen bailanьstь, basьnda bolqan kyijnjc, syijnjcterdj (syijspendjk, tabiqat kyijn t. b.), surettegen cьqarmalardь aitadь. Elegiada kənjldjn qaiqьsьn suretteu ete çij ūcьraidь. Sondьqtan, elegia — qaiqьlь eleq degen tysjnjk tudь. Elegianьn ərbjgen dəujrj, feodaldьq-krepostnoilьq qūrьlьstь, kapitaldьq çana qatьnas əlsjretjp, feodal qūrьlьsь qūlauqa ainalqan dəujrde boldь. Sonьn saldarьnan çeke baqьttьlьq, çeke raqattь ansaqan qaiqьlь oi, çeke əmjrdj kəksegen tjlek, elegiada jz qaldьrdь.

Qazaq ədebiet tarixьn alsaq, elegianьn kyceigen kezjn XIX-qasьr dep aituqa boladь. Qazaq qandьqь çoiьlьp, otarlau saiasatь kyceijp, qazaqtьn eskj feodaldьq əmjrjne əzgerjs kjre bastaqan kezde keibjr qazaq aqьndarьnda elegiaqa berjlucjljk kəp boldь. Misalь, Cortanbaidьn „Bala zar"ь t. b. osь elegaiqa çatadь. Soqqь kezdegj Cəngerei aqьnnьn kəp eleqderj de elegiaqa çatadь.

Satiralьq lirika. Epos sьqьldь, satiramen çazьlqan lirikalьq cьqarmalar da boladь. Satira dvorəndar ədebietjnde de boldь. Bjraq, olardьn satiralarь, krepostnoilьq qoqamnьn negjzjne bytjndei qarsь çūmsalqan çoq, sol qoqamnьn keibjr çeke kemcjljkterjne qana qarsь çūmsaladь.

Misalь, Reseide, XVIII-qasьrdьn çiьrmasьncь çьldarьndaqь kapitaliske ainala bastaqan dvorəndar ədebietjnde, dvorəndar ykmetjnjn çygensjzdjk kesepattarьn mьsqьldaqanьn kəremjz.

Bjraq, satiralьq lirikanьn tətence dəujrlegen kezj, tap kyresjnjn kyceijp, naqьz cielenjsken dəujrde boldь. Misalь, XIX-qasьrdьn alpьsьncь çьldarьndaqь revolutsiacьl raznocintster, ker tartpa pomeccik çana ьmьracьl-burçuazia aqьndarьmen qarsь kyresterjnde, satiranь kəp qoldandь. Satiralьq kəp eleqder çazdь („Iskra" aqьndarь çana Dobrolubov, Nekrosov, t. b.).

Nekrasovtьn „Ümьtьlqan derevnə“, taqь osь siaqtь kəp elenderj satira ja çatadь. Bül elenderjnde Nekrasov, feodalizmq-krepostoilьq qürьlьstьn keibjr kemcjljgjn tyzeu ycjn kyres acьp qana qoimai, sol qürьlьstьn negjzjne qarsь cьqadь. Revolutsiacьl-demokrattьq ideal ycjn kyresedj.

XIX-cь qasьrdaqь qazaq aqьndarьnьn jcjnde satiralьq lirikanь kəp çazqan adam, aqьn Abai boldь. Eldegj bolьs, bilerdj cenep-mjnep sьnqa alьp mьsqьldap çazqan. „Dytpaiqa“, „Bolьs boldьm mjneki“ — degen elenderj satiralьq lirikaqa çatadь.

Ən elenj. Qalьn būqaranьn revolutsialьq qozqalьsьnьn kezjnde ete esken, kəbeigen lirikanьn bjr tyrj ənmen aitьlatьn revolutsiacьl elender boldь. Ən elenj — dep dausqa salьp aituqa arnalьp cьqarьlqan elendj aitadь. Ən elenj auzdan-auzqa kəcjp çyredj. Enbek uaqьnda bolsьn, dem alьs uaqьnda bolsьn, demonstratsia kezjnde bolsьn, kollektiv bolьp ən salatьnь məljm. Ənmen aitьlatьn elender lirikanьn qai tyrjnen bolsa da, kəpcjljkke çaqьn tūradь. Ən çürtcьlьqqa tezjrek taraidь. Revolutsiacьl ender arqьlь, qalьn būqara çürtcьlьqь zorlьq-zombьlьqqa, qanaucьlьqqa qarsьlьqьn, enbek pen kyreske əzjrljgjn, ozderjnjn çenetjnjne senjstjgjn bjldjrdj. Çürtcьlьqqa belgjlj kəp ənderdjn avtorь (XIX-qasьrdьn aldьnqь çarьmьndaqь) Fransuzdьn revolutsiacьl aqьnь Berançe boldь. Proletariattьn revolutsialьq kyresj de ezjnjn ənjn tuqьzdь. Danqtь „Internatsional“ ənj, çer çyzj proletariatьnьn gimnj boldь. Sol sьqьldь kəp çaiьlqan ənderdjn bjrj „Komintern“, „Zavodtar tūrьndar“, basqa revolutsialьq ənderdjn jcjnen kəp taraqan ənder dep „Bjz ūstalar“, „Ças qairat“, mjne, osьlardь aituqa boladь.

7. Dramalьq cьqarmalardьn tyrlerj.

Dramalьq cьqarmalar: tragedia, drama, komediaqa bəljnedj. Bülar əz ara surettemek bolqan oqiqasь çana oqiqaqa qatьsucьlardь talqap alu tyrjne qarai airьladь.

Kərkem cьqarmalardь tyrlj oqiqalar, kyrestj kərsetedj. Kəzdegen əz maqsattarьna çetu ycjn, qatьsucьlar bjr-bjrjmen, jckj (psixologialьq) çana sьrtqь bəgettermen kyresedj.

Tragedia. Tragedia — dep, saqьnaqa arnalьp çazqan cьqarmanь aitadь. Mündaqь kərsetjletjn kyrestjn əzgecjljgj, dьm asьnqь, avtordьn pjkjrjnce mündaqь kezdesetjn qiьncьlьqtь çenjp bolmaitьn tərjzdj bop kərjnedj. Tragedianьn kəpcjljgj aq geroidьn əljmjmen aiaqtaladь. Adamnьn çolьndaqь „çenuge bolmaitьn“ en qorqьnьctь, en manьzdь kycter qaisь, ol çazucьnьn əmjrdj qalai tanьitьndьqьna, taptьq kəzqarasьna bailanьstь. Ər taptьn çazucьsь „çenjuge bolmaitьn“ qiьncьlьqtardь əzjnce tysjnedj. Eskj Grekterdjn tragedialarьnda (misalь, Esxildjn tragediasьnda) çazmьcpen, taqdjrmen kyresjp geroilarь əljm tabadь.

Misalь, „Patsa Edip“ tragediasьnda, Edip əkesjn eltjrjp, əz cecesjne yilenuge tijs dep, çazmьcta solai çazьlьptь mьs desedj. Edip būdan qacuqa tyrlj amaldar qoldanadь. Bjraq, Ediptjn əzj bjlmei qalьp, çazmьctьn aituьn orndap cьqadь. Oqiqa solai bolьp qūraladь. Əmjrdj būlai tysjnu, bytjndei „taqdьrqa“ baqьnucьlьq. Tabiqattьn,

qoqamnьn damu zandarьn bjlmegendjkten tudь. Būl turalь Marks: „Grektjn ūlь aqьndarь, Miken men Fivte bolqan korolderdjn əmjrjn çan cocьrlьq drama qьp çazqanda, sol zamanьnьn bjljmsjzdjk qaranqьlьqьn taqtьrdьn auьr būirьqь dep ūqьndьra kərsetedj“ deidj.

Çana dəujrdegj tragedianьn ūlь çazucьsь — Cekspir boldь. Cekspir, XVI-qasьrdьn aiaqьnda, XVII-qasьrdьn basьnda Angliada feodalizmnjn qūlaqan dəujrjnde bolqan çazucь edj. Cekspir, feodalizmnjn sol qūlauьn ezjnjn yzdjk tragedialarьnda kərsete aladь. Osь dəujr turalь Marks: „Būrьnqь taptardьn çoiьluь, misalь, ritsarlьq dəujrdjn çoiьluь iskusstvonьn ūlь tragedikalьq cьqarmalarь ycjn mazmūn bere aladь“ dedj.

Misal ycjn, Cekspirdjn tragediasь „Gamlettj“ alalьq. Gamlettjn obrazьnda feodaldьq kek, „qandь qanmen çuu“ çana sol borьctь orьndai almaitьn əlsjzdjktjn qaqьsqanьn kəremjz.

Gamletke burçuazia mədenietjnjn əserj tigen. Būrьn dyniege onьn feodaldьq kəzqarasь bola tūrsa da bjraq, feodaldьq qatьnasьnьn topsasь bosaumen, ol kəzqaras ezgere bastaidь. Gamlettjn eljmj onьn psixologiasьndaqь, burçuazia mədenietjnjn əserjmen, eskj qaldьqtьn kyresjnjn nətiçesj edj.

Cekspirdjn tragediasьnda bjrjncj orьndь belgjsjz „çazmьc“ almaidь, bjrjncj orndь adamda bolatьn ərtyrlj jckj maqsattardьn kyresj, adamnьn çasaitьn amaldarь, sol amalqan cьqqan tyrlj nətiçeler aladь.

Cekspir cьqarmalarьnda adamqa, onьn psixologiasьna ylken kənjl bəljnedj. Būnьsь, adam mjnezderjnjn ərtyrlj çaqtarьn qaldьrmai çete tekserujmen bailanьstь. Cekspir əmjrdegj mjnezderdj dūrьs, acьq etjp suretteidj. Çana mjnezderdjn nece tyrljsjn kərsetedj. Cekspirdjn cьqarmalarьnda suret kəp boladь çana qьsьlmai aq, oqiqanь bjr ornnan ekjncj ornqa auьstьra beredj. Mezgjl çaqьnan arasь ūzaq bjrnece uaqьttardь alьp kərsetedj. Cьqarmasьnda kəp adamdar qatьsadь. Olardьn aralarьna kyldjrgj adamdar da kjredj. Cekspirdjn tragediasь, basqalardan, ezjnjn çandьlьqь, cьndьqtь (realizm) suretteuj arqьlь airьladь.

Tragedia çana onьn mjndetj turalь aitqan pjkjrlerjnde Marks pen Engels, tragedianьn qoqamdьq mazmūnь boluьn talap ettj. Qoqam əmjrjnjn negjzgj kycj çeke erljk te emes, „taqdьr da“ emes, sondьqtan, çeke erljk te, „taqdьr da“ proletariat ədebietjnjn tragedialьq oqiqasьna negjz bola almaidь degendj aittь.

Drama. Saqьnaqa arnalqan cьqarmanьn ylken qaldar men ūsaq çaqtailardьn barlьqь aralasa keljp, çana oqiqaqa qatьsatьn adamdar men olardьn tartьstarь soncalьq zor, soncalьq jrj kəlemdj bolmasa, ondai cьqarmanь — drama deidj.

Tragediada adamnьn çenujne bolmaitьn, adamnьn kycjnen tьs, kycterjmen kyresedj. Avtordьn oiьnca, bünьn kəpcjljkke çana ər dəujrge ainьmaitьn mənj bar sьqьldь kərjnedi. Al, dramadaqь qiьncьlьq ondai emes. Mezgjlmen, belgjlj çaqdaimen bailanьstь bop keledj

Misal ycjn, Mūqtardьn „Tyngj sarьnьn“ alalьq. „Tyngj sarьnda“ bailarqa qarsь carulardьn kəterjljsjn kərsetedj. Sol kəterjljstjn negjzgj sebepterjnjn betjn acadь.

Auьr derttel, bailardьn enвekcjlerdj qanaucьlьqь, enвekcj bũqaranьn revolutsiacьl qozqalьsьn tuqьzdь dep dəleldeidj. Tartstьn belgjlj bjr mezgjlde, osь sьqьldь çaqdaida bolqanьn aitadь. Bũl tartьsta ekj taptьn ekjlj etjp bjrnece adamdardь aladь.

Ezjlgen enвkcj taptьn ekjlj Çantas, Tjnekeler, taqь, вa qalardь kərsetedj. Ezucj taptьn ekjlj etjp Kərjm, Maiqan taqь basqalardь aladь. Bũl tartьsta Çantas taqь bjrence adamdar qũrвan boladь.

Avtor, olardьn kyrestegj qaiqьlь qalderjn, mezgjlsjz eljmderjn kərsetedj. Bũndai kəterjljs proletariat bastamaqan, kommunist partiasь basqarmaqan, carua kəterjljsjnjn ərqacanda çenjletjnjn, bũl bjzdjn qazaq qalqьnьn çaqdaiьnda da bolqanьn aiqьndaidь. Bjraq çenjljs, uaqьtca qana çenjljs, kəterjljs ecpeitjn, esetjn, bygjn bolmasa erten çenetjnjn, çaqdai soqan tjrelgenjn kərsetedj. Mũnь bjz Çantastь eltjrgen çerdegj səzderden anьq keremjz.

Sol sьqьldь çaqdaida, ekj tap tyijskende, keide caruanьn basьna tysken qiьncьlьq, auьr qalьn surtteumen qatar çeke geroidьn basьndaqь qiьncьlьqtь da kərsetkenj baiqaladь.

Misalь: piessadaqь geroidьn bjrj Mũqaljm (Safa). Ol oqьqan adam. Avtor mũnьn ekj çaqьn da kərsetedj. Bjrjncj çaqьnan ol qalqtь cьn çyregjmen syiedj. Ekjncj çaqьnan bai, bolьstьn oqan ьqpalь kyctj. Qalqtь da aiaidь. Bailardan da cьqa almaidь. Ne ərj kete almai, ne berj kete almai, zor qiьncьlьqqa ũcьraidь. Olmen, sanamen, ezjn ezj ylken azapqa saladь. Ətken emjrdegj „cьlьqtardь" attap etu, oqan zor kycke tysedj. Syitse de ol, at qũirьqьn kesetjn çerde enвekcjlermen bjrge ketedj. Bjraq, onda da tolqi beredj. Əitsede oqiqa aiaqtalar çerde, bailardьn ittjgjne əвden kezj çetkende qana bũqara çaqьna tygel cьqadь. Endj bailarmen cьn kyresetjndjgjn aiqьndaidь.

Keibjr cьqarmalarda, mũndai geroilardьn bjr çaqьna cьqa almai eljp ketuj de mymkjn. Ol cьqarmanьn mazmũnьna qarai boladь. Mũnda — („Tyngj sarьn" da) mũqaljm elmei tjrj qaladь. Yitkenj, piesanьn ideiasь, bũqara qalq kəterjljsj bygjn çenjlgenmen, erten çenjlmeitjnjn kərsetu. Sondьqtan ol elmei, sonьn ez səzjmen revolutsianьn erten çenetjnjn aitadь. Mjne, osь sьqьldь belgjlj bjr mezgjlde, belgjlj çaqdaida bolqan auьr qaldь suretteitjn, saqьnaqa arnalьp çazьlqan cьqarmalardь — drama deidj.

Komedia (kyldjrgj). Komedia — dep, emjrdjn bjr bəljgjn alьp, onь kyldjrgj tyrde sьqaqtap, kylkj qьp kərsetu ycjn avtordьn saqьnaqa qoiuqa arnap çazqan cьqarmasьn aitadь.

Kylkj, kyldjrgj obraz tragediada da kezdesuj mymkjn (misalь, Cekspirde) ekenjn çoqarьda aitqanвьz. Al, dramada kylkj bũdan da çijrek kezdesedj. Bjraq, komedia oqiqasьnьn kəpcjljgj kylkjmen keledj. Kylkj, çalpь amal, qimьldarьnda da aralasa otьradь.

Komedia — kəвjne çaqsьlьqpen bjtedj. Mũndaqь qatьsucь adamdardьn bərj, nemese kəpcjljgjnjn jsterj de, qьlьqtarь da, çyrjs-tũrьstarь da adamnьn kylkjsjn keltjretjn bolьp keledj.

Ər taptьn, nemese çjkterdjn çazucьlarь, qoqamdьq qatьnastardaqь ərtyrlj ezgeceljkterdj, mjnezderdj kylkj etedj.

Mũqtardьn „Aiman, Colpan" attь muzьkalь piesasь komediaqa çatadь. Bũl piesada qazaq dalasьna sauda elementj qьlьm, ener

tərjzdj çaqalьqtar kjrujmen bailanьstь eskj feodaldardьn qarsь kyresterjn kylkj etjp kərsetken. Mũnda kylkjnj bastь geroi Kətjbardьn ainalasьna çinastьradь.

8. Polklordjn negjzgj tyrlerj.

Bjr kezderde çeke bəljnjp cьqqan kərkem ədebiet bolmadь, ol iskusstvonьn basqa salalarьmen aralasьp çyrdj, bygjngj bjzdjn çazba ədebietjmjzdjn arqь tegj auz ədebietj boldь, ol kezde çazu degen çoq edj, sondьqtan, elen, kərkem əngjmeler oiqa saqtalьp, bjreuden bjreuge auzca qana taralьp çyrdj — dep, bjz bjrjncj glavada aitqan bolatьnвьz. Bũl auzca çasalqan tvorcestvo, çazu-sьzu cьqqasьn da, çoiьlьp ketken çoq, kynj bygjnge deijn bar. Bũlardь polklor —dep aitadь.

Bũrьn, auzca cьqarmalardь keibjr adamdar kəsjp qьp qoldandь. Bjrqatarьn tuqьzucь da solar (bũlar el qьdьrьp çyrjp ən saldь, ertek, çьr t. в. aitть). Kəzjrgj kezde „ertekcjl", qьdьrьp çyrjp ən salucьlar ete az. Auzca cьqarmalardь çadьna saqtaucь, sonь kəsjp etjp qoldanucьlar bolmaqanmen, çatqa bjletjnder əlj kəp tabьladь.

Auzca cьqarmalar çũrttьn çadьna saqtalьp, auzdan auzqa berjljp kelgendjgjmen bailanьstь keibjr ezgecjljkterj boladь. Al, çazba ədebiet bũdan tũraqtь, əuelgj kyijnen ezgerjlmei, çyz çьldap saqtaluqa boladь. Auzca cьqarmalarda ol siaqtь tũraqtьlьq çoq. Yitkenj tũnqьc aitucьlardьn, əuelgj tekjsjnjn kei çerjn ũmьtьp qaluь, nemese keijngjlerdjn ez çanьnan qosьp çjberuj mymkjn. Sondьqtan, auzca, bjr taqьrьptaqь cьqarmalardьn ər çerde ərtyrlj aitьluь, bjrnece variantь boluь mymkjn. Bjraq, mũndaqь ezgeceljkter, tek qana aitucьnьn ũmьtьp qalucьlьqь, ne çai qosa salucьlьqьmen tygeldenвeidj. Auz cьqarmalarь əleumettjk bjr sredadan ekjncj sredaqa kecumen qatar ər qaisьsь ezjnjn taptьq tjlegjne qarai ezderjnjn ũnatularьna qarai, auzca cьqarmalardь ezgertjp otьruь mymkjn. Sondьqtan, auzca cьqarmalar ərtyrlj bolьp ezgeredj. Ərbjr sredada, ər mezgjlde, ərtyrlj tys berjljp, ərtyrlj sьrmen sьrlap ezgertjp otьradь. Bjz olardь sьn kezjmen qarai otьrьp, kerektjsjn kereksjzjnen arcimьz, kerektjsjn paidalanьp, ez mylkjmjz etemjz. Çalpь alqanda folklordьn bjzder ycjn mənj zor. Folklordьn kepcjljgj aq qasьrlar boiь çasalqan qalq tvorcestvosь bolqandьqtan onьn jcjnen kərkem tjl de, terең oi da, tamaca yzdjk obraz-tipter de tabьladь. Proletariattьn ũlь çazucьsь M. Gorkidjn „Əte terең çana aiqьn, kərkemdjk çaqьnan yzdjk mjnsjz geroilardьn tipterjn çasaucь folklor, qalqtьn auьz ədebietj" deitjnj de sondьqtan.

Ertek. Auzca cьqarmalar eleumen de, qara səzben de aitьladь. Qara səz tyrjndegj cьqarmanьn bjrj — e r t e k — dep ataladь. Ertek əngjmesj kəвjnese qial aralasqan, ũzьndь, qьsqalь əngjme (misalь: „Çalmauьz, Mьstan kempjr", „Gyl saraqa, Sara gylge ne dedj", „Statas", t. в.). Bjraq, emjrden, cьndьq bolmьstan alьnqan ertegjler de bar (misalь, „Bai men qoicь", „Qan men tazca" t. в.). Bũlar tũrmьs-saltьnan alьnqan ertegjler deljnedj. Ertekter qandai sredada tusa, ne qai sredada ezgertjlse, sol sredanьn emjrge kəzqarasьn kərsetedj. Kəp ertekterdj alsanьzdar, baidь, qandь, ne batьr, bilerdj bjr tazca bala aldap ketedj. Bũl ertegj qalьqtьn kəzqarasьn kərsetedj. Bũl, baidь, moldanь, qandь, t. в. sol sьqьldь ystem taptьn adamda-

rьn sьqaq, kylkj etu maqsatьmen aitьlqan, qalqtьn tjlegjnen tuqan cьqarma.

Maqaldar, mətelder. Auzca cьqarmalardьn jcjnde qalqqa kөp çaiьlqan bjr tyrj — m a q a l d a r. Maqal dep, az sөzben kөp maqana ūqtьratьn, qьsqa, өte çyielj sөzderdi aitadь. Maqalda qortьndь pjkir men dөlelj qabat keljp otьradь. Maqaldь qandai әleumettjk sreda tuqьzsa, sol sredanьn tjlegjne dөl keledj. „Esebjn tap ta, ekj asa“ degen maqal, qasqьrca el qonьn çūlьp çyrgenderdjn tuqьzqan maqalь. Bul maqaldar olardьn çyregjne çailь tietjnj t lassьz. Bjreu dj. bjreu qanamaitьn, ezbeitjn, çemeitjn әleumettjk qoqam çasaucь, eskj dynienjn keregesjn omьrьp, çana dynienj qaita çasap, alьpca alqa ba ucь, sovet cūrtcьlьqьna, „esebjn tap ta ekj asa“ sьqьldь maqaldar — çat. Ondai maqaldar bjzge ziandь.

Bjra maqaldьn barlьqь osьlai emes.

Ezjlucjlerdjn, ezucj tapqa qarsьlьqtarьn kөrsetetjn maqaldar da bar. „Bai baiqa çetem deidj, bai qūdaiqa çetem deidj“, „Bjreu toqьp sekjredj, bjreu toiьp sekjredj“ t. b. Mjnc būl maqaldar ezjlucj qalqtьn tuqьzqan maqal arь. Bai baidь çaqtaitьnьn, bailar qoqamьnda kedeige tendjk çoqьn, kedeiler nan taba almai çyrgende, bailardьn onь mazaq etetjnjn kөrsetedj. Būl maqalar būrьnqь kezde ezjlgen, kәzjrde ystemdjk alqan taptьn eskj өmjrjn suretteidj.

Maqal, bjzdjn sovet auьldarьnda da bar. Būlardьn bjrqatarь eskj maqaldarь qaita çasaudьn arqasьnda tuadь, keibjreulerj çanadan paida boladь.

Būl maqaldar, qalai bolsa, solai bjr oidь aita salmaidь. Belgjlj maqsatpen qoldanьladь. Maqaldardьn poeziaqa çatatьn çerlerj bar. Bjrjncj: cendestjru (bjr nөrsenj ekjncj nөrsege qarsь qoiu) әdjsjn qoldanadь. Ekjncj dьbьstarьnьn әuezdj bolьp cьquьna kyc saladь t. b. misalь: „Enbek etsen, emersjn“, t. b.

Mətelder. Auz cьqarmalarьndaqь çana bjr kөp çaiьlqan nөrse mətelder.

Mətel de maqalqa çaqьn. Bjraq, būl ekeuj bjr nөrse emes. Maqaldarda, aitucьnьn qortьndь pjkjrj men dөlelj qatar keljp otьradь. Pjkjrj men dөlelj nьq bailanьstь, bjrjnen bjrjn aiьrьp aluqa bolmaidь. Mətelde osь aitqanьmьzdьn bjraq çaqь, aitucьnьn qortьndь pjkjrj qana bol dь. Dөleldemesj bolmaidь. Aitucь өz pjkjrjn, qьsqa sөzben aitadь da qoiadь. Onь dөleldep çatpaidь. Būl bjr. Ekjncj aiьrmasь: mətel, maqaldan kerj өtkjr, surettj, kөrkemdeu bop keledj.

Misalь:„ Saptь alaqqa as qūiьp, sabьnan qa auьl qaraidь“.

Mətel kөrkem, surettj bolqandьqtan, sөzdj ezucj taptьn qūralь qьp paidalanqьn bilerdjn sөzderjnde kөp kezdesedj. Misalь: „Ot auzdь, oraq tjstj“, t. b.

Maqana çaqьna qarap, maqal men mәteldj op-onai aiьruqa boladь.

M i s a l ь: „Esebjn tap ta, ekj asa!“ — maqal.

„Keljnjm sa an aitam, qьzьm sen tьnda!“ — mətel.

Maqaldьn aldьnqь: „esebjn tap ta“ — degenj dөlel; soңqь:„ekj asa!“ degenj qortьndь pjkjr.

„Keljnjm sa an aitam, qьzьm sen tьnda“, — degende dөleldemesj çoq, aitucьnьn çalqьz aq qortьndь pjkjrj qana bar. Sondьqtan, ol

mətel. Mətelde de, maqal sьqьldь taptьq ideia boladь. „Toptan tora caldьrmas“ degen mətel, bekter dәujrjndegj sөzdj qūral etjp, ezjlucj taptь qanaqan bilerlj dәrjptei sөilegen sөz.

Bylina. Bylina dep polklөrdjn өlenmen çazьlqan bjr tyrjn aitadь. Būnь өzj eposqa çatadь. Orьs әdebietjnde, Vaske Buslaev, Ilia Murometstar turalь degen bylinalar, qazaq әdebietjnde „Qozь kөrpec, Baian“ — siaqtь bylinalar. Bylinanьn taqrьbь, geroilarьna, oqiqalarьna qaral ar tyrlj boladь. Olardьn keibjreulerj batьrlar turalь, kei bjreulerj tūrmьs-salt, syjjspendjk turalь boladь. „Qozь Kөrpec, Baian sūlu“ bylinanьn soңqь tyrjne çatadь.

Bylina өte eskj nөrse. Ol өzjnjn çarьqqa cьqьp, el auzьna taraqanьnan berj, talai өzgerjsterdj basьnan өtkjzedj. Әitsede, onьn әuelgj negjzjn — nenj çьrlaitьnьn bjluge boladь. „Qozь Kөrpec, Baian sūlu“ cьqarmasь da kөp өzgeceljktj basьnan kecjrgen cьqarma. Bjraq, būl cьqarmanьn negjzjnde çatqan — syjjspendjk. Feodal qoqamьndaqь әiel tensjzdjgjn, qьzdardь mal ornьna satqandьqьn, ol kezdegj әielderdjn auьr tūrmьsьn suretteu.

Adam obrazьn suretteude bolsьn, kompozitsa qūru tjljnde bolsьn bylinanьn өzjnce әdjsj, өzjnce erekceljkterj boladь. Bylinada (çalpь auz әdebietj tәrjzdj) qatьsucь, ne oqiqanь suretteude, әdet boiьnca qaitalap otьratьn sөilem qūrylьstarь kөp boladь.

M i s a l ь:

„Ormambetten attandь onsan Noqai,
Әr qaissьnьn aqьlь onsan qoldai,
. . . . . .

N e m e s e

„Aq kijktj bastaqan degen eken,
Degen alьp etterjn çegen eken“ —
. . . . . .

dep çoldarь bjrnece qaitalap keledj. Qaitalaqtau — bylinanьn negjzgj әdjsjnjn bjrj dep aituqa boladь. Qaitalau sөilem qūrylьsьnda qana kezdesjp qoimaidь, keide, keibjr situatsia, oqiqalarda qaitalap suretteledj. Keide sөzderdj de qaitalaidь.

Bylinanьn tjljne tөn nөrse tūraqtь epitet. Bjr epitettj bjr sөzdjn qasьna mьqtap bekjtedj. Bjraq, būl barlьq çerde dәl kele bermeidj. Misalь: „Er Qozь ekem“ — dep keledj. Būl epitet әdet boiьnca qana qoldanьlqan. Cьnьna kelgende, Qozь Kөrpectjn cьqarmasьnьn jcjnde ec çerde erljgj kөrjnbeidj.

Bylinanьn būl өzgeceljkterj bjr çaqьnan, sol kezdegj, qoqam өmjrjnjn damu protsesьnьn ete baiaulьqьn kөrsetse, ekjncj çaqьnan, çazba bolmaqandьqtan, eldjn çattap aluьna onai boluь kerektjgjnen tuqan dep aituqa boladь.

Orьs bylinalarьnьn ūiqasь bolmaidь. Bjraq, әr çoldьn alaqqь dьbьstarь ūiqasqa çaqьn estjledj. Al, qazaq bylinalarьn alsaq, ūiqastarь boladь. Bjraq, mūnьn ūiqastarь da әlsjz çabaiьlau bolьp keledj.

Әn elenj. Qazjrgj kezde paidalanudan cьqa bastasa da, elge kөp çaiьlqan polklөrdьn bjr tyrj әn bo adь, әn әrtyrlj boladь. Tūrmьs salt әnderj oiьn-sauьq, tarixi, lirikalьq, qoicь, soldat әnderj, t. b. Әnde de өmjr cьndьqь, cьndьq өmjrdegj taptar myddelerj çoqtaladь. Eskj kөp әnderdj alsaq, olar da patsa kezjndegj saldattardьn auьr tūrmьsь,

krepostnoilardьn auьr türmьsь, qazaqtьn eskj feodal-bailarь kezjndegj kedei batraqtardьn auьr qalderj, әielderdjn pravasьzdьqtarь, mjne, osьlar suretteledj. Bül әnder, qazjr, tek müra retjnde, eskj өmjrdegj auьr qalge aiqaq retjnde qana saqtalьnьp aitьladь. Qazjr olardьn ornьn kecegj revolutsia kezjnde, bygjn baqьttь, cattьq өmjr kezjnde cьqqan әnder alьp otьr. Bündai әnder qazjrgj çazba әdebietjmjzde de, sovet polklerьnda da bar. Bül әnderde Stalin dәujrjndegj adam aitqьsьz baqьttь өmjr suretteledj.

Taqpaq. Elde ete kөp çaiьlqan auz cьqarmasьnьn әnmen aitьlatьn bjr tyrj taqpaq. Taqpaq degenjmjz qalqtьn „Bjr auz өlen" deitjn өlenj. Taqpaqtь orьsca — castucka deidj. Münьn өzj meiljnce qьsqa, kөbjne tөrt çoldan qüraladь. Taqpaq qalada da, aulda da, fabrik, zavodta da bola beredj. Өzj qьsqa, kөbjne tөrt aq çoldan qüralsa da, sonьn өzjnde de өmjr cьndьqь, kyres, ideia suretteledj. Keide, taqpaqtьn üzaq tyrj de boladь. Taqpaqtь qandai orta tuqьzsa, sonьn türmьs çaqdaiьn, sonьn myddesjn çoqtaidь. Misal ycjn mьna bjr taqpaqtardь alalьq:

1) „Qüdai" ai ne çazьp em çarlь qьlьp,
Bjr atlь mjne almadьm çaldь qьlьp..."
. . . . . .
2) O „qüdai", astьmdaqь atьmdь aldьn,
Ekjncj qoinьmdaqь qatьndь aldьn.
Aiьrьlьp mal men bastan, qara basьm,
Bül kynde sümьraidai taqьldadьm.
3) „Çygjrgen taudan tauqa qümai tazь ai,
Çigjttj münaitadь maldьn azь ai.
Çigjtter malьm az dep münaimanьz
Bjr kynj өljm keljp cünaitadь".

Taqь basqa da kedeidjn, batraqtьn kөrgen çәbjrjn, әielderdjn auьr türmьstarьn suretteitjn taqpaqtar tolьp çatьr.

Münьn qürьlьsь çai өlenderden өzgece bolьp keledj. Taqpaqtardьn kөbjnde aq, aldьnqь ekj çolь qaitalap aitьladь da, aiaqqь çolьn büra saladь.

Taqpaqtьn da belgjlj avtorь bolmaidь. Bjraq, mazmünьna qarap, qai taptьn myddesjn çoqtaitьnьn bjluge boladь.

Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma.

1. Gorkidjn „Anasь", Furmanovtьn „Byljncjljgjn" alьp (taqьrьp tandau, suretteu, adamdь kөrsetu, kompozitsia qüru, t. b.) stil bjrljkterjn baiqandar.
2. Çambьldьn „Qalqtьn çarьq sәulesj, adamnьn dosь — Stalin" degen өlenj ne sebepten lirika, onьn „Өtegen batьrdan" alьrmasь ne?
3. Sәbittjn „Esjl" romanьmen, Qalmaqannьn „Satpaebьn" salьstьrьp kөrjnder, qandai aiьrmasь bar?
4. Dramalьq cьqarma: „Revizor" men „Tyngj sarьndь" salьstьrьp, tekserjp qaranьz. Oqiqanь damьtu, qimьl, qozqalьs, bailanьs, cecu, t. b. aiьrmalarь qandai baiqanьz.
5. Krilovtьn „Qasqьr men qozьsьn" oqьp kөrjp әdebiettjn qai tyrjne çatatьnьn aitьndar
6. Djnge, bai — qülaqtarqa qarsь el taqpaqptarьn tabьndar. Kolxoz, komsomol, sovet sailauь çөnjnde bjletjn taqpaqtarьn barma? Bolsa qandai?
7. Өzderjne belgjlj bjrnece maqal, mәtelderdj alьp, onьn taptьq mazmünьn kөrsetjnder.

IV-tarau.

KӨRKEM CЬQARMALARDЬN TJLJ.

1. Tjldjn qoqamdьq xarakterj. Tjldjn tapcьldьqь.

Әdebiette kөrkem obraz çasau ycjn çümsalatьn qüral — tjl. Kөrkem cьqarmanь terең tysjnujmjz ycjn, өzjmjzdjn oi — pjkjrjmjzdj erkjn aita bjlujmjz ycjn, kөrkem tjldjn erekceljgjn çana onьn oi — pjkjrdj tysjndjrudegj өtkjr qüral ekendjgjn çete tysjnuge tijstjmjz.

Kөrkemdjk tjl qüralь tek poetikalьq cьqarmada qana emes, cecendjk sөzderde de, publitsistjk maqalalarda da kezdesedj. Poetikalьq tjl, sөzdj acьq, çandь çana өtkjr etjp kөrsetedj.

Tjl degenjmjz — qoqamdьq qübьlьs. Tjl — adam balasьnьn bjr bjrj men qatьnas çasaitьn qüralь. Qoqamnьn çeke mycelerj osь tjl arqьlь bjrjmen bjrj өz ara bailanьs çasap, qatьnasьp otьradь. Bjz qoqamdaqь adam balasьnьn arasьndaqь өz ara qatьnastar tjl arqьlь orndaladь dedjk. Bül qalaica orndaladь eken, endj osьqan toqtalьp өteljk.

Sөz — zattь, zattьn erekceljgjn, qimьlьn, bjr zatpen ekjncj zattьn arasьndaqь әr tyrlj qatьnastarьn kөrsetedj. Qandai bolsa da, bjr sөzdj esjtsek, sol sөz bjzge belgjlj bjr qübьlьs turalь tysjnjk tuqьzadь. Misalь, *balqa* degen sөz, belgjlj bjr erekceljgj bar, enbek qüralьnьn өzgece bjr kerekke çümsalatьn, basqa qüraldan aiьrmasь bar, enbek qüralьnьn belgjlj bjr tyrj turalь bjzge tysjnjk beredj. Sөz bjr-bjrjne üqsas qübьlьstardьn bytjn bjr tobьn tanbalaidь. Balqa bjreu emes, tolьp çatьr. *Balqa* degen sөz tyr çaqьnan da, çümsalatьn ornь çaqьnan da өz ara çaqьndьqtarь bar, enbek qüralь turalь aitьlatьn tysjnjk. Cьnьnda, balqanьn tyrj kөp. Onьn yikenj de, kjcjsj de, üzьnь da, qьsqasь da boladь. Bjraq, osьlardьn bjr-bjrjne üqsastьqь bar. Sol üqsastьqtan, „balqa" degen çalpь bjr üqьm tuadь. Balqa degen sөz bjr balqanьn atь emes, osь balqa bolqan çerdjn bөrjn bjr qosatьn üqьmqa sәikes at.

Bjz sөzdj aitu arqьlь olardь bjr-bjrjmen bailanьstьru arqasьnda tьndaucьqa kerektj tysjnjk, üqьm tuqьzamьz. Oqan өz oi, pjkjrjmjzdj bjldjremjz.

Tjldjn damuь, qoqamnьn damuьmen tьqьz bailanьstь. Tjldjn damuь qoqamnьn damuьna baqьnьp otьradь. Zaman ozqan saiьn tjl өzgerjp otьradь. Keibjr sөzder tozьp, çanartьlьp otьradь. Eskjrgen sөzderdjn paidadan cьqьp qalatьnь da bar. Olardьn keibjreulerj eskj formasьn, eskj maqnasьn çөiьp, çana maqnada çümsaladь. Tjldjn grammatikalьq formalarь da osь siaqtь өzgerjp, qaisь bjrj çoqalьp, çoqь çanadan çasalьp, qaisь bjrj çana maqna alьp otьradь.

Misalь: „Tere“ degen sez, bürьn çaqsь üqьm berse, bygjnde çaman üqьm beredj.

Aqьn, çazucьlardьn cьqarmalarьn teksergende, tjldjn ezgerjp otьratьndьqь anьq baiqaladь. XIX-qasьrdaqь Mamambet, ne basqa bjr aqьndardьn tjljmen, osь kyngj ças aqьndardьn tjlderjn salьstьrsaq, arasь alcaq çatqanьn keremjz. Eskj aqьndardьn kep tjlderj bjzge tysjnjksjz. Olarda eskj sezder kep boladь. Maqambettjn „Er tolaqai bastambai“ degendegj „Tolaqai“ degen sezdj Cengereidjn „Alaman“ degen, „Arqar ürandь“ degen sezderjn kez kelgen oqucь tysjne bermeidj („Tolaqai“—bas, „Alaman“—kepcjljk, „Arqar ürandь“ —dep, terelerdj aitadь, terenjn üranь). Eger jlgerjrek dәujrlerdj alsaq, tjldjn ezgerjsj büdan da kerj anьqьraq kerjnedj. Ne qürlьm cьqarma jlgerjrek dәujrdjkj bolsa, sol qürlьm tjldegj ezgeceljkter aiqьndala beredj.

Tjl dynie çyzjnde bjreu emes, bjrnece ülttardьn tjlderj bar Fransuz, Nemjs, Orьs, Ukrain, Qazaq taqь basqalar), bül tjlderdjn grammatikalьq, fonetikalьq, taqь basqa da ez ara aiьrmalarь boladь. Bül tjlderdjn ər qaisьlarьnda ədebiet cьqarmalarь, kjtap çornaldar, gəzetter cьqadь. Memleket mekemelerjnjn barlьq jsterj de sol ezderjnjn ült tjlderjnde çyredj. Münь bjz çaqsь bjlemjz. Bjraq, osьnьn ezj, iaqni, ült ədebiet tjljnjn tuuь, tarixь — damudьn nətiçesj. Ült tjlj, basqalanьp ketken çeke-çeke oblьstardь, ülttьq bjr memleketke bjriestjrudjn nətiçesjnen cьqqan nərse.

Bjr ülttьn tjljnde, bjrnece dialektj boladь. Misalь, Qazaqьstannьn ontystjgj: «alьp» degen sezdj — „ap“, „keljp“ degen sezdj „kep“ dep ьlqьi qьsqartьp seileidj. Basqa oblьstar tolьq aitadь.

Orьs tjljnde, RSFSR dьn soltystjk çaqь, sezdj ьlqi „o“ men seileidj. Ontystjk çaqь, sezdj ьlqi „a“ men seileidj. RSFSR dьn keibjr çerlerj Pskovski gybernasьnьn qalqь „cei“ degen sezdj „tsei“, „cego“ degen sezdj „tsego“ dep aitadь. Mündai dьbьs ezgertulerdj tjl mamandarь qazaqta da bar desedj. Tek qana çer çaq aiьmen bailanьstь ezgeceljkten basqada tjlde t rmьs çaqdaiьmen nemese adamnьn kəsjpterjmen bailanьstь ezgeceljkter boladь. Ər mamandьqtьn ezjne qoldanatьn tjlderj bar. Münь professionaldьq tjlder deidj. Dərjger, tekstilcj, ken qazucьlar, taqь basqa mamandьq tjlder.

Mjne, büdan tjl çalan nərse emes, cielenjs en nərse ekenjn tjl adamdь bjr-bjrjmen bailanьstьratьn, tyrlj qatьnastarqa baqьnatьn nərse ekenjn keremjz.

Qoqam tarixь — tap kyresjnjn tarixi. Bül kyrestjn, tjlde de bolatьnь baiqaladь. Bjr elkedegj qoldanьlatьn sezderdjn sьrtqь tyrj, tjljnjn qürlьs çaqь bjr bolsa da, ər taptьn tjljnjn bjr bjrjnen ezgeceljgj, ez ara kyresj boladь. Misalь, kapitalizm degen sezdj, kapitalistar da, proletariat ta qoldanadь. Bjraq, kapitalizm degen sezdj proletariat, kapitalis pen burçuaziadan basqaca tysjnedj. Basqa çaqtarьn keredj. Basqaca kezben qaraidь. Bül sezdjn proletariat qoldanqanda beretjn maqnasь men burçuazia qoldanqanda beretjn maqnasь bjrdei emes. Ekj tyrlj maqna beredj: proletariat, kapitalizm — degende: qanaucь, ezucj, et çьrtqьc, qan sorqьc qoqam degen maqnada üqadь. Sol maqnada qoldanadь. Al, Burçuazia ezderj olai

tysjnbeidj. Sotsializm, pioner degen sezderdj burçuazia bjr tyrlj tysjnse, proletariat ekjncj tyrde tysjnedj.

Bjr ült tjljn çalpь alqanda, ər taptьn tjl paidalanuьnьn aiьrmalarь barlьqьn eskere bjlujmjz kerek. Ər oblьstaqь „bop, kep“. nemese, çoqarьda aitqan „o“ nь „a“ qьp oqu, nemese professionaldьq tjl sьqьldь. Ər audandaqь tjlderdjn, sьrtqь ezgeceljgjn aiьra bjlumen qatar, onьn çalpь taptьq mazmunьn da aiьra bjlujmjz kerek.

Tap tjlj — dep, taptьn sanasьn kersetetjn, sez qürlьlьsьnьq (sez, onьn grammatikalьq tyrj, qürlьlьsь) qosьndlarьn aitadь. Taptьn tjlj professionaldьq (kəsjptjk) çjkterge bəljnuj, qonьs çaqdailarьnьn ər çerde boluь mymkjn ekenjn aitqanbьz. Bülardьn kəsjpterjndegj, endjrjstegj tütьnatьn qüral, enbek etetjn çaratьlьs çaqdailarьnьn çana emjr syrudegj türmьs saltьnьn ezgeceljkterj, tjlge de əser etedj. Tjldjn tarixь ezgerjp otьratьnьna, tjldjn taptьq ekendjgjne, Oktəbr revolutsiasьnan keijngj Sovet Soiuzьndaqь ər tyrlj tjl tarixь, büqan misal bola aladь. Oktəbr revolutsiasь tek qoqam qürlьlьstьn ezgerujmen qatar, oqan qatnastarьmьz da ezgerdj. Bjzge osь kynnjn ezjnde aq, „bas taqsьr, qüldьq taqsьr! Aldiar!“ degen sezder mylde çat.

Bygjngj bjzdjn myddemjz, eskj dəujrdegj qoqamnьn myddelerjnen tjptj basqa. Sondьqtan, bjzdjn üqьmdarьmьzdьn qazьqь bop, bjzdjn myddege dəl keletjn sezder sanamьzdan orn aladь. Bjzdjn gazeterjmjzde, bürьnqь gazetterdegj sьqьldь, „qurmətlu, ua qizzətlu, pəlence mьrzal“ dep, nemese olardьn qonaqasьlarьn, „mьrzalьqtarьn“ surettep çazu çoq, olar əlde qacan aq mylde çoiьlqan.

Bjzdjn bjlgjmjz keljp cüqьldanatьnьmьz da, burçuazia otarь bop otьrqan elderdjn tartьsь, stackasь, cet eldegj kommunist partiasьnьn, proletariattьn kapitalistermen kyresj, bjzdjn ez eljmjzdegj saiasi, caruacьlьq çümьstar, taqь basqalar. Tjljmjzde, çalpь sovet tjljnde, çana sezdjk, saiasat pen endjrjs sezderj kep. Çalpь sovet tjljne kynbe-kyn qosьlьp çatqan tjlder de osьlar. Sotsializm qürucь proletariat enbek, endjrjs myddelerjmen emjr syredj. Bül tjljmjzden de orn aladь. Dneprstroi, Magnitostroi, baqalь as l, ken neft, zəp, par, konveier taqь basqalar, bül kynde, tek sol salada jsteucjler qana bjletjn sezder emes, çalpьnьn qoldanatьn sezderj bolьp kettj.

2. Kərkem tjl. Söz mənjndegj keibjr erekceljkterj

Kərkem cьqarmalardьn tjlj, kəkten tysetjn, ne çeke ez betjmen ese beretjn tjl emes. Ol taptьn çalpь tjljmen bailanьstь, cьndьq bolmьslь — kərkemdep suretteu ycjn qoldanьladь. Bjr tap, ekjncj taptan, emjr qübьlьsьn basqaca tysjnedj. Basqaca qaraidь. Aitalьn

degen çaŋa mazmūnǫa baqʰnʰŋqʰ, tjl ozgeredj. Bjraq, tjl çaŋa mazmūndʰ çai qana aitʰp qoimaidʰ, sonʰ basqaqa aitʰp beru maqsatʰ ycjn çūmsaladʰ. Çazucʰnʰŋ kjmge arnap çazqanʰ, oqucʰlarʰnʰŋ kjmder boluʰnʰŋ mənj zor. Dvorən çazucʰlarʰnʰŋ, feodal, qan, sūltandarǫa arnap çazuʰ bjr məsele de, proletariat çazucʰlarʰnʰŋ, çalpʰ eŋbekcjler çūrtcʰlʰqʰna arnap çazuʰ ekjncj məsele. Proletariat çazucʰlarʰnʰŋ tjl qorʰ da, onʰ taŋdap alʰp, çyiege salu çolʰ da basqaca keledj.

Feodal çazucʰlarʰ, çalpʰ kəpcjljkke tysjnjktj boluʰna zer sala qoimaqan bolar edj. Kəpcjljkke tysjnjktj etjp çazu bʰlai tūrsʰn, feodal qoqamʰ ozderjn de, tjlderjnde, eŋbekcj çūrtcʰlʰqtan aulaq ūstauqa tʰrʰsqan bolatʰn. Misalʰ, orʰstʰŋ dvorən qaumʰnʰŋ eŋ çoqarqʰ, keide orta dvorəndarʰ kəp uaqʰt XVIII-qasʰrdʰŋ aiaqʰ, XIX-qasʰrdʰŋ bas kezjne ceijn, oz jcterjnde orʰs tjljnen kərj, fransuz tjljn qoldanucʰlʰqtʰ artʰq sanadʰ. Fransuz tjljn, orʰs tjljnen çaqsʰ bjldj.

Kərkem tjldjŋ taptʰq erekceljgj səzdj taŋdap aludan da, sol səzge berjlgen maqnadan da kərjnedj. Kərkem cʰqarmanʰŋ ər tyrlj qūralʰ tjldj, cʰqarmanʰŋ taptʰq mazmūnʰmen, çazucʰnʰŋ aldʰna qoiqan maqsatʰmen bailanʰstʰra otʰrʰp, tekserjp kəreljk.

Misal ycjn Maqambettj alsaq.

Maqambet:

„Men keskektj erdjŋ soiʰmʰn,
Keskjlespei bjr basʰlman,
Aldʰŋa keljp tūrmʰn dep
Ar-namʰsʰmdʰ qacʰrman,
Syiegjm tūtam qaloanca,
Tartʰnbai səiler asʰlmʰn,
Əi, „taqsʰr au“ əi, „taqsʰr!“
Boiʰŋ çetpes bjkpjn,
Būltqa çetpei cart sʰnban,
Aita kelgen səzjm bar,
deidj.

Ne qʰlsaŋ da çasʰrman,
Camdansam çʰqar asaumʰn,
Camʰrqansam sʰnar bolatpʰn,
Kər qʰlad dep „taqsʰr au“,
Aiaqʰŋa bas ūrman,
Bai-eke, sūltan-aq syiek,
Qʰlarŋ bolsa, qʰlʰp qal,
Kynderdjŋ kynj bolqanda,
Bas kesermjn çasʰrman“ —

Maqambet patcaqa, qanqa, bi, təre sūltandarqa qarsʰ kyresken carualar kəterjljsjnjŋ ərj bascʰsʰ, ərj ūiʰmdastʰrucʰsʰ, ərj ygjtcjsj, ərj çalʰndʰ aqʰnʰ boldʰ. Sondʰqtan, kəpcjljkke arqa syiegen Maqambet ole-olgence beldesken çauʰna qarsʰ çūrttʰ kyreske caqʰrumen, dūcpanʰna qarsʰ kəpcjljktjŋ ʰzalʰ kegjn yndeumen ketken aqʰn. Maqambet kəterjljscj būqaranʰŋ kyres ideasʰn yndeucj aqʰn bolqandʰqtan, ol çūrtcʰlʰqtʰ çauʰna qarsʰ yndeitjn əçet səzderdj qoldandʰ. Onʰŋ ər səzj kyreske caqʰratʰn mʰqtʰ, kyctj, çalʰndʰ, kyres ideiasʰmen tjkelei bailanʰstʰ səzder bop keledj.

Sinonim. Tjlde bjr-bjrjne mənj çaqʰn səzder kəp boladʰ. Osʰ sʰqʰldʰ, maqna çaqʰnan çaqʰndʰqʰ bar səzder *sinonim* dep ataladʰ. Sinonimderdjŋ jcjnen, çazucʰ, ozjnjŋ aitaiʰn degen oiʰn dəl aita alatʰn səzderdj paldalalanadʰ. Qazaq tjljndegj, raqʰm, qaiʰr, çaqsʰlʰq, capaqat; js, qʰzmet, çūmʰs, əreket; ūrʰspai, tərelespei, cabʰspai, keskjlespei; aŋdʰsu, çaulasu, qʰrqʰsu, tjstesu, cainasu; aiancaq, çan aiaqʰc, kertartpa, tentjretu, qaŋqʰrtu, zarlatu, zar çʰlatu — degen sʰqʰldʰ səzder, sinonimqa çatadʰ. Būl sinonimderdjŋ bjr-bjrjne maqnalarʰ çaqʰn. Bjraq, ər qaisʰsʰnʰŋ oz ornʰ, az da bolsa, mən çaqʰnan erekceljkterj boladʰ. Sondʰqtan, qoldanʰlqan sinonimdar,

tek qana bjr nərsenjŋ aitʰn kərsetjp qoimaidʰ, sonʰmen qatar ol nərsege avtordʰŋ kəz qarasʰn, ol, sezjmjn, çana qaiʰnasʰn kərsetedj.

Maqambet çenjp alqannan keijn ne jsteujn aiqʰn tysjnbese de, bjraq, sol kezdegj qoçalʰq etucj qan, bi, sūltandardʰ qūrtu kerektjgjn, ol kyrespen qana bolatʰndʰqʰn çaqsʰ tysjndj. Sondʰqtan, taiʰnbai kyreske yndedj. Maqambet te oz ideiasʰn aitu ycjn sinonimdardʰŋ jcjnen ozjne kerektj səzderjn taŋdap aldʰ. Mʰsalʰ: „keskjlespeudjŋ“ ornʰna — „ūrʰspai, tərelespei, toqailaspai; „bas kesermjnnjŋ“ ornʰna — qūrtpai, kəzjŋdj çoimai“, t.b. səzderdj qoldanuqa bolar edj. Bjraq, „ūrʰspai, toqailaspai“, — degennen kərj „keskjlespei“ — degen batʰl, ətkjrjrek. „Baskesu“ — basqa sinonimdardar kərj kyctj, qastasudʰŋ eŋ arqʰ cegjn kərsetedj. Maqambettjŋ əlenjnen keltjrgen yzjndjdegj sinonimdardʰŋ qaisʰsʰn alsaq ta mən çaqʰnan bjr-bjrjne çaqʰn səzderdjŋ jcjnen eŋ kyctjsjn, eŋ mʰqtʰ, çjger beredj degenjn taŋdap qoldanucʰlʰqʰ da sol kyres ideasʰn yndeumen nʰq bailanʰstʰ.

Mūndai, məndes səzderden ozjne kerektjsjn taŋdap alucʰlʰq, Abai, taqʰ basqa aqʰndardan da kəp kezdesedj.

Maqna çaqʰnan bjr-bjrjne çaqʰn səzderdjŋ jcjnen ər aqʰn ozjnjŋ aitaiʰn degen maqsatʰna qarai kerektj səzjn taŋdap aladʰ.

Ononim. Tjlde çana bjr kəp kezdesetjn nərse, dʰbʰstarʰ bjr bolsa da, maqnalarʰ basqa səzder.

Misalʰ: „Aiaq“ — ʰdʰs maqnasʰnda da, adamnʰŋ aiaqʰ maqnasʰnda da aitʰladʰ. „Er“ dep atqa salʰp mjnetjn erdj de, „er“ dep batʰrdʰ da, „er“!—dep „maqan erjp çyr!“, taqʰ basqa maqnasʰnda da qoldanʰladʰ. Sol sʰqʰldʰ: erk, çem, nan, aŋ, ter, qan, çar, cal, taba, sal, sor, tal degenderde ononimqa çatadʰ. Mūndai səzder, tjlde ote kəp. Misalqa keltjrjlgen səzderdjŋ qaisʰlarʰ, bjr ūqʰmda esjm maqnasʰnda keledj de, ekjncj ūqʰmda etjstjktjŋ būirʰq tyrjnde, etjs maqnasʰnda keledj.

Būlardʰŋ keibjreulerj esjm maqnasʰnda tūrʰp ta, ekj ūqʰm beredj. Misalʰ: erk, çem, oŋ, çar, taba, sor, t.b. Būl səzderdjŋ dʰbʰsʰ, estjluj, aitʰluʰ bjr bolsa da, bjr səz ekj tyrlj, ne bjrnece tyrlj maqna beredj. „Çar“ dep, ozen çaqasʰna da, „çar“ dep əieldj de, „çar“ dep, aiqailap, bjr nərsenj çūrtqa çarialaudʰ da aitadʰ. Al, keibjr səzder, ərj esjm kyijnde ekj tyrlj ūqʰm berjp, çana etjstjktjŋ būirʰq tyrjne tyskende ycjncj, taqʰ bjr maqnanʰ beredj.

Misalʰ: „er“, „qan“, t.b.

„Qan“ esjm tyrjnde adamnan, ne maldan çaraqattanqanda cʰqatʰn „qan“ maqnasʰnda da, „qan“ el bilegen qazaqtʰŋ qandarʰ maqnasʰnda da qoldanʰladʰ. „Qan“ etjstjk tyrjnde, būl ekj maqnanʰŋ ekeujnen de basqaca, ycjncj tyrde maqnanʰ beredj. Misalʰ: „Sen caiqa qan!“ desek būndaqʰ „qan“degen səzdjŋ aldʰnqʰ ūqʰmdarmen yc qainasa sorpasʰ da qosʰlmaidʰ.

Osʰlar sʰqʰldʰ, estjluj bjr, maqnasʰ basqa səzderdj ononim — dep ataidʰ. Sinonim, ononimdermen çete tanʰsu, çaqsʰ aiʰra bjlu bjzdjŋ oi, sezjmjmjzdj dūrʰs bere alatʰn səzder taba bjlujmjz ycjn, aitaiʰn degen pjkjrjmjzdjŋ anʰq, acʰq boluʰ ycjn ote kerek.

Cʰqarmada qoldanʰlqan sinonimderdj taŋdaucʰlʰqtʰ anʰqtaitʰn nərse; cʰndʰq bolmʰsqa adamnʰŋ qatʰnasʰ. Bjz būnʰ çoqarʰda

aittьq, Maqambettjn ne ycjn ərtyrlj sinonimderdj tandap alqanьna misaldar keltjrjp dəleldep ettjk. Qoldanьlqan sөzderdjn maqnasь,avtordьn ol sөzderge bereijn degen ūqьmьna negjzgj maqsatьna baqьnьnqь bolatьnьn aittьq. Endj ononimder ycjn bjrnece misaldar keltjreljk.

Çambьl өzjnjn danьqtь „Qalqtьn çarьq səulesj, adamnьn dosь— Stalin"—degen өlenjnde:

„Baqьttь tūrmьs ornatьp,
Kөrsetken өmjr ūcpalьn,
Tendjk bөlgen qolьma
Lenincjl ūlь Stalin"

— deidj Səbit bjr өlenjnde:

„Enbek, tendjk, bostandьqqa baqьndьq.
Qacan çauqa „esjrke" — dep çalьndьq.
Qazjrgj kyn, səulesj altьn qьzьl kyn,
Qara tūman, qara kynnen arьldьq" — deidj.

Būl yzjndjlerdegj „bostandьq", „tendjk" — degen sөzderdj bjz baicьl aqьndardьn өlenderjnen de kezdestjremjz. Bjraq, olar men sovet aqьndarьnьn „bostandьq, tendjk" — degen sөzderjnjn sьrtqь tūlqasь, dьbьs qūrьlьsь bjr bolqanmen, sөilem jcjndegj sol sөzge berjlgen maqnalarь mylde basqa boladь.

Baicьl çazucь-aqьndar „bostandьq", „tendjk" dep bailar bostandьqьn, bailar tendjgjn aittь. Sol mazmūndь qoldandь.

Proletariat aqьn-çazucьlarь „bostandьq", „tendjk" degen sөzderdj — cьn өz maqnasьnda, proletariat, enbekcjler ycjn bostandьq, tendjk maqnasьnda qoldanadь. Būl: „tendjk, bostandьq" — qasьrlar boiь qanalqan, ezjlgen enbekcj, proletarlatqa Lenin, Stalin əpergen tendjk, bostandьq ūqьmьnda ekenj Çambьldьn өlenjnde acьq aitьlqan.

Bөstandьq, tendjk — degen sөzderdjn ər tyrlj mənj turalь, publitsistjk sөzderge səikestjre otьrьp, Lenin bьlai deidj:

—„Tendjk bolqanda qai çьnьs, qai çьnьspen ten bolu kerek? Qai ūlt, qai ūltpen ten bolmaq? — Qai tap, qai tappen tenespek?— Bostandьq bolqanda qai tyrdegj ezucjljkten, nemese, qandai taptьn ezucjljgjnen bostandьq alu? — dep anьqtap, basьn acьp sūrap alьndar. Būl sūraudь qoimai, onь bjrjncj ornqa cьqarmai tūrьp, būnь byrkep, çasьrucьlьqpen kyrespei, būl sūraudь sendjrgjsj kele tūrьp, kjmde kjm, saiasat, demokratia, bostandьq, tendjk, sotsializm turalь səilese, enbekcjlerdjn en kyctj çauь sol"[1]).

Leninnjn būl aitqanь tek saiasat çenjndegj sөzderge qana qatьsь bar da, basqa mөselelerge qatьsь çoq sөz emes, basqa mөselelerge qatьsadь, sөz mənj çenjnde, Leninnjn būl aitqanь tjl, ədebiet taqь basqa pən derge de negjzgj bascьlьq.

Leninnjn sonqь sөzjnen „bostandьq" — degen sөzdjn çoqarqь aitьlqandardan basqa da maqnalarь barlьqь baiqaladь.

Misalь: əiel bostandьqь, çeke bastьn bostandьq alub, oi bostandьqь degen maqnada da qoldanьla beredj. Sondьqtan, ər sөzdjn maqnasьn tekstjmen bailanьstьra otьrьp taldau çana onьn taptьq mazmūnь qai maqnada qoldanьlqanьna, ūqьm dəldjljgjne mūqiat bolu kerek.

[1]) Lenin, „Sovet өkmetj çana əielderdjn qalj", t. XXIV, 518-b.

Metateza. Çai tjlde bolsьn, kөrkem ədebiette bolsьn keide bjr sөzdjn çalpь dьbьstarь bjr bolsa da, solardьn ornь auьsьp kelucjljkterj ne dьbьstardьn çanьlьs estjlucjljkterj boladь. Būnь metateza — dep ataidь.

Misalь: çalanac-çanalac; qaqpan-qapqan; mana-bana; bauьzdap-mauьzdap; mūnь-būnь, t.b. Būlar tjldegj progrestjk nərse emes. Kertartpalьq nərse. Sondьqtan çazucьlardьn da, oqьtucьlardьn da saq bolatьn nərsesj. Çazoqanda bolsьn, oqьtqanda bolsьn mūndai sөzderdjn negjzjne qarap osьnьn bjreujn qoldanu kerek. Çanalac emes, — çalanac; qaqpan emes, — qapqan; bana emes, — mana, mauьzdap emes, — bauьzdap, t.b.

Būl sөzderdjn ərtyrlj aitьluь bjzdjn kjtaptь oqьqanda tez ūqubmьzqa keseldjk keltjredj. Oqucьlardьn bjr maqnanь dəl tysjnujne bөget boladь. Osь çaqidailardь eske ala otьrьp, metatezalardьn qatarlasьp cava berujne çol bermeu kerek.

3. Arxaizm.

Bjz çoqarьda dəujrdjn, qoqamnьn өzgerujmen, tjl de өzgerjp otьradь dedjk. Bjr qoqam өzgerjp, onьn ornьna ekjncj qoqam ornaidь. Alqacqь qoqamnьn kөp nərselerj, keijngj qoqamqa kereksjz bolьp, saqnadan cьqьp qaladь. Sonьmen bailanьstь, keibjr sөzder de tūtьnudan cьqadь.

Būrьn qoldanьlьp, qazjrde eskjrgen, qoldanudan cьqqan sөzderdj arxaizm dep ataidь.

Çazucьnьn sanasь da, tjlj de, өz sredasьna, өzjnjn taptьq ideasьna baqьnadь.

Eskj өmjrdj ansaucь çazucьlar, çana dəujrdj meiljnce çek kөredj. Sondьqtan, eskjnj kөkseidj. Eskj tūrmьstьn barlьq nərsesjn dərjpteidj. Eskjljktegj paidaqa asatьn barlьq nərsenj qūral etjp, çanalьqqa qarsь cьqadь. Sonьn jcjnde mьqtь qūraldьn bjrj — tjl.

Misal ycjn, Cəngereidjn өlenjnen bjr yzjndjnj keltjreljk.

„Aqasьn, aqlьn artьq asqarmen ten,
Asьldьn *arqar ūrandь* tjreujsjn...
Alaman artьndaqь bjreuj men..."

Osь yzjndjdegj „Arqar ūrandь, „Alaman" degender, arxaizmge çatadь. Cəngerei sөz taba almai qoldanьp otьrqan çoq, belgjlj bjr maqsatpen qoldandь.

Cəngereidjn cьqarmalarьnan basqa da, osь kynj qoldanьludan cьqqan sөzderdj, arxaizmdj, kөp tabuqa boladь.

Arxaizmge çatatьn sөzderdj bjzdjn aqьndarьmьz da qoldanuь mymkjn. Misal ycjn Taibrdьn „Kyn tjl qattь" sьnan mьna bjr yzjndjnj keltjreljk:

„*Dulьqa* simas basьna,
Asau kyn keldjm qasьna,
—Senen de artьq tuqanmьn,
Kenesten ūcqan qьranmьn,
Dedj ūcqьc qьran da".

Osь өlendegj „Dulьqa" arxaizmge çatadь. Būl tyienjn dulьqasь emes. Būrьnqь batьrlardьn bas kijmj. Qazjr, kөpcjljktjn qoldanuьnan cьqьp qalqan sөz.

Taiьrdьn „Kyn tjl qattь“ sьndaqь kərseteijn degenj, tabiqat pen adam balasьnьn kyresj. Sol kyresijn en kyceigen kezj sovet tūsьnda qana bolqanьn aitu. Zamandar boiь stratostatpen ūcu bolmaqanьn aita keljp, qazjrgj texnikanь, onь mengergen erlerdj suretteu. Sondьqtan, eskj zamandardьn tabiqatpen kyreske, tap būl kyndegjdei bop qūlac çaia almaqanьn aitu ycjn aqьn sol zamandardaqь „dulьqalь“ zaman — qandar, batьrlar zamanь, dulьqasьn basьna siqьza almasa, bjz ol tap emes. Bjz: „Qarьndь qaqьp su qьlqan, subndь sjlkjp bu qьlqan, tynjnnen tan atqьzqan, çerjne çūldьz çaqqьzqan, elektrden cam çaqqan tappьz. Bjz senj yiretemjz“ deidj. Syitjp, Taiьr ez tabьnьn, proletariat tabьnьn, myddesjn çьrlau ycjn, eskj sezderdj de paidalanadь. Arxaizmdj ər taptьn aqьndarь ez tabьnьn myddelerjn çьrlau ycjn qoldanadь deijnjmjz osьdan cьqadь.

Osь keltjrgen sezderjmjz sьqьldь, būrьn qoldanьlsa da qazjrde tūtьnudan cьqqan sezder arxaizmge çatadь. Çalqьzaq eskertetjn nərse, arxaizmderdj cьqarmanьn çalpь mazmūnь men, aqьn-çazucьlardьn dəujrjmen bajlanьstьra otьrьp tekseru kerek. Sonda qana onьn ne ycjn qoldanqanьnьn betjn dūrьs acuqa boladь.

4. Dialektizm.

Çazucь kərkemdep suretteu ycjn, tek qana eskjrgen sezder emes, ərtyrlj qoqamdьq toptarьnьn tjlderjnen de, ər elkede ūstalatьn tjlderden de sezder alьp paidalanuь mymkjn.

Qazaqьstannьn ər oblьstarьnda, audandarьnda, ekjncj oblьstardьn adamdarь tysjnbeitjn, ne elkenjn ez jcterjnde qana erkjn qoldanьlatьn sezder boladь. Qostanaj adamdarь: „Çaqsь çjgjt“ degenjn „Əidjk çjgjt“; „jrj degenjn — dəkei eken“ deidj. „Əidjk“ dep, Oral çaqь tentekteu (alanqasarlau) adamdь ataidь.

Ontystjk Qazaqьstan, Sьr boiь, baiь elgen əieldj: — „çuan“ dep ataidь. Batьs Qazaqьstannьn: „matək, orasanь“; Aqmola çaqьnьn: „Əpkjcj (jinaqac, suaqac); Ontystjktjn: „Kempjr auzь“ (cege sutratьn atauz) taqь basqa.

Osьlar sьqьldь bjr oblьs, ne bjr audanda qana tysjnjktj sezderdj dialektizm dep ataidь.

Bjz çoqarьda tjl taptьqь degen taqrьpcamьzda, tjldjn damu çolьna qaraqanda, tjl qospasьz nərse emes, tjl dьbьs çaqьnan ezgeceljgj bar sezder arqьlь da bjr-bjrjnen aiьrlьp otьradь (misalь: RSFSR dьn soltystjgjnde „o“ onь, „a“ qьp aitadь da, ontystjgjnde „a“ nь „o“ qьp aitadь, būlardь grammatikalьq, sezdjk ezgeceljkter deidj dedjk. Tjlde būdan basqa da, tūrmьs, kəsjp, taqь basqa sol sьqьldь çaqdailardan tuqan ezgeceljkter de boladь.

Batьs Qazaqьstannьn kəp çerjnde, otьrьqcь elderjnde qoldanьlatьn arbanьn bəlekterj: „kegei, kypcek, toq (dəngelek tabanь)“ degen sezder, ontystjk Qazaqьstannьn: „toq, toqan“ degen sezderj caruacьlьq kəsjppen, ərtyrlj caruacьlьq qūraldarьnьn paida bolubmen bajlanьstь ekenj sezsjz.

Nege desenjz, būl sezderdj kəcpelj elder tysjnbeidj. Būlar tek otьrьqcьlanqan çerlerde qana aitьladь. Keibjr dialektjge kərcjles eldjn tjlj de əser etetjn bolsa kerek. Ontystjk Qazaqьstannьn: „ba„

deudjn ornьna „barьn!“, „kel“ deudjn ornьna „keljn!“, „bop“, „boptь“ deitjn sezderj, kərcjles ezbek tjljnjn əserj dep aituqa boladь.

Dialektizmdj çazucь, cьqarmaqa qatьsucьlardьn sezderjn būlçьtpai beru ycjn qoldanadь. Bjraq, dialektizmder avtordьn ez sezderjnde de çij kezdesjp otьradь. Çazucь bjr oblьs, audandь, ol çerdegj tūrucь adamdardь, olardьn kəsjpterjn, tūrmьstarьn surettegende, sol çerdjn tūrmьs saltьn kərsete alatьn, sol çerdjn adamarьna tən sezderdj paidalanadь.

Būl ycjn bjrnece misaldar keltjreljk.

Qonьr qūiqalь cьr[1]).

Çjgjtter çyzdjkke[2]) çeneldj.

Būl seilemdegj „cьr“, „çyzdjk“ — degen sezder, sol audannьn ne oblьstьn tjlderj. Būl sezder Qazaqьstannьn basqa çaqtarьna tysjnjksjz.

„Aldьnda çem tartьp[3]) alqan neme, ūcpai çyreme dep qattь qauьp qьp tūr edj. Bjraq, qara ker anсьnьn kəp tərbiesjn aqtaqandai boldь. Atqьp ūcьp bijktei berdj...“ („Byrkjtcj“, — Mūxtar).

„Çem tartьp“ — degen sez dialektizmnjn bjr tyrj. Bjraq, būl anсьlьq kəsjbjmen bajlanьstь tuqan sez.

„Akottь ezjnjz kərdjnjz, bəigj alьp çaqsь aq etkjzbedjk pe? Qozь cьqьnь bolqan çoq. Baqudan kende emes. Bjraq, sonda da osь elgen qozьlar tez toralьp[4]) tez toibna almadь“ — („Jzder“ — Mūxtar). Osь yzjndjdegj „toralьp“ degende mal caruacьlьqь kəsjbjne tən sez. Būda professionaldьq dialektjge çatadь.

Bjraq, keide osьndai dialektjler, kəpcjljkke tysjnjksjz sezder, kəbjne maqnasьz sezdermen əuestenjp onь „çaqsьlьq“ dep bjletjn çazucьlar boladь. Būl yijr bolqandai ədet emes, aulaq bolatьn ədet. Osьndai tysjnjksjz sezder men tjldj bьlqaucьlarqa qarsь kyres acu məselesjn kezjnde kəpcjljktjn aldьna qoiьp, ylken məsele etjp keterucj sovet eljnjn ūlь çazucьsь M. Gorki boldь.

M. Gorki „Tjl turalь“ — degen maqalasьnda:

„Sotsialistjk çana mədenjettj çasaudaqь kyrdelj mjndetterjmjzdjn jcjnde, tjldj parazittьq salamdardan arcьp, ūiьmdastьru mjndetj de tūr. Atьn atap aitqanda bjzdjn sovet ədebietjnjn bastь mjndetjnjn bjrj osь bolьp esepteledj. Revolutsiadan būrьnqь ədebietjmjzdjn sezsjz jrj baqalьlьqь sol, Puckinnen basiap bjzdjn klassikterjmjzdjn bərj de tərtjpsjz milasьp ketken tjldjn jcjnen dəl maqnalь, macьq kezge tysetjn, qūnarlь sezderdj qana sūrьptap tandap alьp, „Ūlь ədemj tjl“ çasadь... Tjldegj maqnasьz sezderge qarsь qalai kyresu kerek bolsa, kjtaptardь „ornsьz qoldanьlqan seilemderden“ tazartu çənjnde de sondai kyresu kerek boladь.

Çalpь alqanda, mədeniettjn çoqarqь satьsьna keterjljp kele çatqan eljmjzdjn seileu tjljn *„mura“*, *„euza“* *„volinit“*, *„camat“*, *„dəipət“*, *„na eolcoi paltse“*, *„naiat“* degen sьqьldь, „taqьsьn taqь“ tolьp çatqan oqac sezder men ornsьz maqaldarqa baiьp ketudj ete qьnçьlьp aituqa tura keledj.

---

[1]) Cьr — kək calqьn.
[2]) Çyzdjk — 100 cəmelei pjcen degen sez.
[3]) Tartьp çeu — byrkjtke, taqь sol sьqьldь qūstarqa aitьladь.
[4]) Toralьp — et alьp, toiьsa bastau.

Mura — kelide tyiilgen, nemese ykkjc arqьlь ygiigen, piaz qosьlqan, konoplə maiь qūibłqan, kvaspen qoiьrtpaqtalqan qatqan nan. *Boza* — mas qьlatьn jcjmdjk. *Volьnka* — çьldam qarqьnqa da salьp oinauqa bolatьn aspap. Iattьn alfavittan cьqьp qalqan ərp ekenj belgjij. Al, osьndai sozdermen mətelderdjn keregj ne?" — dedj.

Tjldj ərtyrlj qoqьr-soqьrdan tazartьp, onьn sapasьn kyceitu çənjnde kyrestjn kerektjgjn partianьn ortalьq gazetj „Pravda" da quattadь.

Būl məsele turalь çazqan maqalasьnda „Pravda" bьlai dedj: „Tjldj tazartu ycjn, ədebiet cьqarmalarьnьn tjlj çaqsь, taza, milliondarqa tysjnjktj cьn qalq tjlj ycjn kyresudjn kerektjgjn ūqu kerek. Orьs tjlin būzucьlьqqa qarsь kyres çarialau kerek" (Lenin). Keibjr sovet çazucьlarь ekonomikadaqь çana adam sanasьndaqь revolutsia tjldj baibtpauьna mymkjn be degen pjkjrdj byrkenjp, ədebietke maqnasьz çana soraqь sozderdj, orьs tjljn bьlqaitьn sozderdj syirep kjrgjzjp çyr. Būl çoldastar, orьs ədebiet tjljn baibtьp çyrgen: *vicikurdьvat xardisacit, sazenit, camat,* taqь basqa osьlar tərjzdj sozcjkter ekenjn oilamai ma eken? „Pravdanьn" redaksiasь Gorkidjn ədebiet tjljnjn sapasь ycjn kyresjn bytjndei quattaidь.

„Pravdanьn" maqalasьnda „cьn qalq tjlj ycjn kyresu kerek dep" tura aitьlqan. Bjraq, būl materialqa da (qalq sozderj) sьn kozjmen qarap, tjldj baibtatьn, cьn baqalь, çūrtqa tysjnjktjlerjn, tysjnjksjz, maqnasьn būzqan sozderden aibra bjlu kerek. Sonьmen qatar, çalpь qalqtьq mənj çoq, tek qana bjr elkede qoldanьlatьn sozderge de saq bolu kerek.

„Çazucь-suretcj ycjn kerektj nərse — bjzdjn ete bai sozdjgjmjzdegj barlьq basь artьq sozdermen ken tyrde tanьsьp çana solardьn jcjnen en dəl, anьq, kyctj sozderdj tandap ala bjlu" — deidj M. Gorki.

5. Cet sozder çana internatsionaldьq sozder.

Kerkem ədebiet tjljnde kyndeljktj aitьlьp çyrgen sozderjmjzde cet elderdjn tjlderjnen alьnqan sozder kop. Būl sozder **cet soz** dep ataladь.

Bū da arxaizm sьqьldь otnasiteldjk ūqьm. Bjzdjn osь kyngj paidalanьp çyrgen kop sozderjmjzde basqa eldjn tjlderjnen alьnqan soz eken dep ec bjr kydjktenbeitjn sozder bar. Olardь yirencjktj ana tjljmjz sьqьldь qoldana beremjz.

Misalь: kjtap, ədebiet (arap sozderj), bjraq, tjljmjzge əbden sjnjp ketkendjkten, onьn cet soz ekenj baiqalmaidь. Būrьn çūrtqa cet soz bop korjngen sozder, tjlge kjrjp, əbden sjnjsken son kədjmgj yirencjktj sozge ainaladь.

Bjr eldjn tjljndegj sozder, ekjncj eldjn tjljne çai kjre salmaidь. Būl belgjij qoqamdьq caruacьlьq çaqdailarьmen bailanьstь boladь.

Qazaq tjljndegj kop sozderdjn arap, farsь tjlderjnen kjrujnjn ozj kezdeisoq nərse emes. Arap sozderj qazaqqa islam djnjmen ere keldj. Qaisь bjr sozder korcjles ozbek, tatar arqьlь, sauda, egjn kəsjbjmen bailanьs tyrde keljp kjrdj.

Būl cet sozder ədebietjmjzden de orn aldь.

„Sozjne qarai — kjsjnj al,
Kjsjge qarap soz alma,
Cьn soz qaisь—bjle aimai,
Ər nərseden qūr qalma,
Mūnь çazqan bjlgen qūl,[1]
Qūlama[2] sьn Dəuanь.
Solai deptj ol sьncьl"

Osь yzjndjdegj „qūlama", „qūl", Abubakjrdjn:„ Məsuak[3]) ūstamadьm calma menen" — degen sozjndegj „Məsuak" — arap djnj, ədebietjmen bailanьstь kjrgen sozder.

Qazaq tjljne cet sozderdjn kobjrek kjrgen kezj, qazaq eljnjn otьrьqcьlьqqa ainalьp, orьs elderjmen qatьnasa bastaqan kezj. Qazaqtь otarlau, qazaq dalasьna kjre bastaqan sauda kapitalьnьn elementj, mədeniet qatьnastar cet sozderdj de ala keldj.

„Almasa doktorqa,
Nansanьz soqьrqa,
Vizit[4] telemei,
Cьraqьm bos qalma" —

degen yzjndjdegj „doktor", „vizit"[4]) degen sozder Abaidьn orьs ədebietjmen tanьs boluь arqьlь ədebietten orn alqanь sozsjz.

Internatsionaldьq sozder. Osь kyngj sovettjk qazaq korkem ədebiet tjlderjnde de, çalpь tjljmjzde de, qalqaralьq proletariat kyresterjnen alьnqan, proletariat, sotsializm, kommuna, kommunizm, marksizm, leninizm, internat, internatsional degen revolutsiacьl saiasi sozder kop qoldanьladь. Būnь internatsionaldьq sozder deidj. Būlar dynie çyzjndegj adam balasьnьn bərj bjletjn, bərjne bjrdei sozder.

Būl sozder qai eldjn ədebietjnjn bolsьn terjnen orn aldь. Bjzdjn sovet ədebietjnde de internatsianaldьq sozder kop.

„Oqudamьn denjm sau,
Lenin *internatьnda...*" (Asqar)

„*Elektr, ekskovator, motor, komsain,*
Katerpiller, avtodor, kommun".
. . . . . .
Sotsialistjk qarqьnda —
Bjr mol çemjm — kəmjrjm.

Osь keltjrgen yzjndjlerdegj kursivpen basьlqan sozderdjn bərj de internatsionaldьq sozderge çatadь. Būlar, bjzdjn kyndeljktj tjljmjzben mьqtap aralasqan sozder. Bjzge dem alu ycjn aua qandai kerek bolsa, būl sozder de tap sondai kerek.

Este bolatьn nərse, cet sozder tek bjr elde, ne bjr nece elde qana qoldanьluь mymkjn. Al, internatsionaldьq sozder barlьq elderdjn tjljnde de sol kyij qoldanьladь. Būl ekeujnjn negjzgj aibrmacьlьqьnьn bjrj.

Ərine, cet sozderge bolsьn, internatsionaldьq sozderge bolsьn, ūltcьl qalq çaularь qarsь kyres actь. Sondьqtan olar çantalasьp,

---

[1]) Qūl — adam.
[2]) Qūlama — ete bjlgjc, kop oqьqan kjsj (Dəuanь kjsj atь).
[3]) Məsuak — Moldalardьn emennen jstelgen tjs bsqьcь.
[4]) Vizit — caruamen kelgen ia amandasa kelgen keljs. Fransuz tjlj.

avtomobildj — caitan arba, radionь — sьmsьz telegram dep audardь, Internatsionaldьq saiasь sözderdjң mazmūnьn būzu maqsatьmen qasaqana terjs audarьp, nemese, olardь yndestjk zaңьna baqьndьrьp, öz maqnasьn çoqqa cьqaruqa әreket çasadь.

Bjraq, tjljmjzdjң damu zaңь, proletariat, eңbekcj çūrtcьlьqьmьzdьң internatsionaldьq myddesj, özderjne kerek bolqan sözderjn aldь da çana almaq. Tap çaularь kese tūramьn dese de, bөgep tūra almadь. Ol qoldarьnan kelmedj çana kelmeidj de.

Qazaqьstan eңbekcjler çūrtcьlьqь caruacьlьq, mәdeniet çaqьnan būdan da kөrj өsken, damьqan saiьn, qazaqtьң tjlj de өsedj, damidь. Qandai tjl bolsьn өsken saiьn, kerektj bolqan cet sözderdjң qosьlatьnь faktь çana zaңdь nәrse. Mūnь basqa eldjң tjl tarixь, әdebiet tarixtarь dәleldep otьr.

Sonьmen qatar, өte saqtanatьn taqь bjr nәrse — cet tjlderdj ornsьz qoldanu. Sol sözdjң ūqьmьn dәlme-dәl beretjn sözder, öz tjljmjzde bola tūrьp, cet sözge çygjru.

Būl çөnjnde Lenin, өzjnjң „Orьs tjljn tazalau turalь“ — degen maqalasьnda bylai deidj:

„Bjz orьs tjljn būzьp çyrmjz. Cet elderdjң tjlderjn ornsьz qoldanamьz. Olardь terjs qoldanamьz. „Kemdjkter“, ia „çetjmsjzdjkter“, ia „olqьlьqtar“ deuge bolatьn çerde „defektler“ — deudjң ne keregj bar?... Cet sözderdj kereksjz qoldanucьlьqqa qarsь kyres çarialaitьn mezgjl çetken çoq pa?...“

Lenin būl maqalasьnda cet tjlderden kjrgen sözderdjң bөrjne qarsь emes, kereksjzjne, bjzdjң tjljmjzge maqnasь būzьlьp kelgen sözge, eңbekcjler çūrtcьlьqьna tjljmjzdj tysjnjksjz etetjn cet sözderge qana qarsь. Lenin ornsьz qoldanьlqan sözderge qana qarsь kyres acu kerek deidj.

Bjzdjң cet elden qandai sözderdj aluьmьz ycjn, Leninnjң būl maqalasь ūlь arna, sara çol.

Leninnjң būl sözjn oqucьlar dūrьs tysjnjp, çaqsь ūquь kerek.

6. Neologizm.

Kөrkem cьqarmalarda osь kyngj aitьlьp çyrgen sözderdjң ylgjsjmen çasalqan çaңa sözder de köp kezdesedj.

Mūndai sözder neologizm dep ataladь.

Çaңa sözderdjң çasaluь tjlge — daqdьlь qūbьlьs. Өmjrdjң çaңa tyrj, çaңadan paida bolqan zattar, özderjne çaңa ataulardь kerek qьladь. Osь maqsatpen, ne eskj sözderge çaңa mazmūn berjledj (çarьs, t. b.) nemese, būrьn çoq, çaңa sözder çasaladь. Proletariattьң ykmet tjzgjnjn өz qolьna alьp, barlьq qoqam tūrmьssьn qaita çasauь köp çaңa sözder kjrgjzdj. Misalь: komsomol, tjlcj, ekpjn, ekpjndj, sotsialistjk çarьs, t, b. Būl sözder çalpь tjl qūrьlьssьnьң sanauь mycesj bolqandьqtan, kөrkem әdebietten de orn aldь.

Mūqitta qazdai qalqьp, salьp sairan,
Alьsьp asau seңmen acьp maidan.
Pilotcь *komsomolmьz* tenjzdegj,
Mūz, qūzь kezdesse de, salьp oiran

(Dixan)

„Çeldj *ekpjn*, çjgerlj *ekpjn*, çelpjndj *ekpjn*,
Çelpjnjken çiьnjьqь köp eңbekjң“

(Qalmaqan).

Maidanda qalam ūstasar,
Maidanda tjlek ūctasar,
Maidanda әlj mjndet köp.
Ekpjndj,
Tjlcj,
Komandir —
Çalьndь sәlem, qalьң top.

(Çaqan).

Osь yzjndjlerdegj kursivpen basьlqan sözderdjң bөrj de neologizm.

Neologizmdj çazucьlardьң özderj de tuqьzadь. Çaңa sözderdjң kerektjgj kyctj bolsa, dūrьs tabьlqan söz bolsa, köpcjljkke tez taraidь. Köpcjljk paidalanadь. Bjraq, neologizmnjң kei bjreulerj sol kyjnde qaladь. Avtordьң özjnen basqa eckjm paidalanbaidь.

Keibjr qalq çauь ūltcьldar özjnce, әdebietke çaңa ataular kjrgjzbekj boldь. Misalь: „Әueze, köse lebjz, kөrkem lebjz, pөndj әljpteu, sөndj әljpteu, aibьңqь onqai, çibьңqь onqai“ degen sьqьldь sözderdj kjrgjzbekj boldь. Bjraq, paidalanuqa çaramaqandьqtan, būl sözder sol kyjnde qana qaldь. Köpcjljkke qanatьn çaia almadь. „Әueze, aibьңqь onqai, çibьңqь onqai“ dep eckjm aitpaidь.

Este bolatьn bjr nәrse — çazucьlardьң bөrj bjrdei çaңa söz tuqьzuqa ūmtьla bermeidj, būl bjr, ekjncj: әr çazucьnьң çasaqan neologizmderjnjң bjr-bjrjnen özgeceljkterj boladь.

Bjzdjң revolutsialьq cьndьq, bolmьs, tjljmjzdegj neologizmnjң paida boluьnьң sebebjn, onьң mazmūnьn, çaңa qoqam өmjrjnjң kerek etujmen, çaңa ūqьmdardьң paida boluьmen bailanьstь ekenjn kөrsetjp otьr. Әrbjr çazucьnьң çasaqan neologizmderj, qai uaqtta bolsa da, cьqarmalarьnьң taptьq mazmūnьmen, çazucьlardьң taptьq ideialarьmen bailanьstь boladь.

Qьsqarta aitqanda, çaңa söz çasau, çaңa ūqьmdar tuu, tjrcjljk tәçribesj cьn kerek etkende qana paidalь boladь. Būndai çaңa sözder tjljmjzde bar çana boladь. Өmjr tәçribesj kerek etken sözderden bjz qacpaimьz.

Bjraq, çoqarqь keltjrgen „onqailar“ sьqьldь sözder, әdebiettjң köpcjljkke tysjnjktj boluьna kedergj. Ondai sözder bjzge ziandь, tap çaularьnьң ziankestjkterjnjң bjr tyrj. Ondai sözderge çol çoq.

7. Epitet pen teneu — kөrkemdep suretteu qūralьnьң bjrj.

a) EPITET.

Çazucь kөrkem obraz çasau ycjn tjldegj әrtyrlj sözderdj alьp paidalanadь. Söz arqьlь adamdь, tabiqattь, әrtyrlj uaqiqalardь suretteidj. Söz arqьlь өmjrdjң keibjr qūbьlьssьn, bjzdjң köz aldьmьzqa elestetedj. Būl ycjn, ol kez kelgen sözderdj qoldana bermeidj. Tjl bailьqьndaqь kөrkem sözderdj, suretteijn degen qūbьlьstьң keskjnjn bjzdjң köz aldьmьzqa elestete alatьn, oi, sezjmjmjzge әser

etetjn sɵzderdj jzdeidj. Sonьn bjrj epitet boladь. Ekjncj sɵzben qьsqartьp aitqanda, obraz çasau ycjn çana oqucьqa ɵser etu ycjn qoldanьlatьn nɵrsenjn ɵzgece belgjlerjn çana soqan avtordьn kɵz qarasьn anьqtaitьn surettj sɵzdj epitet deidj.

Misal ycjn bjrnece yzjndjler keltjreljk.

„Sūr būlt tysj suьq qaptaidь aspan
Kyz bolьp, *dьmqьl* tūman çerdj basqan"

(Abai).

„*Çūp-çūmьr* çūmьscьnьn bjlegj bar,
Tap-taza taptьq oiь, tjlegj bar,
Qьp-qьzьl Lenin tuь bjr qolьnda,
Bjr qolda baloa, oraq, kyregj bar.

(Asqar).

„...*Ala* tau *qausьrma* ɵrkec, cɵgjp çattь,
Alabьn *aq* cudamen byrkep çauьp,
Arda ɵsken *asau* andar aiasьnda
Asьr sap oinap çattь auьq-auьq", (Әbdjldә).

Çalpaq çaurьn, *myijz* qol, *çuan* baltьr...

Būl keltjrgen yzjndjlerdegj kursivpen basьlqan sɵzderdjn bɵrj de epitetke çatadь.

Epitettj qoldanqanda, çazucьlar çai qoldana salmaidь. Belgjlj maqsatpen qoldanadь. Çazucьnьn qoldanqan epitetterj, surettegen nɵrsesjne ɵzjnjn qatnasьn kɵrsetedj. Bjz keltjrgen misaldaqь aqьndardьn qoldanьp otьrqan epitetterj, olardьn taptьq myddelerjmen bailanьstь. „**Çalpaq çaurьn, çuan** baltьr", „**çūp-çūmьr** çūmьscьnьn bjlegj bar" degende, mūndaqь epitetter, oilanbai albna salqan nɵrse emes.

Dynienj qaita çasaucь, alьp kyc çūmьscьlardьn kjm çana qandai adam ekenjn, onьn enbek pen teorianь qatar ūstai alatьndьqьn kɵrsetu ycjn, olardь basqalarqa ylgj etu ycjn qoldanьp otьr.

Epitet, çazucьnьn surettegen qūbьlьsьmen belgjlj çaqdai, kezendermen bailanьstь bop otьradь. Quanьctь, cattьq, çjger tuqьzu ycjn çazьlqan ɵngjmelerde epitet bjr tyrlj, qapalь kɵnjlsjz ɵmjrdj suretteu ycjn ekjncj tyrlj epitet qoldanьladь.

„*Menreu,*
Mьlqau,
Qimьlsьz,
Mylgjgen
Mangj,
Dalanьn,
Adьr,
Beles,
Bijk qūz
Sanqaltau,
Sai salanьn
Neler million çьl ūilьqtap,
Sūr kɵrpesjn tūilьqtap,
En **aiaqь** — it
Qūs ta,
Basьnьp onь ilqtap.
Actьrmaqan qabaqьn."

(Sәbit).

Misal ycjn osь yzjndjnj alsaq, mūndaqь epitet, olardьn adamqa beretjn ɵserj, aldьnqь elenderdegj epitterden ɵzge. Yitkenj: Sәbittjn būl yzjndjde, alqa qoiqan maqsatь: qazaq enbekcjlerjnjn ɵtken kezdegj, qaranqьlьqtьn tьrnaqьnan byrjljp, qarmaqьna jljngen, ezjljp çanсьlqan, kjm bolsa soqan çem bolqan kynderjn surettemekcj.

Sondьqtan, ɵtken kynnjn suretjn beru ycjn, ol soqan laiьqtь, sol kynderdegj qazaq enbekcjlerjnjn basьnan kecjrgen auьr tūrmьsьn kɵzge elestetedj. Sondьqtan, būl yzjndjdegj epitetterde: menjreu, mьlqau, mylgjgen, mɵngj, sūr (kɵrpe) bop keledj. Būlar eskj ɵmjrdj suretteu ycjn qoldanьlqan epitetter bolsa, endj çana ɵmjrdj surettegen elenderden taqь bjr misal keltjreljk.

„Laxuti, sal kɵzjndj, *çainadь baq,*
Ol baqta *çaiqalьp* tūr gyl, qьzqaldaq.
Çūpar ijs, boi balqьtьp, oidь *tersep*
*Kym*js cьq çaltьraidь marçandai aq".

(Çambьl).

Çambьl Stalin dәujrjnde qaita tuqan çьrcь. Ol eskj qara kyndj de, bygjngj baqьttь, cat, gyldengen ɵmjrdj de ɵz kɵzjmen kɵrgen tarixtьn ɵr kezenjne ɵzj aiqaq — qart aqьn. Ol bygjngj ɵmjrge quanadь. Sovet eljne baqьt bergen ūlь Stalindj, onьn dәujrjn cattьqpen suretteidj. Sondьqtan da onьn bygjngj baqьt cьnьna cьqqan ɵmjrdj suretteu ycjn alqan epitetterj de quanьc, cattьqtь kɵzge elestetetjn sɵzder bop keledj.

Sovet qalq ɵdebietjnjn alьbь atanqan Çambьl, basqa sovet aqьndarь da ɵzderjnjn ɵlenderjmen de, çeke obrazdarьmen de ɵz tabьnьn — proletariat tabьnьn, enbekcjlerdjn çьrьn çьrlaidь, sol ideialarьna çeke obrazdar, onьn jcjnde epitetterdj de laiьqtap aladь.

Eskertetjn bjr nɵrse — epitettj bolsьn, suretteu qūralьnьn basqa tyrlerj bolsьn, sol cьqarmanьn çalpь ideiasьmen bailanьstьrьp, kjm çazdь, qai kezde, nenj kɵrsetpek, osьlardь bjle otьrьp tekseru kerek.

Epitettjn çana bjr tyrj — tūraqtь epitet. Tūraqtь epitet dep, kɵpcjljgjne sol nɵrsege tūraqtalьp, bekjlgen epitetterdj aitadь.

Misalь:

„Qьzьl tu", Qьzьl ɵsker, „Cūsar tɵs" *t.* b.

Būl, elenderde de kezdesedj.

Misalь:

Myijz *qara* çūdьrьq,
Toqpaqtai bolьp çūmьlьp,
Bylkjldegen būlcьq et,
Denede bүlt-bүlt çygjrjp.

(Sәbit).

Million çūmьr kyc bjlek..."
„Eregisken dūcpanqa,
Qьzьl sьrlь çebe edjm".

(Maqambet).

. . . . . .

„Qoramsaqqa qol saldь.
Bjr salqanda mol saldь,
Kɵp oqьnьn jcjnen,
Sūr çebe degen oq aldь."

(Batьrlar çьrь).

Osь keltjrgen yzjndjlerdegj kursivpen basьlqan epitetter, kɵbjne sol sɵzderge qosaqtalьp aitьladь. Misalь: çūdьrьqtьn aldьndaqь „myijz"; çebenjn aldьndaqь „qьzьl sьrlь, sūr" t. b.

Batырlar çырында çeвe degen sөzdiң aldында tek ekj epitet çyre dj. Çeвege osь ekeuj tūraqtalьp, вekjlgen.

Çeвe degen sөzdj qai çerde qoldansa da, ne „qьzьl sьrlь“, ne „sūr“ çeвe dep keledj.

„Myijz qol“, „kyc вjlek“ degen sөzderdegj „myijz“, „kyc“ epitetterj, kөвjne eңвek etucjlerge tөn, eңвek etucj adamdarqa вekjlgen epitetter dep aituqa вoladь.

„Tөs — degen sөzdjң aldьndaqь — cūвar“ degen epitet, eңвekcjlerge mylde qoldanьlmaidь. Patcadan cen, cekpen alqan tek ezucj, qanaucь вailar taвьnьң adamьna qana вekjgen, solarqa qana aitьlatьn epitet. Osьlar sьqьldь epitetterdj — tūraqtь epitet deidj.

Epitet вolatьn kөвne sьn esjm (aqcьl вūlt, accь daus, qьzьl tu). Keiвjrzat esjmder: (kymjs ai, altьnkyn, meruert çūldьz), esjmce, kөsemce etjstjkter: (qainaqan kyn, çainaqan kyn, gyldenjp, aimalap), kөвne osьlar sьqьldь zattь anьqtaitьn sөzder вoladь.

Bjraq, tjldegj вarlьq sьn esjm, вarlьq anьqtaitьn sөzder, kez kelgen çerde epitet вola вermeidj. Yitkenj: sьn esjm çai qana, өz maqnasьnda qoldanьlsa, вjr nөrseden ekjncj nөrsenj airu ycjn qana aitьlsa, ol epitet вolmaidь. Epitet вolu ycjn, sol nөrsenj anьqtai kөrsetumen qatar, sol epitettjң tigjzetjn өserj вoluь kerek. Sondьqtan sьn esjmderdjң, anьqtaitьn sөzderdjң keiвjrj: nөrsenjң çai qana sьnьn, qalpьn kөrsetse, keiвjrj: epitet вoladь. Mūnь aiвra вjlujmjz kerek.

Misalь: qara, qьzьl, aq, вijk, alasa, tolqьndanqan, aqcьl — degen sөzder вjr çerde epitet вolsa, ekjncj çerde epitet вolmaidь. Būlar, surettegen nөrsenjң өserjn kyceitu ycjn, oqucь sol nөrsenjң suretjn көz aldьna elestetu ycjn qoldansa, epitet вoladь. Būnь вjz, çoqarьda aittьq.

Al, olai вolmai, nөrsenjң çai qalpьn, sьnьn вjldjru ycjn qoldansa, epitet emes, sьn esjm, ne anьqtaitьn sөzder qana вoladь.

Epitet sьqьldь kөrjnse de, epitet вolmaitьn sөzder:

„Өuede ūcьp çyrgen qara qarqa,
Yi çanьnda çyretjn alь qarqa.
. . . . . .
Jcjnde kөp sibrdьң qasqa sibr —
. . . . . .

degen өleң sөilemderjndegj: „qara, ala, qasqa degen sьn esjm, ne anьqtauьctar — epitet emes.

Epitet вolatьn sөzder.

Misalь: aq qaqaz, qara sia, qalam aldьm.

. . . . . .
Çūp-çūqa aqcьl вūlttar kyndj ūzaitь.
. . . . . .

Qaqaz вen sianьң aldьndaqь — „aq, qara“, вūlttьң aldьndaqь „çūp-çūqa“, вūl çerde nөrsenjң çai qalpьn вjldjru emes, sol nөrsenjң өserjn kyceitu ycjn qoldanьlьp otьr. „Aq qaqaz, qara sia qalam aldьm“ degende, çazu ycjn, qara qaqaz emes, aq qaqaz alqanьn

kөrsetu maqsatьmen aitьlqan sөz emes, çazuqa otьrqandaqь suretjn kөrsetu ycjn, oвraz çasau ycjn qoldanьlьp otьr. Sondьqtan, вūlar epitet вoladь.

Syitjp, epitet вolatьn sөzder dep, oвraz çasau ycjn çana oqucьqa өser etu ycjn qoldanьlatьn, nөrsenjң өzgece вelgjlerjn kөrsetetjn çana soqan avtordьң kөzqarasьn anьqtaitьn sūrettj sөzderdj aitamьz.

в) TEҢEU.

Çazucь вjr nөrsenj kөrkemdep suretteu ycjn, ol nөrsenjң өzgeceljk вelgjlerjn kөrsetpei aq, onь ekjncj nөrsemen salьstьrьp ta sygrettei aladь. Būl salьstьrudь teңeu dep ataidь.

Misalь:

„Dauьlpaz
„*Naçaqaidai çarqьldaidь.*
Oqtai zьmьrap вūltqa enedj“
(Gorki).

Osь keltjrgen yzjndjlerdegj „naçaqaidai“, „oqtai“, degender teңeu вoladь.

Teңeulerdjң kөpcjljgj zat esjmge, esjmce etjstjkke çalqanqan tai (tei), dai (dei), ca (ce) çana daiьn (deijn) çūrnaqtarь arqьlь çasaladь.

Būlardьң өrqaisьsьna çeke-çeke misaldar keltjreljk.

Onьң sөzj — kөkte atalqan çūldьzdai,
Onьң sөzj — çelden çedel naizaqai,
Onьң sөzj — kyndei kyljp, çarqьrjp, —
Saqtaladь çyregjmde ol ūdai“.
(Çambьl)

„Otqa tөkken tūzdai вop,
Sьqьrlap sьnqan mūzdai вop
Çarьldь вjr kyn qaвьqь,
Qanatь qьzьl вyljstei,
Tūjaqь вolat — kymjstei,
Cьqtь qūstьn alьвь“.
(Sөвit).

„Çelektei çelpjp çeljndj,
Çelqomdai çьrttьm çerjndj,
Tyвjttei tytjp вūltьndь,
Taspadai tjldjm tolqьndь,
Вaqьnвai kennen nen qaldь?“.
(Taiьr).

„Totьdaiьn taranqan,
Sūnqardaiьn sьlanqan,
Sūlu Çjвek arma eken“
(„Qьz çjвek“).

Bolatca djrjldegen çalьn kөrgen,
Bjr kyngjrt tartьp çana ottai çanqan.
. . . . . .
(Aвai).

Ol zaman capqan attai өtjp kettj,
. . . . . .
(Өвdjldө).

Būl keltjrgen misaldardan, ekj nөrsenjң (teңeitjn nөrse men, teңeletjn nөrsenjң) sьrtqь ūqsastьqь вolqandьqtan teңeletjnj kөrjnedj. Bjraq, вūl өngjmenjң tek qana sьrtqь çaqь. Cьnьnda, teңeitjn zat

pen, teŋeleljn zattьŋ ne sebepten, ne ycjn, teŋelgenjn tereŋrek alьp qarasaq, onьŋ typkj qazьqь çazucьnьŋ taptьq myddesjmen bailanьstь bolьp cьqadь.

Әr taptьŋ çazucьsь epitet sьqьldь, teŋeudj de өzjnjŋ dynie tanuьna, taptьq tjlegjne sәikes etjp, oqucьqa өzjnjŋ taptьq әserjn tigjzu maqsatьmen qoldanadь.

Sәbit „Aq aiuьnda“:

Teŋjz betj qorqqandai ettj qalc-qalc.
Çaqada çer sjlkjnte oinadь marc.
Capaevtai zor daus gudok,
Qiqu saldь keljp,
Kemege
Dep:
„Cagom marc!“—

deidj.

Sәbittjŋ būl çerde, gudoktьŋ dausьn, Capaevtьŋ dausьna teŋegendegj maqsatь, proletariat revolutsiasьnьŋ çolьnda qūrban bolqan qaitpas geroi; proletariat geroiь, Capaevtjŋ atьn kөpcjljkke taratu. Kөpcjljk onьŋ jsjmen tanьssьn degen maqsat. Sol ycjn teŋep otьr.

Dәujrdjŋ өzgeruj, әr taptьq saiasi, caruacьlьq tjlekterjne bailanьstь, teŋeuler de өzgerjp otьradь. Bjr dәujrde, ne bjr sotsialdь çaqdaida kөpcjljktjŋ kөnjljn audarqan teŋeuler ne kycjn çoqaltьp, ne ūstaludan tjptj cьqьp qaladь da, onьŋ ornьna çaŋa teŋeuler kjredj.

Būrьnqь: *„ees bienjŋ sabasьndai“*, *„bailardai“* dep keletjn teŋeuler, bygjnde qoldanudan cьqьp qaldь. Būlar qoldanьla qalsa, onьaqan, çeksūrьn maqnada qana qoldanьladь.

Oktәbr revolutsiasьnan bergj tuqan çaŋa teŋeuler өte kөp. Leninдei, Stalindei, sotsializm qarqьnьndai, Alekseidei, Maria Demcenkodai, Dneprdei, t. b. Sonьmen qatar, keibjr moment, belgjlj bjr kezendermen bailanьstь tuatьn çaŋa teŋeuler boladь. Misal ycjn, Taiьrdьŋ „Өmjr sөileidj“ sjnen mьna bjr yzjndjnj keltjreljk:

„Kyi tjleidj sotsialdь myljkterjm,
Tozdarda tөlden өsken tylјkterjm.
Qoilardai aiьr tūiaq qalamьmdь,
Sondьqtan maŋьratьp çygjrtkenjm“ —

deidj.

Mūndaqь „qoilardai aiьr tūiaq“ degen teŋeu — çaŋa teŋeu. Qoidьŋ tūiaqь erteden kele çatsa da, mūnan būrьnqь qazaq poeziasьnda, qalamьn qoidьŋ tūiaqьna teŋegen aqьndь tabu qiьn. Aqьnqa būlai teŋetjp otьrqan Qazaqьstandaqь çaŋa çaqdai. Qazaqьstandь cьqьstaqь sotsialistjk mal caruacьlьqьnьŋ aldьnqь qatardaqь bazьna ainaldьru degen partianьŋ çaŋa ūranь, sol ūran cьqqannan keijn qana aqьn qalamьn qoidьŋ tūiaqьna teŋep otьr.

Teŋeudjŋ jcjnde bolьmsьz teŋeu deitjn boladь. Būnda bjr zattь ekjncj zatqa teŋegende bolьmsьz maqna cьqaradь, misalь: oi onca әdemj çjgjt emes. Degenmen bjr kөruge siьqsьz adam sьqьldь da emes. Denesj tomardai çuan da emes. Tal cьvьqtai çjŋjcke de emes, t. b.

Çalpь teŋeu, onьŋ jcjnde bolьmsьz teŋeu өleŋde de, qara sөzde de kezdese beredj. Este bolatьn bjr nәrse — çazucьnьŋ çalpь tjl,

onьn jcjnde epitet, teŋeulerj de, onьŋ cьqqan sredasьmen bailanьstь boladь. Өndjrjste, aulda өsken çazucьnьŋ tjlj, epitet, teŋeulerj de kөbjne sol sredadan alьnadь. Sondьqtan, tjl, obraz qoldanьstarьna qarap, qandai sredadan cьqqan aqьn — çazucь ekendjgjn bjluge de boladь. Misalь:

„Qьltьldatьp sөileijn,
Qьsьrdьŋ qьzьl taiьndai,
Çьltьldatьp sөileijn,
Çjjktjn aqqan maiьndai“.
(Qalq өleŋj).

Būnь cьqarucь adam belgjsjz. Әitse de, teŋeu, epitet, taqь basqa çaqtarьna qarap, būl өleŋdj cьqarucь, mal caruacьlьqьmen tjrcjljk etken sredadan cьqqan aqьn — dep, kjm de bolsa aita aladь.

Өmjrdjŋ әrtyrlj çaqtarьn suretteu ycjn epitet, teŋeuler, çazucьqa tjl qūralьnьŋ negjzgj bjrj bop sanaladь. Puckin, Gorki; Abai, Çambьl sьqьldь ylken suretcj, jrj aqьndardьŋ eŋbekterjnde epitet teŋeulerjnde kөp kezdestjremjz.

Misal ycjn Abaidьŋ „Attьŋ sьnь“ degen өleŋjn alalьq:

„Coqpardai kekjlj bar, qamьs qūlaq,
Qoi moiьndь, qoian çaq, bөken qabaq,
Aubz ombrtqa cьqьnqь, maida çaldь,
Oi çelke, ynjreigeŋ bolsa saqaq...“

Tek qana osь yzjndj emes, osь өleŋ tygelge çaqьn epitet pen teŋeuden qūralqan dep aituqa boladь. Poetikalьq tjldjŋ basqa tyrlerj bjren-sarandap qana kezdesuj mymkjn.

Epitet, teŋeulerdj Puckinnjŋ, Gorkidjŋ, Abaidьŋ, Maqambettjŋ, Çambьldьn, t. b. klassikterdjŋ qoldanьstarьn alsaq, tөtence kөzge tysetjn nәrse, negjzgj maqsattarьna laiьqtь tyrde alьnadь. Gorki өtken өmjrdj, qanaucь taptьŋ adamdarьn suretteu ycjn, solarqa tән çana olardь çeksūrьn etjp kөrsetetjn teŋeu, epitetterdj qoldanadь. „Artamonovtardьŋ jsj“ — degen romannьŋ bjr çerjnde: „... būçьr betjnde saroqьlt çez sьqьldь kөzj baqьraiqan, dьmqьl saqaldь pop...“ — deidj. Onьŋ būnan basqa da tamaca yzdjk, epitet teŋeulerj kөp çana әrtyrlj, әr çaqdaiqa, әrbjr adam obrazdarьna teŋ bop keledj.

Eskertu: tai (tei), dai (dei) sөzge çūrnaq retjnde çalqansa qana teŋeuljk maqna beredj. Al kөsemce etjstjk bop kelgen çerlerde teŋeuljk maqna bermeidj. „Yndei“ — degen sөzdj alsaq, mūndaqь „dei“ — bjr sөilemde teŋeu çūrnaqь, ekjncj sөilemde teŋeu maqnasьn bermeidj.

Misalь, „Sūŋqьldap dauьssьŋ cьqtь sьvьzoq yndei“ degende — „dei“ teŋeu çūrnaqь, teŋeuljk maqna beredj. „Al, tendjkke caqьrqan son өzjn yndei“ degendegj „dei“ — teŋeuljk maqna bermeidj. Būl aradaqь „yndei“ — kөsemce etjstjk. Basqalarda osь tөrjzdj. Sondьqtan, teŋeu çūrnaqtarь kezdesken çerdjŋ bөrj teŋeu bola beredj dep qaramai, sol çūrnaqtar teŋeuljk maqna berjp tūr ma, çoq pa sol çaqьn da abailau kerek.

8. Sөz maqnasьn auьstьrьp sөileu (tropa).

Aqьndar Alatauдь surettegende: „Alatau aqbas calьm kөptj kөrgen“ — dep çazadь. Ne „çūldьz çьmьndadь“, әitpese, „men Abaidь oqьdьm“ — degen tөrjzdj sөzderdj qoldanadь.

„Aqbas“ degen sөz өz maqnasьnda adamqa, ne malqa qoldanьladь. „Aq bas cal“, nemese: „aq bas atan“ deidj. Tystj kөrsetedj. Būl — sөzdjң өz maqnasьnda qoldanьluь boladь. Mьna yzjndjde „Aq bas“ degen sөz tauqa qoldanьlьp otьr. Būl өz maqnasьnda emes, austьru maqnasьnda qoldanьlьp otьr. Osьndai auьstьru maqnasьnda qoldanьlqan sөzderdj — tropa dep ataidь.

a) METAFORA.

Tropanьң өzj bjrnece tyrge bөljnedj. Sonьң bjrj — metafora. Çoqaroq keltjrgen yzjndjdegj aq bas caldьң kjm ekenjn, Alatau degen sөz tysjndjrjp tūr. Taudь aq bas dep ataucьlьq, qar çapqan taudьң basь, aq bas caldь, ne aq bas atandь eske tysjredj. Mūnda tysterj çaqьnan bjr-bjrjne çaqьndьqь bar. Osь sьqьldь, sөzdjң auьstьru maqnasьnda qoldanьluь, ekj nөrsenjң bjr-bjrjne ūqsastьq çaqьnan auьstьrьlsa — metafora — dep ataidь.

Metaforalьq sөzder sьn esjm (aqbas calьm), zat esjm (bala — çyrek, bala — bauьr) çana: edjm, edjn, eken - degen sөzder arqьlь da çasaladь.

Bala çyrek — ortasь.
Bala ananьң — qolqasь.
Bala — bauьr, bal bauьr,
Bala, ana — zor bauьr“.

(Çaqan).

„Yitkenj Altaiqa bjtken tūlqa,
Bailanbaqan — mycesj — sūlu qūlьn“

(Sөbit).

„Men de qьzьl çauьnger,
Sensjn menjn — ьctabьm,
Өrkenjң өssjn, kөp çasa,
Qalqьtьң çarьq sөulesj,
Adamnьң dosь — Stalin“.

(Çambьl).

Būl yzjndjlerde ekj nөrsenj bjr - bjrjne tjkelei balaidь. Bjraq, metafora ьlqi būlai bop kele bermeidj. Keide, metafora „edjm, edjn, eken“ — degen sөzder arqьlь da çasaluь mymkjn.

Misalь:

„Men, men edjm, men edjm,
Isataidьң barьnda
Ekj tarlan bөrj edjm“

(Maqambet).

„Men Qьrьmnьң jcjnde,
Aqca qannьң qьzь edjm.
Atam menen anamnьң
Asьrandь qazь edjm.
. . . . . .
Çьlqьda canqan boz edjm,
Qoida baqьlan qozь edjm.
Qьtai menen Qьrьmnan,
Tamam çaqsь çьlsa,
Auzьndaqь sөz edjm“.

(Tarqьn).

Men kijktjң laqь em,
Sen çarals çolbarьs en

(Abai).

Būl yzjndjlerdegj „Ekj tarlan bөrj edjm“, „Asьrandь qaz edjm“, „Men kijktjң laqь em“, t. b. Osь sьqьldь sөzderdj alsaq, metaforaqa çatadь. Mūnda da ekj nөrsenj bjr-bjrjne balau maqnasь bar. Bjraq, būlar „edjm“ sonьң qьsqartьndьsь „em, en“ arqьlь ba'anьp otьr. „Edjn, eken“ — der de osьlar tөrjzdj bop keledj.

Metaforanьң negjzjnde de tenеu sьqьldь ekj nөrsenj bjr-bjrjne salьstьrucьlьq boladь. Bjr qaraqanda, metafora tenеudjң qьsqartьndь tyrj tөrjzdj. Yitkenj, basqa sөz qospai aq, tenеu çūrnaqtarьn çalqap, metaforanь op-onai tenеuge ainaldьruqa boladь.

Misalь:

„Bala — çyrek, bauьr qoi,
Bala — bauьr, bal bauьr“ —

degen yzjndjdegj, „çyrek, bauьr“ — degen sөzderge „tai“, „dai“ çūrnaqtarьn çalqap tenеuge ainaldьruqa boladь. Bjraq, olar metaforanьң maqnasьn bermeidj, tenеu maqnasьn beredj. Syitjp, çoqaroq aitьlqandardь çinaqtai kelgende mьnadai qortьndь çasauqa boladь: Bjrjncj: epitet çana tenеu өz maqnasьnda qoldanьlatьn sөzder tobьna çatadь. Metafora auьstьru maqnasьnda qoldanьlatьn sөzder tobьna çatadь. Ekjncj: tenеude ekj nөrse bjr - bjrjne tenеledj. Tenеitjn nөrse men, tenеletjn nөrsenjң aralarьnda degenmen aiьrma boladь. Metaforada ekj nөrse bjr - bjrjne balanadь. Ekeujnjң arasьnda ec aiьrma bolmaidь. Ycjncj: metafora tenеuden kөrj çinaqь, өtkjr, adamqa tez өser etkjc bop keledj. Sondьqtan, aqьndar metaforanь kөp qoldanadь.

Metaforada da aqьnnьң taptьq maqsatь aiqьn kөrjnedj.

Aqьn - çazucьlar suretteijn degen adamdь, ne qūbьlьstь çaqsь çaqьnan kөrsetpekcj bolsa өzjnce, en çaqsь degen nөrsege balaidь. Dynie çyzj enbekcjlerjnjң kөsemj ülь Stalindj Çambьldьң „Çarьq sөulege“ balap „adamnьң — dosь“ — deuj kezdei soq aitьla salqan nөrse emes. Çambьl, Ülь kөsemdj adam balasьnьң tysjnujndegj en çaqsь degen nөrsege balaidь.

Metaforanьң keide epitetpen bailanьsьp keletjn çerlerj boladь. Bjr nөrsenj, ekjncj nөrsege balaqanda, balaitьn sөzjnjң aldьnda epitet bolsa, metaforanьң būl tyrjn — metaforalьq epitet dep ataidь.

Misalь:

„Bygjngj kyn — gyl casьp *çainaqan kyn*,
Bygjngj kyn — enbekpen *qainaqan kyn*“

degen yzjndjdegj „qainaqan kyn“, „çainaqan kyn“ der, nemese „Alatau — aq bas calьm“ degende „aq bas — calьm“ — degen sөz bөrj de metaforalьq epitetke çatadь.

Keide, bjr çoldьң өzjnde bjrnece metaforalar qatarьnan keledj.

Misalь:

„Dem albsь — yskjrjk, aiaz ben qar“

(Abai).

Būl yzjndjdegj: „dem albsь“ — degen sөz: yskjrjk, aiaz, qar yc nөrsege qabat balanьp tūr.

Nemese, aqьndar ekj nərsenj вjr-вjrjne balaqanda, balaitьn nərsesjne tjgjlei вalai salmaidь. Əuelj soi balaitьn nərsesjnjn əzjn poetik tjlderdjn вasqa tyrlerjmen surettep alьp, sosьn вarьp balaidь.

Misalь:

„Men tauda oinaqan qart maral,
Таваньm tasqa tler dep,
Saqsьnьp cьqqan qiadan";

(Maxambet).

Būl yzjndjdegj balanatьn nərse „men", balaitьnь „maral". Bjraq, aqьn „Men — maral" — dep tjgjlei вalamaidь. Aldьmen maraldьn əzjn surettep aladь. Būl вjrjncjden „qart maral", ekjncjden „таваnь tasqa tie me dep, qiaqa saqsьnьp cьqqan maral", syitjp, aqьn əzjn maralqa balau ycjn, əuelj maraldь surettep, erekce kəzge tysjrjp aladь da, sosьn вarьp balaidь. Çoqarqь tərjzdj вjr nərsenj, ekj ne yc nərsege вjrden вalau da, mьna soqqь keltjrgen misalda — metaforanьn ūlqaiqan tyrjne çatadь.

Eskertu: Metafora keide naq, qas, вeine degen səzder arqьlь da çasaladь.

„Beine вjr — arьstandai çalвьr çaldь" . . .
. . . . . .
„Çəukennjn naq çolвarьs вjtken tysj"... t. в.

в) KEIJPTEU.

Aleksei Maksimovic Gorki: „Dauьlpaz вjrese qanatьmen tolqьndь çanap, вjrese oqtai zьmьrap вūltqa enjp, ol saqq-saqq etjp daustaidь, qūstьn вūl dausьnan вūlttar cattьq ynjn estidj". „Bərj tynek qaranqь, вūlttar tөmen susap tenjzge qonaqtaidь, ən saladь, çoqarьdaqь çarqьldaqan çalьndь naçaqaiqa qarai tolqьndar capcidь. „Əue, dauьl tolqьndar tовьn вaluan qūcaqьna qьsьp alьp aiвarlь acumen qūcaqtap çar tasqa laqtьradь, tau tūlqalь asqar tolqьndardь caqdai cacьp, tozaqdai tozdьradь".

Būl yzjndjdegj tenjz, dauьldar çansьz nərseler. Əitse de, bərj çandь nərsedei qimьldaidь. Mjne, osьlar sьqьldь, çaratьlьstьn çansьz nərselerjn, tap çandь nərselerdei etjp çandь nərselerdjn jsteitjn amaldarьn jstetkjzjp suretteudj — keijpteu dep ataldь.

„Aq kijmdj, denelj aq saqaldь,
Soqьr, mьlqau, tanьmas tjrj çandь,
Ystj-вasь aq qьrau, tysj suьq,
Basqan çerj sьqьrlap keljp qaldь"

(Abai).

Aptьqьp asau jnjn keldj aqsaqal,
Tau, tasqa, adam zatqa səlьp çançal.
Dem alaiьn dep keldjm ac qoinьndь,
Səlem-sauqat ap keldjm, qoc kərjp all...

(Abai)

„Qonьr qaz вalapanьn çaiьp çyrgen,
Bjrjne-вjrj nege sьвьrlaidь?
Kyn çadьrap, çaiьlьp əz-əzjnen
Ne çaqsьlьq çūmьstь ьrьmdaidь?
Өsjmdjk çel tьnqanda ljp вasьn
Qalaica sevevj çoq qьвьrlaidь?"

(Səbit).

Osь keltjrgen yzjndjlerdjn bərj de keijpteuge çatadь.

Çazucь əzjnjn tapьlq myddesjn yndeude, sol tjlekpen oqucьnь əserlendjrude keijpteu tətence orn aladь. Keijpteu arqьlь avtor çansьzqa çan вerjp, tjlsjzge tjl вjtjredj, ne qaiqьlь, ne quanьctь uaqiqanь surettegende, oqan çana tавiqat qosьladь da, вūrьnqьdan da kyceie tysedj. Cьqarmadaqь uaqiqaqa tавiqattь qatьstьrьp, ne qaiqьrtьp, ne quantьp surettelgen çerler əte ədemj, oqucьnь erjtkendei əserlj çana kyctj вop keledj.

v) METONIMIA.

Cьndьq əmjrdjn ərtyrlj qūвьlьsь çalan nərse emes, вjr-вjrjmen вailanьsьp ūctasьp çatadь. Onьn tyrlj çaqь вoladь. Osь qūвьlьstardьn tyrlj çaqtarьnan ne tek qana вjr çaqьn alьp, ne atьn qana aitьp kərsetu, kyndeljk səzderde de, ədeviette de əte çij kezdesedj.

Ərine, вūl ycjn, ne nərsenjn atь, ne sol qūвьlьstьn вjr çaqь, kezdeisoq alьna salmaidь. Sol qūвьlьstь вytjndei kərsete alatьn əzgece kənjl audara aladь degen səzder qoldanьladь.

Keide, qalpaqь вar вjreuge: „Ei qalpaq!" dei salamьz. Mūnda adamnьn ornьna onьn kigen kijmjn, qalpaqьn, aitamьz.

„Ol yidjn adamdarь kənjldj eken" deudjn ornьna, „kənjldj yi eken" deimjz.

„Oiьn qoiьp, өlең aitьp, uaqьtь kənjldj ətkjzdjk" dep вoliqan uaqiqanьn ornьna, „uaqьtь çaqsь ətkjzdjm" — dep mezgjljn aita salamьz. Nemese enвektjn ornьna, sol enвektj çasaitьn qūralьn aitamьz. „Ol qandь qalamьmen тавadь".

Keide kjtaвьnьn ornьna, çazucьsьn aitamьz. „Men Abaidь oqьdьm", „Puckindj oqьdьm", deimjz. Cьnьnda, Puckin, Abaidьn cьqarmalarьn oqьdьq. Өzderjn oquqa вolmaidь. Bjraq olardьn attarьn aitqanda aq, cьqarmalarьn oqьqanьmьz tysjnjktj вolqandьqtan attarьn aita salamьz.

„Qala men auldьn вailanьsь kyceidj" deimjz. Būl sөzdjn əz maqnasьn alsaq, olardьn өzderj вailanьspaidь. Bailanьs qaladaqь enвekcjlermen, aul enвekcjlerjnjn aralarьnda вoladь. Mūnda adam men onьn tūrətьn ornьn almastьrьp otьr.

„Kək temjrdj kijnjp
Cьqtь вatьr çekege"

(Batьrlar çinaqьnan).

„Altь qūlac ala atpen,
Ystj tolqan вolatpen
Saidan cьqtь qūla atpen"

(Er Taroqьn).

„Ystjne masatь men kijp qūlpь"

(Kençевai aqьn).

„Ertenнen salsa kecke ozqan,

Ыldidan salsa təske ozoqan.
Qoi moindь kək çūlьn
Tomaqa kəzdj qasqa azban.
Kək çūlьndь çetelep...“

(Maqambet).

Būl misaldarda da, aldьnqь sьqьldь, bjr nərsenjn ornьna, ekjncj maqnadaqь səzderdj qoldanadь. „Temjrden çasalqan saubt kidj deudjn ornьna, temjrdjn əzjn kigjzedj. „Masatь men qūlpьdan çasalqan kijm kijp» deudjn ornьna, „masatь men kijp qūlpь“ dep, — kijmnjn çasalqan zatьn aladь. Masatь, qūlpь temjrdj əz ūqьmьnda kiuge bolmaidь. Bjraq, kijmdj, çasalqan zatьmen almastьrьp aitqanda, kijm ūqьmьn bere alatьn bolqandьqtan, „masatь, qūlpь, temjr kijp“ dep de aitadь. Maqambet attьn ornьna „çūlьnьn“ qana aladь.

Mjne, osьlar siaqtь, ne qūbьlьstьn bjr çaqь, ne attarь alьnьp, əz maqnasьnda emes, ekjncj maqnada aralarьndaqь çaqьndьqьmen bjrjnjn ornьna ekjncjsj almastьrьlьp qoldanьlsa çana sol qūbьlьstь tygel kərsete alsa, metonimia—deidj.

„Qalamь çyirjk“, „tjlj ətkjr“ degen səzder de metonimiaqa çatadь.

Metonimianь qoldanqanda da avtor əzjnjn aitaiьn degen pjkjrjne beijmdei çana en ətkjr, erekce kəzge tysedj degenderjn qoldanadь. Maqambet çaqsь çyirjk, cabьuьqa berjk attь çeteledjm deudjn ornьna—„kək çūlьndь“—çetelep deidj. Çūlьnnьn çetelenbeitjnj çūrtqa məljm. Çūlьn—at ekenj tysjnjktj çana onьn çetegjndegj atьnьn qandai at ekenjn „kək“ degen epitet tysjndjrjp tūr. Qazaq en çyirjk, cabьsqa bolmaitьn, talmaitьn attardь „kək çūlьn“ deidj.

Ol səzdj Maqambet ceber tyrde ornьna paidalana alqan.

Kəzjnen məldjr çasь məlt-məlt tamьp,
Bulanьp qьrau basqan çer tьndadь.
Odan basqa mal baqqan, otьn çaqqan,
Qaq, saubs, qara, çьrtьq çen tьndadь.

(Səbit).

Eger, būl yzjndjdegj səzderdj aitqan kyijnde qana alsaq, geroldьn qaiqьsьn çer tьndadь, sonьmen bjrge, mal baqqan, otьn çaqqan saubs çen tьndadь deidj. Cьnьnda, aitaiьn degenj çen be?— Çoq, çen emes, mal baqqan, bailarda qьzmet etken adamdar. Bjraq, aqьn mal baqucь, qьzmet qьlucьlardьn ornьna çenjn qana aladь.

Sinekdoxa. Tropanьn əzgece bəljnetjn bjr tyrj sinekdoxa dep ataladь. Būl bytjn nərsenjn ornьna onьn bəlcegjn: (basьn neceu?); bəlcektjn ornьna bytjndj: (çūrttьn qalai ekenjn ūqpadьm) qoldanu. Bjreuge — „basьn neceu?“ degende onьn basьn sūrap otьrqanьmьz çoq, nece adamь bar ekenjn sūrap otьrmьz. Sol yidjn adamdarьnьn ornьna tek qana bastarьn alamьz. „Çūrttьn qalai ekenjn ūqpadьm!“ degende barlьq çūrttь aitьp otьrqan çoq, bjreudj aitьp otьr.

Bjr adamnьn ornьna „çūrttь“ degen səzdj aitsa da, būdan barlьq çūrttь ūqpaimьz, səz anqarьna qarap, bjr adamqa qana qastap aitqanьn bjlemjz.

Çoqarqь bytjnnjn ornьna bəlcektj, bəlcektjn ornьna bytjndj qoldanqan sьqьldь, kəpcenjn ornьna çekecenj, çekecenjn ornьna kəpcenj qoldanu da sinekdoxaqa çatadь.

Misalь: „tarь pjsjp tūr“, „çьlqь kərdjn be?“ deidj. „Tarь, çьlqь“ çekece. Dūrьsьn aitqanda „tarьlar, çьlqьlar“ deu kerek qoi. Bjraq kəpcesjn aitpai aq, çekecesjn aitsaq ta, kəpcesjnjn maqnasьn beretjn bolqandьqtan, çekece „tarь, çьlqь“ dep qoldana beremjz. „Abailar kyctj aqьn qoi deimjz“. Cьnьnda Abai bjreu, əitse de osьlai aitьladь da, aitьluqa boladь da. Çekecenjn ornьna kəpce, kəpcenjn ornьna çekecenj qoldanucьlьq elenderde çij kezdesedj.

Misalь:

„Çau çoqarь, bjz təmen“

(Nьsambai).

„Çau kycjmnen qoroqalad
Çau çolasi çoroqalap,
Kyl bolqan çau kyl bolad“

(Çambьl).

Dūrьsьn alqanda çaular. Yitkenj, çau bjreu emes kəp. Jckj, tьsqь çaular bar. Bjraq, çau — degen kəpcenjn maqnasьn berjp, çaulardьn — ornьna qoldanьlьp otьr.

Keide təmendegjler tərjzdj, eseptep bjluge bolmaitьn bjr nərsenj san çaqьnan pəlen — dep kesjp aitucьlьq ta sinekdoxaqa çatadь.

„Otьz tjsten cьqqan səz, otьz rulь elge çaiьladь“ deidj. Būl esepteuge bolmaitьn nərse. Otьz tjsten cьqqan səz, mymkjn 29 rulь elge çaiьlatьn cьqar, mymkjn qьrq rulь elge çaiьlatьn cьqar, onь eseptep cьqarqan eckjm de çoq. Əitsede, otьz — dep kesjp aitadь. Abai bjr elenjnde:

„Qьsqa kynde qьrq çerge qoima qoiьp
Qu tjlmen qulьq sauqan zaqь qūrsьn“

deidj.

„Orqьp su mьn byktеljp, toqsan tolqьp,
Talqandap kepjrlerdj qamal qьrqьp,
Tastardь mьn çasaqan mənkjtkendei,
Laqtьrdь dopca qaqьp, çūlqьp-çūlqьp“

(Taiьr).

Osь keltjrgen yzjndjlerde, ər nərsenj san çaqьnan kesjp aitucьlьqtar bar. Bjraq, sol sandardьn qaisьsьn bolsьn aqьndar sanap alьp sosьn çazьp otьrqan çoq. Çana aitьp otьrqandarь sanauqa bolmaitьn nərseler. Syitse de, bjr qūbьlьstьn beinesjn kəzge elestetjp oqucьlarьna tūçьrьmdь ūqьnьs beru ycjn, retjne qarai bjr sandь kesjp aitadь.

Este bolatьn nərse, sinekdoxa men metonimianьn arasьna yzjldj-kesjldj cek, airьm qoiu qiьn.

Misalь:

„Tiedj er paidasь sasqan çerde,
Etegjn er çanьlьp basqan çerde“

(Qalq elenj).

— degen yzjndjdegj „etegjn basqan“ degen səz bjr çerde sinekdoxa bolsa, ekjncj çerde metanimia boluь mymkjn. Eger būl səz, erdjn jsjnjn terjs kelgendjgj ornьna qoldanьlsa metanimia boladь da, al, onьn kijmjnjn bjr bəlcegjnjn ornьna qoldanьlsa, onda, bytjnnjn ornьna bəlcektj qoldanu bolьp, sinekdoxaqa çatadь. Būl tərjzdj bjr

səilemdə metonimia bolqan səz, ekjncj səilemdə sinekdoxa bolub çoqarqь metonimiaqa keltirgen yzjndjlerden de tabьladь. Sinekdoxa metonimianьn bjr bəlcegjne ūqsaidь, ekeujnjn arasьnda yzjldj-kesjldj airьm qoiuqa bolmaidь deitjn sebebjmjz osь.

Metonimia, sinekdoxa kərkem ədebiet tjljnde kəp kezdesedj. Өzjnjn suretteijn degen qūbьlьsьn aiqьn, acьq tyrde surettep beru ycjn, өzjnjn taptьq ideasьn yndeude, būlardь cebeрljkpen tauьp qoldansa, səilem dьm ciraqь, өtkjr bop keledj. Bjr zattьn ornьna ekjncj zattь, ne bəlcegjn, ne kəpce, çekecesjn aitsa da, en kerektjsjn aitqandьqtan, sol zattьn bytjn keskjnjn suretteuden artьq tyspese, kem tyspeidj.

g) SIMVOL.

Gorkidjn „Dauьlpaz turalь çьrь" dauьldь, qarsь aluqa ūmtьlqan, dauьldan da ekpjnj qattьraq qūstь suretteidj. Būl cьqarma, Peterborda bolqan 1901-çьlqь revolutsia demonstratsiasьnan keijn çazьldь. Mūnьn maqьzь zor boldь: revolutsianь surettedj. Çaqa revolutsiaqa caqьrdь. Mūnda dauьlpaz ben dauьldьn obrazь — simvol etjp alьnqan, olar revolutsia dauьlь, onь basqarucьlar edj.

Osь sьqьldь obraz, tura өz maqnasьnda emes, beineleu maqnasьnda aitьlsa simvoldьq obraz, nemese simvol dep ataladь.

Bjz teqeu, metafora, simvoldardь alьp salьstьrsaq, aralarьnda çaqьndьqtarь barlьqьn kəremjz. Būlardьn arasьndaqь aiьrmalarь mьnau: teqeude, teqeletjn nərse men teqeitjn nərsenjn ekeuj de kөz aldьmьzda tūradь. Səz metaforalьq ūqьmьnda qoldanьlsa, qūbьlьstь kərsetetjn bjr səz aralarьndaqь çaqьndьqь arqьlь ekjncj səzge aubstьrьladь. Al, simvolda teqeudjn bjr qana mycesj boladь. Sol keqeitjljp çeke obrazqa ainaldьrьladь. Ol nərsenjn basqa terenjrek maqnasь turalь, bjz, bolçaldap, camamen qana bjlemjz. Metaforalardaqь өzgeceljkter sьqьldь, simvoldardьn da өz ara өzgeceljkterj boladь. Būl өzgeceljkter avtordьn cьndьq bolmьstь qalai tanuьna, taptьq kөz qarasьna baqьnadь. Gorkidjn „Dauьlpazь" sol kezde esjp kele çatqan ças tap — proletariat tabьnьn erkjn çjgerjn surettegen simvol edj. Būl sьqьldь simvol Nekrasovta da boldь. Bjraq, Gorki men Nekrasovtьn simvoldarьnьn aiьrmasь ylken. Misal ycjn, Gorkidjn „Dauьlpazь" men Nekrasovtьn „Dauьl" degen өlenjn salьstьrьp kөreljk.

„Baqьtsьz çana erjksjz,
Qapalь tyn, tьm ūzaq,
Kemerjnen qaiqь astьp,
Soqsa,—dep dauьl tūr au caql!

Dala, orman, tenjz de
Ьzьlda, yhle, dauьl soql
Tūncьqtьrqan zjl qaiqь,
Tarasьn, qalmai bolsьn çoq!"

Būl өlen 1868-çьlь çazьldь. Mūndaqь dauьl da revolutsianьn simvolь. Bjraq, būl өlenmen, Gorkidjn simvolьnьn ylken aiьrmasь bar. Nekrasov өzjnjn çalpь poeziasь sьqьldь, en aldьmen „qalq qaiqьsьnьn mūnçьsь" bolьp keldj. Bjraq, onьn revolutsialьq yndeulerjnde, proletariat çazucьsь Gorkidjn simvolikasьndai kyc, cattьq, çenetjnjne erkjn senjstjk, qūlactь kenjrek çaiucьlьq çaqь çoq. Mjne, aiьrmasь osь.

XIX-qasьrdьn aiaqь, XX-qasьrdьn bas kezjnde, orьstьn dvorənburçuazia ədebietjnen orn alqan çana ylken өsken, simvolizm aqьmь boldь (simvolizm aqьmьnьn çazucьlarь: Balmont, Brusev, Blok t. b.). Būl aqьmnьn simvolizm atьn aluь, būl ckolaqa çatqan çazucьlar, dynie „cegjnen" tьs nərselerdj surettedj. Būlar, aldь arts tūiьq, ne çazarьn өzderj de bjlmeitjn, bastarьndaqь kyijnjc, syijnjcterdj surettep berudegj en negjzgj qūral—simvol dep sanadь. Sondьqtan simvolizm atandь. Būl aqьm, realdьq өmjrden bezjp, oiqa, fantaziaqa, çeke өz bastarьnьn kyijnjc, syijnjcjne berjlu, dynienjn „ekjncj çaqьna" ketuge ūmtьlqan, idealistjk aqьm boldь.

Būl simvolistjk baqьtqa tysucjljk revolutsianьn aldьnqь kezderjndegj qazaqtьn keibjr aqьn çazucьlarьnda da boldь. Olardьn da simvolmen çazьlqan bjrnece өlender bar.

Meilj orьs ədebietj, meilj qazaq ədebietj bolsьn, negjzjnde simvolizm aqьmь—əlsjrep, saqьnadan cьqьp bara çatqan taptьn ədebietjnjn aqьmь boldь. Olardьn idealistjk simvolikalarь bjzge çat çana ziandь. Bjraq, simvoldь ədebiettjn ədjsj retjnde revolutsiacьl taptьn өkjlj — proletariat çazucьlarь da qoldanatьnьn, cьndьq өmjr qūbьlьsьn simvolmen kərsete alatьnьn bjz çoqarьda aittьq. Bjzdjn simvoldь qoldanuьmьz cьndьqpen nьq bailanьstь.

d) ALLEGORIA

Allegoria simvolqa çaqьn. Būnьn simvoldan aiьrmasь, allegorialьq obraz keibjr qana qūbьlьstardь aladь da, sonь misal etjp kərsetedj. Allegorialьq cьqarmalardьn kəpcjljgj, onьn çūmbaqtap alqan, allegorialьq obrazьnьn, astьrtьn maqnasьna tysjndjrudj kerek qьladь.

Krьlovtьn misaldarь allegoriamen çazьlqan cьqarmaqa çatadь. Misalь, Krьlov өzjnjn „Aqqu, cortan, caian" degen cьqarmasьnda aqqudьn kөkke, cortannьn suqa, caiannьn kerj tartьp, kyc bjrjktjre almaqandьqьnan çyktj ornьnan qozqai almaqandьqьn suretteidj.

Allegoriamen çazьlqan cьqarmalar qazaqtьn auьz ədebietjnde de, çazba ədebietjnde de bar. Qazaq folklorьndaqь өtjrjk өlender allegoria tjljmen çazьlqan. Çazba ədebiette Abaidan bastap kəp aqьndar aq çaza bastadь. Nūrçan Naucabaev, Sūltan-Maxmut Toraiqьrov, Səbit Dөnentaev t. b. Abaidьn „Qarqa men tylkjsj", Sūltan-Maxmuttьn „Ekj tьcqanь", Səbittjn (Dөnentaev) „Ekj tekesj" allegoriamen çazьlqan cьqarmalar. Çalpь alqanda, mьsal çazucьlardьn qaisьsь bolsьn allegoria tjljn qoldanadь. Revolutsianьn alqacqь dəujrjnde allegoria tjljn qoldana otьrьp mьsal çazucьlar sovet ədebietjnde de boldь. Bjraq, sonqь kezderde mьsaldь da, poetikalьq tjl—allegorianь da onca kəp qoldanbaidь.

9. Ironia. Sarkazm. Giperbola (əsjreleu). Litota.

Ironia. Mūxtardьn „Aiman, Colpan" ьnьn bjr çerjnde Tengege, Aiman bьlai dep çauap beredj:

— Mende de bar bjr çaman,
Ne qьlaiьn qazaqtьn,
Çyirjgj men çoroqasьn—

deidj. Būl sözdj Aiman cьn kөnjlmen aitьp otьrqan çoq, Kөtjbardь kelekege ainaldьrьp otьr. Bjraq, söilem qūrьlьssьnьn sьrtqь tyrjne qaraqanda, Kөtjbardь çyirjk, çorqaqa balap, maqtap otьrqan sьqьldь.

Mjne, osь keltjrjlgen yzjndj sьqьldь, söilem qūrьlьssьnьn sьrtqь tyrjne qaraqanda, nөrsege çaqsь baqa berse de, jckj maqnasь oqan qarsь cьqьp, çaqsь baqanь çoqqa cьqarsa, çana sol nөrsenj kelekege ainaldьrsa, ironia — deidj.

Ironianьn ūlqaiqan tyrjn sarkazm deidj. Avtordьn surettegen qūbьlьssьn mylde çek kөrjp, zjldj kekesjnmen cenep, kylkj etjp çazqan cьqarmalarь sarkazmqa çatadь.

Sarkazmnjn ne өtkjr tyrlerj Abai өlenderjnde kөp kezdesedj. Abai өz dөujrjnjn ūlь sьncьsь boldь. Ol eskj feodaldьq өmjrde de, çana tua bastaqan qazaq burçuaziasьn da aiausьz cenedj. Pөleqorlьq, paraqorlьq, nadandьq, өtjrjk, өsek, maqtancaqtьq, ekj çyzdjljk, partiagercjljk, çalqandьq, taqь basqa çaqtardь da adam çerkengendej etjp surettedj. Būl ycjn ol — sarkazmdj qoldandь.

Misalь: „Dūtpaiqa“ degen elenjnde, sol kezdegj ekj çyzdjlerdjn obrazьn Abai bylai dep suretteidj:

„Çьlub çoq boibьn,
Çьlmiqanь ne etkenj?
Qūbьlub oibьn,
Kөptei qūptьn ekenj.

Mūndь çьlman kijmjn,
Kezek kijp, el çibp,
Bolьs bolsa tysjnjn,
Tyksjgjn salar tьrsibp.

Bjr kөrmekke tөp-tөttj,
Qazanь men qalbanь.

Dөn ainalmai ant attь,
Byksjp, bьqsьp өr çaqь.

Senen aiar tygj çoq,
Bygjn çaqsь kөrjnjp
Bygjn çalьn, ertең coq,
Sөzj men өzj bөljnjp.

Өlj ymjt, өlj sert,
Çьn sьqьldь qūbьlьp.
Qūlьq emes, bū bjr dert,
Tūrlaub çoq, qūbьlьp“.

Būl өlendj tygel sarkazmmen çazьlqan dep aituqa boladь. Baqqūmar, mansapcьl, ekj çyzdjnjn obrazьn kөrsetu ycjn çana onь çeksūrьn etjp suretteu ycjn Abai eң mьsqьl, eң kekesjn sөzderdj tandap aladь. Bjr çaqьnan adam oqan kylgendej etjp, ekjncj çaqьnan onь cenej suretteidj. Būl çerdegj kylkj, ironia sьqьldь, çai, zjlsjz, өzjl tөrjzdj kylkj emes, bzalь kylkj.

Ironia men sarkazm өlende de, qara sөzde de, piesede de bola beredj. Ironia kөbjne jumorlьq cьqarmalarda kezdesse, sarkazm — satiralьq cьqarmalarda kezdesedj. Bjraq, būl ьlqi solai bola bermeidj. Satiralьq cьqarmada ironia, jumorlьq cьqarmada sarkazm da kezdesuj mymkjn. Syitjp, ekeuj bjr cьqarmada aralasьp ta keletjn çerlerj boladь.

Ironia sovet өdebietjnde de çoq emes. Bjzge kereksjz, bjzge ziandь degen өmjr qūbьlьstarьna qarsь çūmsalatьn ironia tjljmen çazьlqan jumorlьq cьqarmalar sovet өdebietjnde de bar.

Misal ycjn ças çazucь Erkjmbekovtjn „Ekj doxtor, bjr auru“ degen өngjmesjnen bjr yzjndj keltjreijk.

— Kjm auradь?
— Men auram.
— Qaitьp auradь?
— Sьrqьraidь:. oibai... ai!. Cancidj, kemjredj, bū:aidь, oibai... ai çanьm...

— A... ac... „a“..: de!
— A... в...
— A... de, „в“-njn keregj çoq.
— A...
— Qūrt өkpendj tygel çeptj, qolqandь bjtjruge taiaptь, byiregjndj çei bastaptь, 15 minut kecjksen jcjne tyspek eken. Jsteitjn em: ertemen qubьrdaq çe, tyste et çe, kecke sarь mai çe, cөldesen piva jc... Būta basьn sьndьrьp qbzmet jsteme. Erjngen kynj 16 saqat ūiqta, — dedj.

Az өmjrdj osьmen өtkjzjp, ekjncj doxtorqa bardьm.

— Qanьn azaiqan, basqa dertjn çoq. 15 kyn dem alьs yige barьp çat!— dedj.

Doxtordьn qosuь boiьnca 15 kyn dem alьsqa barqan soң, baiaqьdai qьlan ūrьp cьqa keldjm...“

Būl өngjmesjnde avtor barlьq doxtordь emes, aurulardь at ystj qaraitьn bjr doxtordь qana kөrsetedj. Bjrjncj өz mjndetjne qalai bolsa, solai qaraqan doxtorqa, ekjncj çaqsь doxtordь qarsь qoiucьlьq būqan dөlel. Avtor, өz mjndetjn dūrьs atqarmai, qalai bolsa, solai auru dei salatьndьqtь keleke etedj. Bjzde ol bolmauь kerek—deidj.

Өsjreleu (giperbola). Cьndьq bolmьspen adamnьn arasьndaqь qatnastь kөrsetetjn, kөrkemdep suretteu qūralьnьn bjrj — өsjreleu. Өsjreleu — dep qūblьstь өte asьrьp kөrsetudj aitadь. Qūbьlьstь çai qalpьnan өte asьrьp kөrsetu arqasьnda, surettelgen qūbьlьs, adamnьn oi sezjmjne tez өser etkjc keledj.

Өsjreleu çai sөzde de, poeziada da өte kөp. Sөilegen saibn өr daibm kezdesjp otьradь.

Qazaqtьn eskj maqaldarьnda, „kөp tykjrse kөl bolar“, „qara arqьmaq arьsa, qarqa adьm çer mūn bolar“, „kөzjnjn çasь kөl boldь“ — deitjn maqaldar bar. Adam qanca kөp tykjrse de tykjrjk, ne kөzdjn çasь kөl bola almaidь. At qanca arьsa da, qarqanьn adьmь onca alьs çer emes. Oqan çetuge bolar edj. Bjraq, sonьn өzj mūn boldь deidj. Būl өsjreleuler (kөzdjn çasь, tykjrjk) kөp bjrlesse qandai js bolsьn orndap cьqatьnьn kөrsetedj. Sondьqtan eң az nөrsenj tykjrjktj alьp, „kөp tykjrse kөp boladь“ deidj. Mūnь aitqanda, bjz kөl turalь oilamaimьz, „kөzdjn çasь kөl boldь“ degende kөp çьlaqanьn, „qara arqьmaq arьsa, qarqa adьm çer mūn bolar“ degende, arьqan atqa azqana çerdjn өzj, alьstьq etetjnjn bjlemjz.

„Çoqarqь ernj kөk tjrep,
Tөmengj ernj çer tjrep
. . . . . .
Asqar tөbe bel edj,
Bjrde caqьp çeledj,
Kөldenen çatqan kөk tasqa
Tjktep tigen tūiaqь,
Ūrcьqьnan enedj
. . . . . .

Attьn çolь qazьldь.
Ūmtьlqanda qьssьp,
Bes çyz qūlac çazьldь.
. . . . . .
Qarsь kelgen qabaqtan,
Qarqьp asьp çөneldj.
Zengjr-zengjr taulardan
Sekjrjp-asьp çөneldj...

(Qobьlandь)

Bjz çoqarьda, өsjreleu cьndьq bolmьsqa qatnastь kөrsetedj dedjk. Būl, өte ylkeitjp aitu, cьqarmanьn ideasьmen bailanьstь degen sөz. Mūnь esten cьqarmau kerek.

Çөngjrdjn sarai aqьnь bolqan Baitoq aqьnnьn, Çangjr qannьn jstegen jsjn aitьp çoqtaqan elenjnde, mьnadai bjr çerj bar:

„Tastan sarai saldьrqan,
Ol saldьrqan saraidьn
Ainalasь aicьlьq...
Kөldenenj kyncjljk“ —

deidj. Onьn tastan sarai saldьrdь dep otьrqanь — orda qalasь. Onьn ainalasь bjr saqat çyretjn qana çer. Bjraq „aicьlьq, kyncjljk“— dep əsjreleumen suretteidj. Būlai, asьrьp aitu, qalai bolsa solai maqsatsьz qoldanьla salqan nərse emes. Aqьnnьn taptьq myddesjmen bailanьstь. Onьn maqsatь, qan tūrmьssьn maqtau, sonь dərjpteu— sol ycjn qoldanьp otьr.

Bjr qūbьlьstь ete asьrьp aitu—proletarlat çazucьlarьnda da boladь. Būlardьn giperbolasь da taptьq myddelerjmen bailanьstь.

„Kyn tjl qattь“ nьn bjr çerjnde, Taibr:

„Qarьndь qaqьp su qьldьm,
Subndь sjlkjp bu qьldьm,
Tynjnnen tan atqьzdьm,
Çerjme çūldьz çaqqьzdьm,
Elektjrden cim çandь“—

deidj. Bjz tabiqattь baqьndьrьp kele çatqanьmьz ras. Bjraq, tap būl aitqan dəreçege bjz əlj çetkenjmjz çoq. Syitse de, SSSR proletariat, enbekcjler çūrtcьlьqьnьn aldьna qoibp otьrqan maqsatь, tabiqattь ezjne baqьndьru, çenu. Sondьqtan, aqьn da etkjr tjlj, çyirjk qalamьmen taptьn sol tjlegjne yndeidj, kəpcjljkke kyc, çjger beredj. Texnikanьn qazjrgj tapqan tabьsьna syiene otьrьp, tybjnde tabiqattь çenetjnjmjzge, emjr tjrcjljgjne paidalana alatьnьmьzqa senjstjk tuqьzadь. Qjasьr boib sanasьna sjngen adamdaqь tabiqatqa bas iudj sьndьruqa kəmek beredj.

Litota. Əsjreleudjn bjr tyrj—litota. Əsjreleu men litota bjr nərsenjn ekj çaqь tərjzdj. Ekeujnjn aibrmasь: əsjreleu bjr qūbьlьstь ete ylkeite surettese, litota bjr qūbьlьstь ete kjcjreitjp suretteidj.

Misalь:

„Etekteijn erjnnen,
Ekj eljsj qalьptь.
Qiqan qamьs qūlaqtan,
Bjr tūtamь qalьptь.
Çalbьraqan çalьnan,
Çalqьz qarьs qalьptь.
Kyltelengen qūirьqtan,
Bjr tūtamь qalьptь...“

(Tarqьn).

Litota da əsjreleu sьqьldь avtordьn ne aitaibn degenjne tьqьz bailanьstь. Ər oqiqa, ər çaqdaiqa, suretteijn degen emjr qūbьlьssьna laibqtь tyrde tandalьnьp alьnadь.

Abubakjr bjr elenjnde:

„Aidьn-aidьn kelderdjn,
Aiaqtai sub qalmadь.
Oitan-oitan çerlerdjn
Atcalar otь qalmadь.

Edjl, Çaibq ekj su,
El qonuqa tar boldь,
Çaraqai, qaibn, tal, terek,
Tamьr, tybj tausьlьp,
Qamcь sapqa zar boldь“—

deidj. Abubakjrdjn elenjnen keltjrjlgen būl yzjndj qazaq çerjn patca otarlaubn çana ər tyrlj ezgerjsterdj suretteidj. Çerdjn azqanьn, qonьstьn tarьqanьn kərsetpek bolqasьn, qonьs tarьlub, çerdjn azubnьn en arqь cegjn aladь. „Edjl, Çaibq tar boldь“ dep otarlaudь aitьp keledj de, çerdjn azqandьqьn „at calar otь qalmadь“, „aiaqtai subь qalmadь“,

„qamcь sapqa zar boldь“—deidj. Kəl qanca sualsьn „aiaqtai“ subь bolar, oitan çerdjn cebj qanca ūcsa da „at calar ot“ bolar, Edjl, Çaibq boibndaqь qaraqai, qaibn qanca azaisa da „qamcьqa sap“ tabьlatьnь sezsjz. Əitse de, aqьn qonьstьn tarьlьp, çerdjn azubn kərsetu ycjn oqucьlarьna tez əser etjp, olardь sendjru maqsatьmen qūbьlьstь ete kjcjreitjp—liotota arqьlь surettep beredj.

10. Figura.

Sez etkjr, tartьmdь, əserlj boluь ycjn, səz tandau, aubstьrьp aitudan basqa da ədjster qoldanьladь. Çazucь, aqьndar, keide qalьptь sintaksistj attap etjp, sintaksistjn ezgeceleu tyrjn çasaidь. Səilemdj aitьlьp çyrgen kyijnen ezgertjp qūradь. Būl 6 qa bəljnedj.

1) Arnau, 2) qaitalaqtau, 3) cendestjru (antiteza), 4) damьtu, 5) inversia, 6) elepsis.

Arnau. Çazucь ne ezjne, ne bjreuge, ne kəpcjljkke qaibrьla səilese arnau deidj.

Būl ekjge bəljnedj. Çarlai arnau, sūrai arnau.

Çarlai arnau. Səbit „Sulucac“ ьnьn „Kjlt“degen bəljmjnde kjmdj çьrlaitьnьn, nenj aitarьn, ezjnjn kjm ekenjn, qai taptan cьqqanьn aitadь. Mūnda, bjr adamqa, ne bjr nərsege emes, kəpcjljkke qairьla səileidj. „Sūlucac“ tьn osь „Kjlt“ degen bəljmj tygeldei çarlai arnauqa çatadь.

Qiaqa erlep, qьrandai qanat çaibp,
Tabьm dese—qozadь aruaqьm,
Typsjz qara tūnьqta sudь kecsem,
Tap qolьma medeu qьp ūstar talьm,
Kezsjz kərdei basьma kynder tusa,
Tabьm qolda çarьq qьp ūstar camьm,
Menjn tabьm—enbekcj—enbek erj,
Onsьz mende kərgen kyn būldьr saqьm.

(Səbit).

Ьbrai Altьnsarinnjn:

„Kel balalar, oqьlьq!
Oqьqandь kenjlge
Ьqlaspen toqьlьq!
Oqьsandar balalar,
Camnan cьraq çaqьlar,
Tjlegenjn aldьnnan
Jzdemei aq tabьlar“—

degen, oquqa caqьrub da „çarlai arnauqa“ çatadь.

Sūrai arnau. Çazucь bjreuge, ne kəpcjljkke qairьla səilese çana sol sūraqanьna çauap kytse — sūrai arnau deidj. Misalь:

„Çelj tolqan sarь tyie,
Aqa çan, kjmge tapsьrdьn?
Qora tolqan aqtь qoi,
Ai keke kjmge tapsьrdьn?
Toqai tolqan mьn çьlqь,
Kyn keke, kjmge tapsьrdьn?
Toqsanda əken Toqtarbai,
Alpьsta cecen Analьq,

tabь)—degen ardaqtь sөzdj aqьn çyregjne berjk ūstap, tabьn cьn syietjndjgjn aitpaq. Oqucьlarьn da tapcьl boluqa yndemek.

Kөrkem tjldjn qai-qaisьsьn alsaq ta, ornьmen qoldanudь kerek qьladь. Meilj teneu, meilj tropanьn tyrlerj bolsьn, ər өlende өzderjnjn belgjlj ornь, belgjlj mөlcerj bar. Suret salqanda boiaudь kөp çaqьp çjberse, surettjn çaqsь cьqpaitьnь tərjzdj, obrazdardь mөlcerden asьrьp qoldansa, өlen de çaqsь cьqpaidь. Aitaiьn degen oidь suret basьp qaladь da, oqucьqa tysjnjksjz boladь. Būl, cьqarmanьn adamqa tigjzetjn əserjn əlsjretedj. Sol obrazdь sөzderdjn jcjnde өte ceberljktj kerek etetjn poetikalьq tjlderdjn bjrj qaitalaqtau. Qaitalaqtaudьn qai tyrj bolsьn, өzjnjn merzjmdj mөlcerjmen qoldansa qana çaqsь. Al, mөlcerden asьrьp çjberse, өlen kyctj cьqpaidь. Ornsьz qaitalai beru—өlendj mьlçьndьqqa ainaldьradь.

Ne tyr qualaucьlьqqa (formalizm) aparьp soqtьradь. Çoqarqь, bjz yzjndj keltjrgen Taiьrdьn „Neftstan"—attь өlenjnjn bjrnece betterjne deijn „neftj" degen sөzben (anofora) bastalьp otьradь. Bjraq, odan өlennjn Kөrkemdelgen ectemesj çoq, qaita, Anoforanь orьnsьz kөp qoldanqandьqtan өlennjn kөrkemdjk çaqь əlsjrep ketken. Cьqarmada өlennjn sьrtqь formasьna zer salьp, mazmūnьna kөnjl bөlmei ketucjljktjn, iaqni, formalizmnjn elementj de çoq emes.

Inversia. Poetika sөilemderde, sөilem jcjndegj sөzderdj çai kezdegj retterjnen өzgertjp, sөilem mycelerjn ekjncj ornqa qoiucьlьq çij kezdesedj. Mūnь çoqarьda aitqanbьz. Osь sьqьldь, sөilem mycelerjnjn ornьn auьstьrьp qoldanudь—i n v e r s i a deidj.

„Sen olarqa ait: aqьn tasьdь del
Tasьtqan Stalinnjn qasьrь de!
Aqьndьqtьn būlaqь alьp cьqtь,
Çyrektjn tyвjndegj asьlьn del

Sen olarqa ait: aqьn ūranьn del
Basa çūmsap qalamьn — qūralьn del
Qūrьp çatьr mūz tenjz suьn cөlge,
Kanalmen əkeludjn planьn del"

(Sөbit).

Būl yzjndjdegj „Sen olarqa ait!"—degen sөilem, çai aitqanda, aiaqta keluj kerek. Bjraq, sol sөilemdj erekce kөzge tysjru ycjn, „sen olarqa ait" tьnь өlen çoldarьnьn ьlqi aldarьnda keltjrjp otьrqan.

„Keldjk talai çerge endj,
Kjruge aq qaldьq kөrge endj
Qьzьl tjljm buьnsьz,
Sөzjmde çaz bar cьвьnsьz —
Tьndaucьmdь ūqьmьsьz
Qьlьp tənjrjm bergendj"

(Abai).

Soнqь yzjndjnjn aldьnqь ekj çolьnьn bastauьcьnan baiandauьcь būrьn keljp tūr. Çai aitqanda „keldjk" sөzdjn aiaqьnda keluj kerek. „Kjru" degen sөz, „kөrge" degen sөzden keijn keluj kerek. Mūnda olai emes. Ənceijndegj sөilem qūrьlьsьnan, būl sөilemnjn qūrьlьsь өzgece, sөzderjnjn de orndarь auьsьp kelgen. Sөz auьstьrudьn sebebj sөzdjn ədettj aitьlьp çyrgen qalpьnan ornь auьstьrьlqan sөzder oqac,

oqcau tūradь. Kөzge tyskjc keledj. Aqьndar, өzjnce aitaiьn degenjn oqucьsьna tez çetkjzu ycjn inversianь өte kerektj dep tabadь.

Inversianь ər aqьn, ərtyrlj çoldarmen çasaidь, ol este bolu kerek.

Cendestjru (antiteza). Maqna çaqьnan bjrjne bjrj qarsь, aralarь alcaq çatqan, ekj nərsenj betpe-bet qoiudь a n t i t e z a deidj. Antiteza da bjr nərsenj ekjncj narsege qarsь qoiumen, ycjncj nərsenjn qandai ekenjn anьqtaidь. Aq pen qaranь qatar qoisaq, arasь alcaq ekj tys cendeskende aqtьn-aqtьqь anьq kөrjnedj. Būl ycjn neqūrlьm arasь alcaq çatqan nərselerdj bjr-bjrjne betpe-bet qoisa, solqūrlьm anьqtalatьn nərseler kyctj cьqadь.

Misalь:

Qara çerge qar çaнar,
Qardь kөr de etjm kөr,
Qar ystjne qan tamar.
Qandь kөr de betjm kөr".

(Tarqьn).

Būl yzjndjde qara çer men qardь qatar qoiadь da, qardьn aqtьqьna qara da menjn etjme qara; qar men qandь qatar qoiadь da, qandь kөrjp menjn betjmdj kөr! — deidj — Aqçynjs etjn qarqa, betjn qanqa balamaidь da, teneмeidj de, tek arasь alcaq çatqan ekj tystj bjr-bjrjne qarama-qarsь qoiu arqьlь, ycjncj tystj kөzge elestetedj. Ol—Aq çynjstjn aqtьqь.

Antitezanьn en kyctj tyrjn qazaq ədebietjne kjrgjzgen aqьn Abai. Abai da tek qana ekj nərse emes, yc nərsenj qatar qoiucьlьq, çana ər bjreujn çeke-çeke alqanda өz aldьna epitetterj bar sөzderdj qoldanqandьqьn kөremjz.

Misalь:

„Qar appaq, syrkjt qara, tylkj qьzьl,
Ūqsaidь asa sūlu comьlqanqa,
Qara cacьn kөterjp ekj cьntaq,
Oda bylk-bylk etpei me sipaqanda,
Appaq et, qьp-qьzьl bet, çap-çalanac,
Qara cac, qьzьl çyzdj çasьrqanda"

(Abai).

Mjne, mūndaqь kursivpen basьlqan bjrjncj çol men besjncj—antiteza, Çana mūndaqь qarsьma-qarsь qoiьlqan tek qana ekj nərse emes, yc nərse. Sonьmen qatar, ər sөzderjn çeke-çeke alsaq, appaq, qьzьl, qara sьqьldь sьn esjmderden çasalqan epitetterj de bar. Abaidьn būl çazqanь, antitezanьn en kyctj tyrj.

Damьtu. Sөilegende aldьnqь oidan, sonqь oidь, aldьnqь oqiqadan sonqь oqiqanь kyceitjp aitudь — d a m ь t u deidj. Damьtu çai sөzde de, çazucьlardьn sөzderjnde de çij kezdesedj. Өlenj tartьmdь, əserlj bolu ycjn, aqьndar, damьtu ədjsjn kөp qoldanadь. Damьtumen çazьlqan cьqarmalarda, aldьnqь oidan, sonqь oidь kyctj etjp cьqaru ycjn, aldьnqь qūbьlьstan sonqь qūbьlьs, aldьnqь sөzden sonqь sөz kyctj bop ydei beredj. Sondьqtan ol adamdь tartqьc keledj. Oqьqanda qьzьqtьrьp otьradь.

Misalь:

„Qiqu salьp qūzoqa ūcqan,
Qūzdan suьq mūzoqa ūcqan,
Mūzdan suьq būltqa ūcqan,
Būlttan bijk kekke ūcqan
Qaruls qьran kjm edj?

(Taiьr).

Būl өlende—ūcu—bjrden ekj, bjrden ekj, çoqarьlai, çoqarьlai keledj. Aqьrьnda kekke aralasьp ketedj. „Kyn tjl qattь“ poemasьnьn kөp çerjne ceijn damьtumen çazьlqan dep aituqa boladь. „Qovьlandь“ çьrьndaqь, Taiburьldьn cavьsь da damьtuqa çatadь. Әuelj:

„Cьnьmen Qovьlan cyu dedj
Qūvьlьp burьl guledj.
Amanbaidьn aq tjken,
Asa qarqьp çeneldj
Qarsь kelgen qavaqtan,
Qarqьp asьp çeneldj,
Zengjr-zengjr taulardan,
Sekjrjp asьp çeneldj.
. . . . . .

Әrberden soң:

Arndai auzьn acadь,
Aiaqьn toptap basadь.
Çynj sudai tasadь
Bjr tөbenjn tozanьn,
Bjr tөbege qosadь
. . . . . .

Odan keijn:

Kecke taman Taiburьl,
Çьn qaqqanqa ūsadь.
Qūlan menen qūlçanьn,
Maral menen būqьnьn,
Ūzatpai aldьn tosadь.

Kөl çaqalai otьrqan,
Kekqūtan men qaravai,
Keterjljp ūcqanca
Beljnen keljp basadь.„

Taiburьl jlkj capqanьnda tek qana gulep capsa, kjckene qьzqasьn qavaqtan qarqidь, ərberj capqasьn taudan sekjrjp, bjr tөbenjn tozanьn ekjncj tөbege qosadь. Kecke çaqьn cavьstь tjptj ydetedj. Qūlan menen Qūlçanьn aldьna cьqьp, qūs keterjljp ūcqanca beljnen basьp ketedj. Mūndaqь cavьstьn damuь sьqьldь, cavьstь kөrsetetjn sөzderj de aldьnqьsьnan, soңqь keletjn sөzderj kyctjrek ekenjn kөremjz. „Guleuden“ qarqu, qarqudan taudan sekjru, maraldьn aldьn tosudan qūstь beljnen basu kyctjrek, tezjrek, çьldamdьqtь kөrsetetjnj talassьz. Mjne, osь sьqьldь sөz qoldanular damьtuqa çatadь.

Çai sөzderdegj: „Bar! Çygjr! Ūc!“, „Men on ret, çyz ret, mьң ret aittьm“ degen sөzder de osьqan çatadь. Būlardьn aldьnqьsьnan soңqьlarь kyctjrek ekenj aitpasa da tysjnjktj. Sondьqtan damьtu turalь sөzdj osьmen qьsqartьp, elepsiske keleljk.

Elepsis. Sөilem qūrastьruda, aitьluqa tijstj keibjr sөzderdj tastap çazudь e l e p s i s deidj. Bjraq, tastap ketken sөzdjn maqnasь, oqucьqa ap-anьq tūradь. Elepsistj, çazucьlar, ne sөilemdj qьsqartьp, oqiqanь tezdetu ycjn, ne tyrlj sөveptermen aituqa mynkjndjk bolmai, bjtpei qalqan oidь kөrsetu ycjn, nemese adamnьn, ne quanьc, ne keijstjk, ne qaiqьlь qalьptarьndaqь sөzderjn beru ycjn qoldanadь.

Elepsis bolu ycjn bjr sөzj çoq boluь kerek. Әitse de, çoq sөzdj bjluge boladь.

Misalь:

„Kep qaldь... oibai kep qaldь...!!“

degende, sөilemnjn eң kerekij mycesj „çau“ degen sөzdj tastap ketjp otьr. Mūndaqь maqsat: sasqandьqtь, alas-qapas qimьldь kөrsetu:

„çau“ degen sөzdj tastap ketkennen, sөilem әlsjrep tūrqan çoq, qaita çūnvaqtalьp „ne bolar eken“, kjm kep qaldь eken degjzjp, oqucьnь ьntьqtьrьp otьr.

Elepsister ьlqi kөp noqatpen çazьladь. Bjraq, kөp noqattьn basqa da keletjn çerlerj boladь. Sondьqtan, kөp noqat kelgen çerlerdjn bөrjn elepsis dep qarauqa bolmaidь. Elepsis bolu ycjn, sol kөp noqat qoiьlqan çerlerde aitьlmai qalqan sөz, ne oi boluь kerek. Sonьn ūcьqь kөrsetjlgen boluь kerek. Sonda qana elepsis boladь.

Bjz, әngjmenj figuradan bastadьq ta onьn tyrlerj: qaitalaqtau, arnaular, antiteza, damьtular taqь basqalardь aita keljp, eң aiaqьnda elepsiske toqtadьq.

Osь aitьlqan, sөzdjn өtkjrljgjn, әserljljgjn kyceitetjn barlьq sintaksistjk sөilem qūrastьrulardь, bjr sөzben aitqanda, f i g u r a dep ataidь. Figuralar, sezjm kycj kernegen sөzderde qoldanьladь.

Toqsan çasqa kelgende, çer çyzj proletariatьnьn ūlь kөsemj Stalinnjn çyzjn kөrjp, boiqa çan, denege qan, aqьndьqьna zor quat, kyc bjtken Çambьl, ьstьq çyrektjn asqan cattьq, tolqьqan quanьcьn eң kөterjnkj, tasqьndap çalьndaqan kyctj sezjmmen çьrlaidь.

„Leninndei bascьm, jnkөrjm,
Bygjngj dana Stalin.
Çьrlauqa oqan sөz çetpes,
Ceber aqьn ūstanьn.
Paiqambaroqa teneuge,
Syndet, uaçip, parьzdan,
Artьq kөrem ustavьn.
Asqartau bijk der edjm,
Kөrjnjp tūr tөbesj.

Aqьlь daria der edjm,
Bjraq keide darianьn,
Qaibrlaidь kemesj.
Çaiqaloqan çoroqa der edjm,
At ta carcap boldьrar,
Kezdesjp çerdjn belesj.
Dombьranь aloqanda,
Stalinge teң tappai
Qinaloqan Çambьl çerj osь„—

dep, sөzdj tyidek-tyidegjmen tysjredj. Būl өlendj zer salьp, dūrьs oqьqan oqucьqa, aqьnnьn qandai sezjmmen, qandai cavьtta otьrьp çazoqanь, qandai әser etetjnj anьq.

Ylken sezjm kycjmen, çandandьra çazьlqan cьqarmanьn bjrj Gorkidjn „Dauьlpazь“. Būl proletariat çazucьsьnьn, revolutsiaqa caqьrqan çalьndь yndeuj, Gorki, dauьldan da өçet, kyctjrek, dauьlpazdьn obrazьn çasauda, kөrkemdep suretteudjn bjr qūralь etjp, sөz өtkjrleu әdjsj, sintaksistjk paralellizmdj paidalanadь.

Misalь:

„Ol būlttardь açualap kyledj,
Ol quanьcta kyңrenedj“—

deidj. Sonьmen qatar, mūnьn jcjnde anafora da bar. Çalpь aloqanda, Gorkidjn „Dauьlpaz turalь çьrь“ qaitalaumen çazьlqan cьqarma. Būndai Dauьlpazdьn obrazь, tulaqan tolqьndь çarьp өtken tөrjzdj kөrjndj.

„Būlt pen tenjzdjn arasьnda naçaqai sьqьldь Dauьlpaz өrcelene samolap qanat qaqadь...Tek tөkappar, өrcjl Dauьlpaz qana kөbjk cacqan burьl tenjzdjn ystjnde әrj sanqьldap qanat qaqadь, naçaqaidai çarqьldaidь, oqtai zьmьrap būltqa enedj; qanatь men tolqьndardьn kөbjgjn kekke ūcьradь... Būl batьl dauьlpaz çarqьldaqan çai oqьnьn arasьnda, doldanqan aculь tenjz ystjnde өrcelene qanat qaqadь. Maidandь çeңjstjn paiqambarь sanqьldap çar saladь.

— Dauьl ydei soqsьnl

Mündaqь qaitalaqtau, bjzge dauьlpazdьq kycjn, alqan çoiьnan qaitpaitьnьn, aldьnda türqan zor qorqьnьctan seskenbeitjnjn bjlgjzedj. Sonьmen qatar, qaitalaqtaudaqь, sintaksis qürьlьsьnьq qandai ekenjn de kərsetedj.

Bül misaldardan, qübьlьstь suretteude, figuranьq qandai orn alatьnь acьq kərjnse kerek.

Bjz çoqarьda antiteza turalь misal keltjrgende, bjr-bjrjne betpebet qoiqan ekj səzderdj qana aldьq. Antitezalьq qürьlьstь bjz, tek səzderdj qana emes, bytjn cьqarma qürьlьsьnan da tabuьmьzqa boladь. Iaqni, ekj səz emes, ekj qübьlьstь bjr-bjrjne qarsь qoibp, bytjn cьqarma çazuqa boladь. Misalь, Aqçynjstjn, Qartqoçaqqa aitqan səzj, antitezanьq osь tyrjne çatadь. Münda, Aqçynjs Qartqoçaqtьq ças kynderjndegj emjrjn, jsterjn alpьstan asqandaqь kyijne qarsь qoiadь. Gorkidjn „Dauьlpaz" ьnda da ekj nərsenj qarsь qoiucьlьq bar. Bjr çaqь qorqьnьctь, bürqaqan, tulaqan tenjz. Ekjncj, oqan qarsь qoibiqan er dauьlpaz. Qьsqarta aitqanda, büdan cьqatьn qortьndь antitezamen de, qaitalaumen de bytjn cьqarmalar çazuqa boladь.

Al, antiteza, ondaqь qarama-qarsь qoibiatьn ekj nərsenj alu, ne basqa çaqtarь cьqarmanьq mazmünь, avtordьq ideasьmen bailanьstь.

11. Kərkem tjldjn tyrlj bailanьstarь men onьn mazmünqa baqьnatьndьqь.

Cьqarmanь çaqsьlap tekseru ycjn, onьq tjljnjn keibjr çaqtarьn (misalь: epitet, tenеu, t. b.) alьp qarauqa da boladь. Bjraq, bül çetkjljktj emes. Onьq ər tyrlj ezgeceljkterjn bjr-bjrjmen bailanьstьra otьrьp, tjljn bytjndei alьp tekseru kerek.

Misal ycjn bjrnece çazucьlardьq tjlderjn alьp salьstьrsaq, aralarьnda ylken-ylkenі[illegible]malarь barlьqьn baiqaimьz. XVIII-qasьrdьq alaqь, XIX-qasьrdьq bas kezjndegj Büqar çьrau men XIX-qasьrdьq aldьnqь çarьmьndaqь Maqambettj alsaq, poezialarьnьq tjlderjnde de ylken aibrmalar bar. Bülardьq tjlderjndegj ezgeceljkter olardьq dəujrlerjnjn ezgeceljkterj qana emes.

Büqar ez kezjnjn ərj bi, ərj aqьn-çьrcьsь. Onьq dynie tanucьlьq kez qarasь da sol sredanьq maqsat-tjlegjne baqьnьnqь boldь. Büqar elenderjnjn tek mazmünь qana emes, onьq tjlj de ez sredasьna arnalqan tjl. Büqardьq obraz qoldanьstarь çümbaqtalqan, aitaiьn degen oidь acьp aitpai, ücьqьn kərsete səileu negjzgj bjr qasietj bop sanaladь.

Büqardьq:

„Qaraqai, — sudan qacьp,
Cəlge bjtken bjr daraq.
Cortan cəlge cьdamsьz,
Balьqtan cьqqan bjr qaraq" —

dep keletjnj de sondьqtan. Büqardьq çeke epitet, metafora tenеulerjn alsaq ta osь tərjzdj, ьlqi çümbaqtalqan, ücьqьn kərsete səilegen obrazdar bop keledj.

Büqardьq jzjn basa cьqqan Maqambettj alsaq, onьq tjlj Büqardan ezgece. Ol ez kezjndegj ystemdjk etucj tapqa qarsь cьqtь. Ezuge

cьdai almai qan, patca, təre, sültan, bilerge qarsь kəterjlucj carualardьn çьrcьsь boldь. Sondьqtan da onьq poeziasьnьq tjlj—qalq tjlj. Sondьqtan da onьq tjlj ərj eçet, etkjr, kəpcjljkke tysjnjktj.

„Berkjnjp sadaq asьnbai,
Bjrjndep çaudь qacьrmai,
Bjltelјge dop salmai,
Qoramsaqqa qol salmai,
Qozь çauьrьn oq almai,
Atqan ooqьq çoqalmai.
Qasarьsqan çauьna
Qandь kəbjk çütqьzbai" —

dep keterjlucj enbekcj carualardьq ne jsteu kerektjgjn qolqa üstatqandai etjp səiledj. Onьq ərbjr obrazdarь da sol kyres tjlegjne baqьnьnqь tyrde çasaldь. Tap osь tərjzdj, ər taptьq çazucьlarьnьq tjl ezgeceljkterj balatьndьqьn orьs ədebietjnen de anьq kəruge boladь.

Dvorən-aqsyiek çazucьlarь „təmen" (qalq səzj) səzderden, carualar tjlderjnen qactь. „Carualardьq „paren" degen səzjn qoldana kərme" dep Karamzin Dmitrev degen aqьnqa çjk-çapar boldь.

XIX-qasьrdaqь revolutsiacьl-demokrat qaqьn Nekrasovtь alsaq onьq aldьnqьlardan tjl qürьlьsь mylde basqaca. Nekrasov tjljnjn dvorən aqьn-çazucьlarьnan ezgece bolucьlьqь da dəujrjnjn ezgeceljgj qana emes, taptьq tjlegjnjn ezgeceljgjnde.

Nekrasov ez elenderjne caruanьq tjlderjn, soqan çaqьn səzderdj, auz poeziasьna tən bolqan ete kjcjreitjp səileitjn səzdermen paidalanadь. Caruanьq auz cьqarmalarьnan alьnqan bolьmsьz tenеu, olitsetverenielerdj kəp qoldanadь. Ol auz ədebietjnjn səilem qürьlьsьn paidalandь. Nekrasov ezjnjn barlьq cьqarmalarьna da, elenderjnede publitsistjk gazet səilem qürьlьsьn kəp kjrgjzedj. Bül Nekrasovtьn qalalьq üsaq bailar men caruaqa tysjnjktj bolqьsь kelgendjgjn kərsetedj. Bjz odan, ainalasьndaqь emjr kartinasьna qьzьqucьlьqtь sirek kezdestjremjz. Ol qala men auldьn cьndьq türmьsьn, auьr enbektj, qaiьrcьlьqtь suretteidj. Ol patcalьq Resei qürьlьsьn səgedj. Ozjnjn kərkem tjl qürьlьsьn da soqan səikes etjp aladь.

Ote bai tjl—Gorkidjn tjlj. Ol accь tjlmen erjksjz enbektj, ezjlucjljktj, ezara qarsьlьqqa negjzdelgen eskj türmьstь surettei bjledj.

Ol, esjp kele çatqan ças taptьq, proletariat tabьnьq ekjlj bolqandьqtan, kapitalistjk qoqamnьq azabьn—„auьr derttei ittjk" dep aladь. Gorki kapitalistjk qoqamnьq tüsьndaqь azap emjrdj „auьr dert" dep surettese, sol eskj qoqamdь çenjp ystemdjktj qoiqa alqan proletariat kollektivjnjn colpanьndai calqьqan ədemj emjrjn cьn çyregjmen qьzьqtьra suretteidj. Sondьqtan bjzdjn emjr çailь onьq epitet, tenеu metaforalarь ər tystj, acьq tanqalarlьqtai ər tyrlj çana bai bop keledj. Onьq səzderj surettj, kjmge de bolsa tysjnjktj.

12. suretteu qüraldarьnьq ez ara bailanьstarь.

Tenеu men epitettjn ez ara bailanьsь. Bjz cьqarmanьq tjlderj bjr-bjrjmen bailanьstь ekenjn çana mazmünqa baqьnatьnьn aittьq. Aqьn, çazucьlardьq cьqarmalarьnan misaldar keltjrjp dəleldep ettjk. Oqucьlarьmьzdьq cьqarmaqa analiz bergende qibndьqqa ücьramauь ycjn, kərkem tjldjn keibjreulerjne çekece toqtap, misaldar keltjreljk. Tenеu men epitettj teksergende, bülar bjr-bjrjmen nьq bailanьstь ekenjn ezderjnjz de baiqaqan cьqarsьz. Bülar bjr-bjrjmen tьqьz bailanьstь. Bjr çolda ne bjr səilemdegj səzderde de ərj epitet, ərj

teŋeu boluь mymkjn. „Bünьsь qalai?“ dep oqan tandanuqa bolmaidь. Bjr səilemnjn jcjnde teŋeu de, epitet te qatar kele beredj. Sonь catastьrьp almau ycjn bjr yzjndj keltjreljk. Misalь:

„Kəkpeŋbek kək catьrdai kəkcjl aspan,
Syisjnjp altьn kynmen qücaqtasqan“.

Münda bjrnece epitet, bjr teŋeu bar. „Kəkpeŋbek“, catьrdьŋ aldьndaqь“—kək—„aspan“ degen səzdjŋ aldьndaqь—„kəkcjl“ epitet „kək catьrdai“ degen—teŋeu. Bjraq, bül çai teŋeu emes, kərkteljp barьp teŋelgen teŋeu. Bül sьqьldь, epitet pen teŋeulerdjŋ aralas kele beruj zaŋdь nərse. Bülardь bjr-bjrjmen catastьrmai aiьra bjlь kerek.

Epitet pen metaforanьŋ bailanьsь. Metafora men teŋeu tьqьz bailanьstь, bjr-bjrjne çaqьn. Teŋeudjŋ çürnaqьn metaforaqa qossa, metafora teŋeuge ainaladь. Teŋeudjŋ çürnaqьn qьsqartqanda teŋeuljk maqna bermei, balaulьq maqna nerse—metafora boladь dep bjz metaforaqa toqtaqanda aitqanbьz. Sondьqtan, oqan toqtalmai, epitet pen metaforanьŋ, tropanьŋ çana bjr tyrj olitsetvorenianьŋ, olitsetvorenia men teŋeudjŋ qandai bailanьsь barlьqьna toqtalьq. Metafora teŋeudjŋ qьsqartьndь tyrj bolqandьqtan, epitet, metaforalarmen de aralas keljp otьradь. Misalь:

„Bala—bauьr, bal bauьr
Bala, ana zor bauьr“—

degen yzjndjdegj „bauьrdьŋ“ aldьndaqь „bal“, ekjncj „bauьrdьŋ“ aldьndaqь „zor“—epitet. Bjraq, əleŋ metaforalьq əleŋ. Maqna çaqьnan alqanda, avtor aitaiьn degenjn epitet arqьlь emes, bauьr çana bala men anaŋь ərtyrlj bauьrqa balap, metafora arqьlь kərsetpek bolqan. Bjraq, sol nərsenj acьqьraq, çandь, ətkjrjrek etjp kərsetu ycjn epitettj de çərdemcj etjp qoldanadь.

Epitet, teŋeuler olitsetvoreniemen çazьlqan cьqarmalarda da aralas kele beredj. Misalь:

„Aq kijmdj, denelj, aq saqaldь,
Soqьr, mьlqau, tanьmas tjrj çandь,
Ystj basь aq qьrau, tysj subq,
Basqan çerj sьqьrlap keljp qaldь.
Dem alьsь yskjrjk aiaz ben qar.
Kərj qüdaŋ qьs keljp əlek saldь“.

Abaidьŋ „Qьs“ degen əleŋjnen keltjrgen osь yzjndj olitsetvorenie.

Ol talassьz. Bjraq osьnьŋ jcjndegj „Kijm“ degen səzdjŋ aldьndaqь „aq“, „aqsaqaldьŋ“ aldьndaqь „denelj“, soŋьndaqь „soqьr“, „mьlqaular“—epitetke çatadь.

„Asau terek doldanьp, buьrqanьp,
Taudь büzьp, çol salqan tastь çarьp,
Arьstannьŋ çalьndai büira tolqьn,
Aidaqardai bykteljp, çyz tolqanьp“.—

deidj. Bül əleŋ de aldьŋqь əleŋ sьqьldь, çansьz nərsege çandь nərsenjŋ kyijn berjp, çansьz nərsenj çandandьrьp, çandьnьŋ çasaitьn qimьlьn bere səileidj. Sondьqtan, bül əleŋ olitsetvoreniege çatadь. Bjraq, münьŋ jcjnde çeke-çeke alqanda epitet, teŋeulerge çatatьn səzder bar. Misalь: „büira“—epitet, „arьstannьŋ çalьndai“, „aidaqardai“ degen—teŋeu.

Çazucь çansьz nərsenj çandьqa ainaldьrqanda, sol çandь nərsenjŋ jsteitjn amalьn çansьz nərsege tjkelei ainaldьradь. Keide ol mymkjn bolmasa, kərkem tjlderdjŋ basqalarьn da paidalanadь.

„Qьstь“ surettegen əleŋde, qьsqa adam sьqьldь keljp berjp, basqan çerjn sьqьrlatьp qoiuda epitet çərdem etse, „Terek siьnan“ keltjrgen yzjndjde teŋeudjŋ kəp çərdemj tigenjn kəremjz. Aqьn „Arьstannьŋ çalьndai, büira tolqьn“ dep, əuelj aidaqardai bykteljp çyz tolqanьp, tolqьndь arьstannьŋ çalьna, keijn aidaqarqa teŋep almasa, bykteldjrjp, tolqandьra almas edj. Qьstь əuelj aqsaqaldь calca, aq kijmge kijndjrjp almasa, onь dem alqьzьp, basqan çerjn sьqьrlatьp çyrgjze almas edj. Mjne, bülardьŋ ərqaisьsь bjr-bjrj men nьq bailanьstь.

Bjz bül arada epitet, teŋeu, metaforalardьŋ qana bailanьstarьn alьp, çüqalap kərsetken boldьq. Sondьqtan, bülarmen basqalarьnьŋ, basqalardьŋ bülarmen bailanьstarь çoq eken dep tysjnjp çyrmenjzder. Ol qate. Kərkem tjlderdjŋ basqalarьmen de bülar tьqьz bailanьsьp otьradь.

Əz maqnasьnda qoldanьlatьn: teŋeu, epitet, giperbola; tropanьŋ tyrlerj: metafora, olitsetvorenie, metanimia t. b. figuranьŋ tyrlerjmen de bailanьsьp, aralas keletjn çerlerj bar. Misalь Maqambettjŋ:

„Adьrnasьn ala əgjzdei mənjretken,
Atqan oqь Edjl, Çaiьq teŋ ətken,
Atqanda qardai boratqan,
Kək cьbьqьn qandь aunzdan çalatqan,
Arьstan edj au—lsatai!!
Bül pənidjn çyzjnde,
Arьstan odan kjm ətken?!“—

degen yzjndjnj alsaq, teŋeu, metafora, giperbolalьq teŋeu, epitet çana giperbolalar bjr-bjrjmen bailanьstь aralas kelgendjgjn kəremjz.

Ərine, bjz, bül arada, kərkem tjlderdjŋ aralarьndaqь bailanьstarьn aitqanda, barlьqьna da tolьq toqtap, tolьq analiz bermekcj emespjz. Bülardьŋ arasьnda bailanьs bolatьnьn qana aitьp, oqan misal keltjrjp, onь qalai aiьrudьŋ baqьtьn qana kərsetpekcjmjz.

Cьqarmaqa analiz berjp, tjl çaqьn teksergende bül aitqandar este boluь kerek.

13. Tjldjŋ tyrj men bytjn cьqarma qürlьsьnьŋ tyrlerj.

Bjz, tjl turalь səilegende, çazucьnьŋ kərkem kartina çasau ycjn, ər bjr çeke səzdj çana bastarьn bjrjktjrgen bjrnece səzderdj qalai tü'ьnьp, qalai paidalanatьnьn baiqaimьz. Bjraq, çazucьnьŋ, çeke səzdj çana bjrnece səzderdj auьstьrьp qoldanu ədjsterjn bas alaqь bytjn cьqarmaqa da paidalanatьnьn bjlemjz.

Misalь, səzdjŋ „auьstьru“ maqnasь tek qana bjr səzge, ne səilemge tən nərse emes, bas alaqь bar, bytjn cьqarmalarda auьstьru ədjsj arqьlь qürlьluь mymkjn. Münь simvoldьq, allegorialьq cьqarmalardan tabuьmьzqa boladь. Çoqarqь keltjrgen: „Dauьlpaz“ çana Krьlov misaldarь osьqan çatadь.

Dəl sol sьqьldь, giperbola da çeke səzderde ne səilemderde qana bolьp, bytjn cьqarmalarda bolmaidь emes. Keibjr avtordьŋ, bas alaqь

tygel bytjn cıoqarmalarьnьn өzj de giperboladan qūralub mymkjn. Taibirdьn „Kyn tjl qattь“ poemasьnьn kөp çerj giperbolaqa çatadь. Būl, negjzjnde giperbolalьq cьoqarma dep aituqa boladь. Iaqni, keibjr cьoqarmalar antiteza, qaitalaqtau, inversieden qūraladь. Misalь, Aqçynjstjn Qart qoçaqqa aitqanь. Qoçaqtьn ças kynjndegj өmjrj men qartaiqandaqь өmjrjn qarama-qarsь qoiqanь. Gorkidjn „Daublpaz“ ьndaqь Daublpazoqa, tenjz tolqьnьn qarama-qarsь qoiub antitezaqa çatadь çana Daublpaz antiteza men qaitalaqtaudan qūralqan dep çoqarьda aitqan bolatьnbьz. Būl tysjnjktj boluь kerek.

Tap osь sьqьldь, keibjr cьoqarmanь inversiamen de qūrauqa boladь. Mūndai, oqiqanь aubstibrьp çazatьn cьoqarmalardь az kezdestjrmeimjz. Misalь Cernicevskidjn „Ne jsteu kerek?“ degen romanьnda әngjme, Lopuxovtьn өzjn-өzj өltjrgen çūmbaq kөrjnjsjnen bastaladь da, osь өljmge keltjrgen qandai oqiqa ekenjn bjrtjndep soqьnan aitadь.

Bjzdjn būlardь aitqandaqь maqsatьmьz, әdebiet cьoqarmalarьnьn әr tyrlj çaqtarь өz ara bjr-bjrjmen bailanьsьp otьratьndьqьn kөrsetu. Soqan baqьt sjlteu.

Oqucьlardьn өz betterjmen daibndalub ycjn tapsьrma.

1. Temendegj keltjrgen sөzderdjn erekce mөnderj barlьqьn anqara otьrьp, solardьn әr qa'sьsьn orn-orndarьna qoibp sөilem qūrastьrьndar.

Erljk, batьrlьq, batьldьq, өçettjk; çūmьs, js, qьzmet, әreket, enbek; çalqau, çan aiaqьc, ker tartar.

2. Әdebi cьoqarmalardan mьna sөzderdj tabьndar: bostandьq, tendjk, erjk. Osьlardьn qai çerde qandai maqnada qoldanqanьn aibrьndar.

3. Cөngerei men Maqambet cьoqarmalarьnan arxaizmge çatatьn eskj sөzderdj tanьp ekeujnjn qoldanubnda qandai aibrma barlьqьn baiqandar. Cөngereidjn eskj sөz qoldanucьlьqьmen, bjzdjn Sovet çazucьlarьnьn bjreujnen eskjrgen sөz tanьp, anau ne maqsatpen, mьnau ne maqsatpen qoldanqanьn bjljnder.

4. Mūxtardьn „Jzder“ degen әngjmesjnjn jcjnen dialektizm tabьndar.

5. Pogodinnjn „Aqsyiekterjn“ (Mūxtar audarqan) oqьp, onьn jcjndegj gerojlarьnьn tjljmen tanьsьp, qandai өzgeceljkterj barlьqьn, professionaldьq tjlge qaisьsь çatatьnьn bjljnder.

6. Bjzdjn Sovet aqьndarьnьn өlenderjnen cөt tjl, internatsionaldьq tjlderge mьsaldar keltjrjnder.

7. Neologizmge mьsaldar tabьndar.

8. Abaidьn „attьn sьnь“ degen өlenjn alьp, epitetterge mьsal jzdender. Çana qoldanqan epitetterj qandai tūrmьstan alьnьp oibrqanьn baiqandar.

9. Maksim Gorkidin „Balalьq caq“ degen kjtabьnan bjrnece tenеuler tanьp, būl tenеulerdjn qandai çaqdailardan alьnьp, ne sebepten sol nөrselerge tenelgenjn, әr teneudjn kөrkemdjk mөnderjn tekserjnder.

10. Sөbittjn „Aq aiu“ poemasьn, Taibrdьn „Өmjr sөileidj“ — өlenjn alьp çana teneulerge misal keltjrjnder. Osь tөrjzdj teneulerdjn cьoqubьnьn sebebjn aitьndar.

11. Puckinnjn „Qьsqь kec“ degen өlenjn alьp, metafora, metanimia teneulerjntaldandar. Osь aitьlqan suretteu qūraldarьmen avtor ne nөrsөnj aiqьndap kөrsetpekcj boladь. Sonь bjljnder.

12. „Qobьlandь“, „Taroqьn“. „Qьz çjbek“, çьrlarьnan damьtu, giperbola, antiteza, qaitalaqtau, giperbolalьq teneulerge misaldar tabьndar.

13. Gorkidjn „Daublpazь“, „Sūnqar turalь çьr“ — degen cьoqarmalarьnan teneu metafora, olitsetvorenie, qaitalaqtaulardь çazьp alьp, mūqiat tekserjnder,

14. Abaidьn „Keldjk talai çerge endj“ degen өlenjne, bjz keltjrgen mьsaldan, basqa da inversiaqa mьsaldar jzdender.

V. Tarau

ӨLEN

1. Өlendegj ьroqaq pen dьbьs qūrьlьstarь.

Kөkrem cьoqarmalardьn bjr sьpьrasь өlenmen çazьladь. Өlennjn qara sөzden basqaca qūrьlatьnь cьoqarmanь oqьqanda, bjrden aq belgjlj boladь. Misal ycjn, Mūxtardьn әngjmesjndegj kectj surettegen çerjnen bjr yzjndj keltjrjp, dөl sol sьqьldь, kectj surettegen Asqardьn өlenjmen salьstьralьq.

„Çazdьn çөilj kecj. Boidь sergjtken qonьr sa'qьn lep tьnьq auada bjljne bastaqan. Zөrj qaitqan kyn өlsjzdenjp, tandan asьp ūiasьna kjrjp baradь. Çūqalan ūzьnca kөk būlt, qьzьl sendei bolьp batar kynge entelep, qamap tūr.

Qara kөk tūnqibq aspan, kyn batьsqa taqalqan çerjnde qьzьl toroqьndai çalnaidь. Kynnjn aqьroq sөulesj tysjp tūroan tau bastarь, kөlenke basqan qonьr çerdjn altьn catьrьndai nūrlanьp, qьzoqьltanadь“.

Osь kectj surettegen Asqardьn өlenjnen yzjndj keltjreljk:

„Çaiqaloqan çazdьn salqьn kөrkem kecj,
Qūlpьrьp masatьdai taudьn tysj,
Çūrt ystjn qonьr çelmen çelpjndjrjp,
Kөsjlgen kөlegeilep kөlenkesj.
Kөlenke kөnjldj çer kөgal tөsek,
Tabioat tambiçьtьp qoiqan tөsep,
Otьrьp osь çerde өnkei çastar,
Komsomol qatcьsьnan tьndaidь esep“.

(Asqar).

Mjne, sonqь yzjndj, aldьnqь yzjndjden, qūlaqqa ekjncj tyrlj estjledj. Өlen sөilemjnjn qūrьlьsь, qara sөzden qalai airьladь, endj sonь kөreljk. Bjrjncj yzjndjde, sөileu, dьbьs çaqьnan, fauza men (kjdjrjs) bjr-bjrjnen aibrlatьn sөilemderge bөljnedj. Mūnь (bөljnjsjn), aralarьna qos sьzьq belgjsjn qoibp, bөljp kөreljk. Misalь: //„Boidь sergjtken/ /qonьr salqьn lep/ /tьnьq auada bjljne bastaqan//“ t. b. Būl sөilemderde de, sьzьq pen bөljngen çerlerdjn өz jcterjnde de buьn sandarь bjrdei emes. Bjreujnde az, ekjncjsjnde kөp, ainьmalь.

Asqardьn „Kyzette“ degen poemasьnan bjr yzjndj alьp, onьn buьnьn sanap kөreijk. Būl өlennjn buьnьn sanasaq, barlьq çolь da 11 (on bjr) buьnnan tūradь. Misalь:

```
          3          4          4
//Çaiqaloqan/ /çazdьn salqьn/ kөrkem kecj,//
          3          4          4
//Qūlpьrьp/ /masatьdai/ /taudьn tysj.//
          3          4          4
//Çūrt ystjn/ /qonьr çelmen/ /çelpjndjrjp,//
```

3 4 4
//Kəsjlgen/ /kəlegeilep/ /kəlenkesj.//
. . . . . .

Syıtjp, əleq səilemjnjq qūrьlьsь qara səzdei bolmaidь. Əleqnjq buьndarь qara səzdjq būьndarь sьqьldь ainьmalь emes. Əleqnjq buьn sandarь ne artьq, ne kem bolmaidь. Belgjlj bjr sannan artpaidь.

Sondьqtan, ritmasь, ьrqaqь belgjlj bjr qalьpqa tysken, buьndarь bjrdei səz qūrьlьstarьn, əleq səilemj dep ataidь.

ьrqaq. Əleq səilemderjnjq bolsьn, qara səzde bolsьn, keide bəseq, keide kəterjnkj daus tolqьnь boladь. Osь daus tolqьnьn—ь r q a q ne r i t m dep ataidь.

Bjz, alqacqь qoqamda, muzьka, tansь, ən salu bərj — bjr boldь, bjr-bjrjnen airьlmadь dep, çoqarьda aitqan bolatьnbьz. Cьnьnda, ritmdьq səz qūrьlьsь muzьka çana ənmen bailanьstь bop eskjden kele çatqan nərse. Osь bailanьstьn kynj bygjnge deijn saqtalqanьn kəremjz. Ənmen aitu ycjn çazьlqan əleqder əlj bar. Būl çoqarьda aitьlqan pjkjrdj dəleldeidj. Olardan basqa, ənge salьnbaitьn, çai aitьlatьn da əleqder bar.

Adam enbegjne tən bolqan nərse ritmdьq, bjrjnen soq bjrj dūrьs keljp otьratьn qimьl. Būl adamnьq kycjn az çūmsap, jsjnjq ənjmdj boluьna çərdemdesedj. Ənmen, ūranmen, jsteletjn enbekter, əmjrde çij kezdesedj. Bjr nərsenj kətere almai çatsa da adam: „Al! all Ap!" deidj. Enbektjn ritmasьna baqьnьp, səz, əzj ritmdьqqa ainaladь.

Alqacqь qoqamdaqь enbek kollektivj, diqancьlьq (egjn egu), anсьlьq sьqьldь əzderjnjq eiken enbekterjn, ozgece bjr tyrde, drama retjmen qaitalap otьrqan. Mūnь olar, çaratьlьsqa magiktjk kəzben qaraqandьqьnan, çaratьlьsqa əser etetjn qūral esebjnde ūqьnqan. Osь sьqьldь, adamnьq enbek əreketjnjq ritmdьqьnan tuqan, dramalьq ūqьnьstьn ritmdьqь səzde de baiqaladь.

Səz iskusstvosь, basqa iskusstvolardan bəljngennjq soqьnan, səz ritmdьqь əz aldьna bjr tyr bolьp saqtalьndь.

Səzdjq dūrьstьqь, belgjlj əlcemmen aitьlatьndьqь, onьq ətkjr, çainaqь, sezjmge kyctj əser etudjq bjr qūralь bop sanaladь. Sonь men qatar, belgjlj məlcermen, dьbьs çaqtarь dūrьs qūrastьrьlqan səzder, tez este qaladь çana tez ūmьtьlmaidь.

Auz ədebietjndegj maqal, çūmbaq, naqьl səzder sьqьldь ceber aitьlqan səzderdjq dьbьs tandau çaqьnan bolsьn, ьrqaq — ritm, ūiqasьm çaqьnan bolsьn, bjr tərtjppen qūrastьrьlatьnьn kəremjz.

Misalь: „sьrlь aiaqtьq sьrь ketse de, sьnь ketpeidj". „Çьlь-çьlь səilese, çьlan jnjnen cьqadь". „Ūctьm, ūcpaqqa cьqtьm, teptjm, terekke cьqtьm; aldьmda da coq qamьs, artьmda da coq qamьs, bjr qolьmda ilj qaiьs, bjr qolьmda isjz qaiьs (Yzengj. Atqa mjnu. Erdjq qastarь. Qamcь, çygen). „Qabaqtarь qaltьrap, ənjrlerj çaltьrap" (çьlan), t. в.

Būl keltjrgen maqal, çūmbaqtarьmьz, çai aitьlqan səzderden kərj qūlaqqa çaqьmdь. Kənjlge qonьmdь. Dьbьs qūrьlьstarь tjlge çenj!. Būqan qaraqanda, səzdjq dьbьs çaqtarьn belgjlj bjr tərtjppen qūrastьruqa bolatьndьqь kərjnedj. Ədebiette, būlai etjp qūrastьrudaqь maqsat: cьqarmanьq tjlj ətkjr, çandь boluьn, kərkem cьqarmanьq əserj kyctj boluьn kəzdegendjk. Sol ycjn qoldanьladь.

Ərtyrlj stildjq, əleq səilemderjnjq dьbьs qūrьlьsь ərtyrlj boladь. Yitkenj, ər aqьn aldarьna ər tyrlj maqsat qoiadь. Ər stildjq dьbьs qūrьlьstarьnьq ozgece bolatьn sebebj osь. Misal ycjn, ər taptьq toptardьq aqьndarьnьq dьbьs qūrьlьsьna qatьnastarьn, qalai qaraitьnьn çana dьbьstь qalai paidalanatьnьn kərsetetjn, yzjndjler keltjreljk. Puckinnjq aldьnda bolqan Batuckov degen orьstьq bjr aqьnь, bylai dep çazadь:

„Men ne ycjn keijijndep kelem, tabьndarcь? Ne ycjn? Orьs tjlj ycjn, orьstьq tjljn qadjrlep ūstai bjlmeitjn bjzdjq çazucьlarqa keijim. Tjldjq ozj de çaqsь emes, dəkjrleu, tatarcьlьqtьq isj cьqatьn tjl qoi. Al, *ьi* ne? *c* ne; *cc* ne? *cci, prьi, trьi* larьq ne? Būlarьqa çol bolsьn! Ai varvarlar! Pa, cjrkjn, çazucьlar?.. Meilj, ne bolsa, ol bolsьn! Orьs qalqь men onьq tjlderjne qattьraq aitьp çjberdjm, ol ycjn kecjrjnjz! Men çap-çaqa Ariostь oqьp edjm, Florensanьq taza auasьmen dem alqandai boldьm. Abzon tjljnjq muzьkalnilьqьna çanьm raqattandь. Danta Tassanьq kəleqkesjmen səilestjm. Auzьnan cьqqan səzjnjq bərj bal tatitьn, çūp-çūmsaq, map-maida bop keletjn Petrarkpen əngimelestjm" deidj. Batuckovtьq būl pjkjrjn qoldanucьlar, əleqnjq dьbьs qūrьlьstarьna qataq estjletjn dьbьstardan qacьp, qūlaqqa çūmsaq estjletjn, sozuqa kəbjrek keletjn, g, *r, z, в, n, p, l, m* — dьbьstarьna çygjrucjljk dvorən aqьndarьnda kəp kezdestj.

XIX-qasьrdьq aiaq kezj XX-qasьrdьq bas kezjndegj Balmont degen orьstьq dvorən-burçuazia aqьnь: orьstьq səzderjn sozьlьmpaz etken, men dedj. Cьnьnda da ol—eleqnjq muzьkalьlьqьn jzdegen aqьn edj. Bjraq, sol muzьkalьqtь jzdeimjn dep, eleqnjq maqnasьnan kərj de, tyrjne kəp kənjl bəldj. Mūnьq aiaqь Balmontь dьbьs qualaucьlьqqa, tyrcjldjkke aparьp soqtь.

Batuckov, Balmont taqь basqa dvorən aqьndarь qūlaqqa qataq estjletjn *„bi"*, *„c"*, *„prьi"*, *„trьi"* *„cc"* dьbьstarьnan qacsa, revolutsiacьl sovet dəujrjnjq eq talanttь, eq kyctj aqьnь Maiakovski, çoqarqьlardьq qūlaqьn tyrcjkjrgen dьbьstardь, solarqa „qasaqana qoldanqandai" qoldandь. „Iskustvo armiasьna būirьq" degen əlenjnde: *ç, c, bi, prьi, trьi* dьbьstardь kəp kjrgjze keledj de, əleqnjq aiaqьn:

Taqь bjr çaqsь dьbьstar bar,

Ol: er
ca
cca
cci—dep barьp bjtjredj.

Syıtjp, Maiakovski, eleqnjq ritmasьn da, səzdjq sintaksistjk qūrьlьsьn da, dьbьs qūrьlьsьn da, Balmonttan ozgece qūradь. Yitkenj, Maiakovski revolutsiacьl taptьq əkjlj boldь. Sondьqtan ol, Balmont sьqьldь, dvorən burçuaziasьnьq çazucьlarьmen tek qana mazmūn çənjnde emes, eleqnjq dьbьs qūrьlьsь, çalpь tyr çənjnde de kyres actь.

2. Өleң qürьlьsь

Әr eldjң өleң qürьlьsь, tjrcjljkterjne, әrtyrlj caruacьlьq satьsьna, tjljne qarai әrtyrlj boladь. Daustь dьвьstarьnda ūzьn, qьsqalьqь bolatьn tjlder bar. Būl tjlderde, daustь dьвьstьң ūzьnь, çai daustь dьвьstьң ekeujne tura keledj. Mūndai tjlderdegj өleң qürьlьstarь, sozьmdь dьвьsь bar sөzder men sozьmsьz dьвьsь bar sөzderdj rettep qürastьru arqasьnda çasaladь. Misalь: arap, farsь, latьn siaqtь tjlder.

Ekjncj bjr tjlderde buьn—ekpjn zaңьmen qūraladь. Misalь: orьs өleң qürьlьsь. Orьs tjljnde ekpjndj buьn (ekpjn tūrqan buьn) bjr sөzdjң basьnda kelse, ekjncj sөzdjң ortasьnda, ycjncj sөzdjң aiaqьnda, tjptj bjr sөzdjң өzjnde de, bjr çerde tūrmai, әr buьnqa kөcjp çyredj. Mūndai tjlderde ekpjndj buьn, ekpjnsjz buьndarь rettep ornalastьru arqasьnda qūraladь. Orьs, өleң qürьlьsьn tonikeljk, nemese, sillovo-tonikeljk өleң qürьlьsь dep ataidь.

Ycjncj bjr tjlderde, ekpjn buьndarь sөzdjң bөrjnde de, ne kөbjnese, bjrьnqai basta, ne aiaqta keledj.

Misalь: fransuz, cex tjlderjnde de ekpjn aiaqqь buьnda keledj. Būlardьң өleңderj ekpjnmen emes, buьnmen өlcenedj. Būlardьң өleң qürьlьsьn silovalьq өleң qürьlьsь dep ataidь. Qazaq tjljnde ekpjn buьnь sөzdjң aiaqьnda, ne aiaqьna çalqas buьnda keledj. Ekpjn buьnь aiaqьnda keletjndjgjne qaraqanda, qazaqtьң өleң qürьlьsь fransuz өleң qürьlьsьna ūqsas.

Olai bolsa, qazaq өleң qürьlьsь da sillovolьq өleң qürьlьsьna çatadь. Demek: qazaq tjljndegj өleң cьqarudьң negjzgj cartь: buьn sanьn bjrdei keltjrumen orndaladь. Qazaq өleң qürьlьsьnьң negjzj buьnda. Өlceujcj buьn. Bjraq būl өzgermei bөkjp qalqan nөrse emes. Өzgeruj mymkjn nөrse. Syitse de, qazjrgj dөujrde, әlj buьn zaңь kyctj. Әzjrgj өleң qürьlьsьmьz, kөpcjljgjnde buьn zaңьna baqьnqan qürьlьs. Ol talassьz. Bjz endj sol buьn qürьlьs zaңdarьna toqtaimьz.

a) CUMAQ.

Өleң qürьlьsь әrtyrlj. Būlardьң sьrtqь tyrjmen de tanьsuьmьz kerek. Tyrdj bjlu tyrcjldjk emes. Tyrdj mazmūnnan bөljp alu tyrcjldjk. Tyrdj bjlu, tyrdj mazmūnnan bөljp alu ekeuj ekj basqa nөrse, būl este boluь kerek. Sondьqtan өleңnjң sьrtqь qürьlьstarьna bjraz toqtap өtuge tura keledj. Өleң cumaqtan qūraladь. Өleң sөilemderjndegj sintaksistjk bjr oidьң bjtujn — *cumaq* dep ataidь. Cumaq bolu ycjn өleң çoldarьnьң kөbj, ne azь cart emes, sintaksistjk bjr oidьң bjtuj cart. Qazaqtьң bjr auьz өleң deitjnj bjr cumaq boladь. Yitkenj aitaiьn degen oi bjtedj.

Misal ycjn mьna bjr qalq өleңjn alsaq, bjr aq auz өleң çana oi bjtjp tūr. Sondьqtan ol bjr cumaqtь өleң bөladь.

„Qat çazdьm qalam alьp qauьrsьnnan,
Qarcьqam qaz jledj bauьrsьnan.
Caqьrsa tauda tarlan tań sәrjnen,
Edjlde būqadь yirek dauьsьnan."

(Qalq өleңj)

Sintaksistjk oidьң bjtujne qarai, cumaq ta әr tyrlj boladь. Oi ekj auz өleңnen bjtse, ekj cumaqtь, yc auz өleңnen bjtse, yc cumaqtь, tөrt auz өleңnen bjtse, tөrt cumaqtь dep ataladь. Cumaq sanь beseu de, altau da, on da, onan da kөp bola beredj. Ol oidьң bjtujne qarai.

в) CUMAQ QŪRЬLЬSTARЬ.

Әr cumaqta bjr nece tarmaq boladь. Cumaqta tarmaq ekeuden kem bolmaidь. Tarmaq dep өleңnjң bjr çolьn aitadь. Өleң tarmaqь tyrlj-tyrlj boladь. Misal ycjn bjr nece yzjndjler keltjreljk:

1) Ekj tarmaqtь cumaq.

Çanqan camьm, cam cьraqьm,
Sensjn menjң atqan taңьm,

Sen çalqьzьm, sen kynjmsjң
Kөkte çanqan çūldьzьmsьn.

(Besjk çьrь)

2) Tөrt tarmaqtь cumaq.

Çelsjz tynde çarьq al
Sәulesj suda djrjldep,
Auldьң sьrtь terең sai
Tasьqan өzen kyrjldep.

(Abaidan)

Mjne osьlar sьqьldь, өleңnjң әr cumaqь 2 çoldan ne tөrt çoldan toqtap, oi aiaqtalьp otьrsa, ekj tarmaqtь, ne tөrt tarmaqtь өleң deidj. Basqalarь da osьlar sьqьldь. Aiьrmasь, tek tarmaqtarьnda. Sondьqtan bjz, būlardьң әr qaisьsьna çeke-çeke toqtap çatpai, misaldarьn qana keltjremjz.

3) Altь tarmaqtь cumaq.

„Boiь вьlqan,
Sөzj çьlman,
Kjmdj kөrsem, men sonan.
Bettj bastьm,
Qattь sastьm,
Tūra qactьm çalma çan". t. в.

(Aвai).

4) Çetj tarmaqtь cumaq.

Sen menj ne etesjn,
Menj tastap
Өner bastap,
Çaiьna,
Çana aldap,
Arьap
Өz вetjңmen ketesjn.

(Aвai).

5) Segjz tarmaqtь cumaq.

Alьstan sermep,
Çyrekten terвep
Cьmьrlap вoiqa çaiьlqan;
Qiadan cauьp,
Qisьnьn tauьp,
Taqьnь çetjp qaiьrqan,
Tolqauь toqsan qьzьl tjl
Sөileimjn desең өzjn bjl

(Aвai).

6) On tarmaqtь cumaq.

„Būl kynde sen
Baqьttьsьn,
Bostandьqtьn
Aqьnьsьn
Sai kөzjndj alьsqa.
Tyie ornьna
Temjr çoldьn,
Ot ornьna
Elektrdjn,
Cьqqanьn çaz. Qalьspai
„Taraspen әngjme", (Өвdjldlә)

Tarmaqtьn bүl keltjrgenderden basqa da tyrlerj kөp. Çoqarqь misaldardь ylgj ycjn qana keltjrjp otьrmьz. Өlenjn nece tarmaqtan tүratьnь kөzge kөrjnjp tүrqan nərse bolqandьqtan mьna ylgjlerge qarap, aiьru qiьn emes.

v) TARMAQ QҮRBLЬSTARЬ

Bjz өlen tarmaqtarьna toqtadьq. Өlenjn bjr çolьn tarmaq dep, atadьq. Өlenjn bjr tarmaqьnda, bjr, ne bjr nece bunaq boladь. Bunaq degenjmjz, elendj aitqanda sezjletjn caus tolqьnьnьn soqpa-soqpasьnьn arasь. Ekjncj sөzben aitqanda elenjn ritmasь. Daustьn soqpa-soqpasьnьn arasьn qos sьzьqpen belgjlep bjr-ekj misal keltjreljk.

1) //Maidalai/ /soqsa maidьn/ /qodьr ievj,//
//Balausa/ balьvraidь/ /çer çelegj.//
//Tau qaloqьp, /qүz qүlazьp/ /orman tьnьp.//
//Comoqandai/ /teren oioqa/ /bərj tegj.//
(Asqar).

2) //Bjljmdjden/ /cьqqan sөz//
//Talaptьqa/ /bo'sьn kez//
//Tyrjn, sьrьn/ /kөruge//
//Kөkjregjude/ /bolsьn kөz.//
(Abai).

3) //Boiь bьloqan//
//Sөzj çьlman//
//Kjmdj kөrsem/ /men sonan//
//Bettj bastьm//
//Qattь sastьm//
//Tүra qactьm/ /çalma çan//, t. b. (Abai).

Osь keltjrgen qos sьzьqtьn aralarь bunaq boladь. Bjz bүlardьn ər qaisьsьna, çeke-çeke misaldar keltjreljk.

1. Ekj bunaqtь tarmaq.

//Myijzdj qara/ /çүdьrьq//
//Toqpaqtai bop/ /çүmьlьp//
//Byikjldegen/ bү'cьq et//
//Denede bүlt-bүlt/ çygjrjp//
//Battasqan bolat/ /buьndar//
//Tyijn caloqan/ /ottь kөz//
//Enbekke tөnjp/ /ynjljp//
//Bjr çarьqtь/ /kөruge//
//Kynj kece/ ьntьq et//. (Sөbit).

Qazaq әdebietjndegj çьr, çeldjrme dep atap çyrgen өlen cьqarmalardьn kөbj ekj bunaqtь өlenge çatadь.

2.Yc bunaqtь tarmaq.

//Enbek, tendjk,/ /bostandьqca/ tabьndьq,//
//Qacan çauqa/ /„esjrkei"dep/ /çalьndьq//
//Kəzjrgj kyn,/ /səulesj altьn/ /qьzьl kyn/
//Qara tүman/ /qara kynnen/ /arьldьq//
(Sөbit).

Çүrttьn qara өlen dep aitatьn өlenderjnjn bərj de yc bunaqtь өlenge çatadь.

3. Aralas bunaqtь tarmaqtar.

Bjzdjn çoqarqь keltjrgen mьsaldarьmьzdьn qaisьsьn alsaq ta, ər tarmaqьndaqь bunaq, ne ekj, ne yc bunaqtan aspaidь. Ər çoldьn

bastapqь bunaqь, ekeu bolsa, basqa bunaqtarь da ekeu; yceu bolsa, yceuden keljp otьradь. Bjraq, өlenjnjn bərj bүlai bola bermeidj. Keide өlen cumaqьnьn bjr tarmaqьnda bunaq yceu bolsa, ekjncj tarmaqьnda ekeu, ne bjreu bolьp, aralas keletjn de өlender boladь. Mүndai өlender eskj auz әdebietjnde, osь kyngj poeziamьzda da kezdesedj. Bүlar, kөbjne әnge salьnьp aitьlatьn өlenderden tabьladь.

Misalь:

//Bjr tolarsaq/ /bjr tobьq,/ /sanda bolar/ /çar-çar//
. . . . . .
//Әkem ail—dep/ /çьlama/ /baiqus qьzdar/ /çar-çar//
//Әke ornьna/ /qaiьn atan/ /onda bolar/ /çar-çar//, t. b.
(Auçardan).
//Bjz otannьn/ /үlanь,//
//Beibjtcjlik/ /saqtaqan//
//Tap qoroqinь,/ /qьraqь,//
//Qamal bүzqan/ qaitpaqan,//
//Nүrlanьp,//
//Sьrlanьp//
//Attь өmjr/ /zor tanь,//
//Bjr, ekj, yc,//
//Attai tys,//
//Komsomoldar/ /ürpaqь.//
(„Pionerler өlenderjnen").

Mjne, „Komsomoldar ürpaqь"—degen өlen cumaqtarьnьn bunaq sandarь bərj bjrdei emes. Bjr tarmaqь ekj bunaqtan, kei tarmaqь bjr bunaqtan qүraladь (basqa tarmaqь bjr bunaqtan qүralqanda, bjr tarmaqь yc bunaqtan qүralatьn da өlender boladь, misalь: çoqarqь keltjrgen „Au çar", t. b.). Osьlar sьqьldь, өlenjnjn bjr cumaqьndaqь tarmaqtarьnьn bunaq sandarь keide az, keide kөp bolьp otьrucьlьqьn—aralas bunaqtь өlen—deldj.

Өlen tarmaqtarьnьn bunaqь turalь osьmen bjtjrjp, endj buьn mөselesjne kөceljk.

3. Өlen buьndarь men tyrlerj

BUNAQ QҮRBLЬSЬ. TYRLERJ:

Qazaq өlenderjnde buьn ylken orn alatьnьn, qazaq өlenderj buьnqa syiene otьrьlьp çjkteletjnjn çoqarьda aitqanbьz. Bunaqqa, onьn tyrlerjne de toqtadьq. Qai өlendj alsaq ta, onь tekserude өlenjnjn bunaqьn attap kete almaimьz. Buьndь teksergende, өlenjnjn bunaqьn esten cьqarmau kerek. Bjz bunaq tyrlerjne toqtaqan bolatьnbьz. Endj buьnnьn өzj qalai qүralatьnьna toqtalьq.

Өlenjnjn bjr çolьn alsaq, bjrnece buьnnan qүraladь. Buьnqa bөlu ycjn әuelj bunaqqa bөlemjz. Өlenjnjn bjr tarmaqь bjr, ne bjr nece bunaqtan qүralatьnь bjzge qanьq.

Ər bunaqta buьn kemj ekeu, kөbj tөrteu boladь. Qazaq өlenjnde bjr buьndas sөzderdjn bunaq sanь tөrtten aspaidь. Asa qalsa, çьr elenderjnjn bunaqtarьndaqь bes buьndь bunaq sьqьldь, bjreuj yc buьndь, bjreuj ekj buьndь ekj sөzden qүralatьn bunaqtar qana boladь. Bүl bjr buьndas sөzder emes. Mүnьn çenj өzgeceleu boladь (bүl turalь çьr өlenderdjn buьnьn teksergende tolьqьraq toqtaimьz).

Nemese, ekj daustь qatar kelse, kjrjgjp bireuj çoqalьp ketetjn, kjrjgu zaqьna syienjp çazьlqan өleң buьndarьnda qana boladь. Sondьqtan keibjr өleqnjң buьn sanь kөzge artьq kөrjngenmen, өleqnjң өlcemj artpaidь. Misalь: //Buьrьlca attan/ /mьqtьmьn,// degende de, aldьqqь bunaqьnda 5 buьn, soqqь bunaqьnda 3 buьn, ne barlьqь 8 buьn bar. Bjraq aldьqqь bunaqta ekj daustь, „a“ dьbьsь qatar kelgendjkten: //bu-rьl-cat-tan/ /mьq-tь-mьn// bolьp, aldьqqь bunaqь 4 buьnqa tysjp tūr. Endj 8 emes, 7 buьn bop qaldь. Syitjp, bjr buьnnьң sanь kemidj. Misalь, tū-ra-al-mai-dь—degende 5 buьn bar; çьldam aitqanda tū-ral-mai-dь—degende bjr buьn kemjp, 4 aq buьn qaladь. Būnь buьndardьң kjrjguj deidj.

Buьnnьң osь çьlьsu, kjrjgu qasietterjn өleң çazqanda aqьndar da paidalanadь. Buьn mөlcerjne simaqan çerlerde ekj daustьnь qatar keltjrjp, өleqnjң buьn sandarьn tygel cьqaradь. Misalь:

Ən — ce — ijn — kyn — өt — kjz — bek — әң — gj — me — y — cjn,
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Tьң — dar — e — djң — bjr — sө — zjn — mьң — qa — ba — lap
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Osь yzjndjnjң soqqь çolьnьң buьn sanь 11. Aldьqqьssьnьң bjr buьnь artьq. Әitse de buьnьnьң artqtьqь baiqalmaidь. Onьң sebebj: soqqь bunaqьnda bjr sөz daustь dьbьsqa tьnsa, ekjncj sөz daustь dьbьstan bastalьp otьr (misalь, әngjme — ycjn). Būl çerde bjr buьn qьsqarьluь kerek. Sondьqtan qatar kelgen ekj daustь dьbьstьң bjreuj kjrjguge syienjp çoiьladь. Syitjp, endj 12 emes, 11 buьn bop cьqadь. Buьnqa bөlgende:

Ən — ce — ijn — kyn — өt — kjz — bek — әң — gj — my — cjn.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Osь tөrjzdj 11 buьndь өleqderjң bjr çolьndaqь buьn sandarь keide 13—14 ke ceijn baradь. Ondai өleң çoldarьnda ekj daustь dьbьstьң qatar keluj bjr qana çerde keljp qoimaidь. Bjr çoldьң jcjnde bjrneceө çerlerde keledj. Olarda da çaqaqь retce qьsqartьlьp, ainala kelgende buьn sanь 11 den aspaidь.

Bjraq, ekj daustь dьbьstьң qatar kelgen men qьsqartudьң keregj çoq, sol qatar kelgen daustь dьbьstardьң әr qaisьsь өleqnjң bjr buьnь bolьp tūra beretjn çerlerj de boladь. Ondai çaqdailarda qьsqartamьn dep әurelenudjң de keregj bolmaidь.

Misalь: A — qьl — dь — a — qьn — nan — da — әn — bū — la — qь
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Būl çolda ekj daustь dьbьstardьң tyijsuj ekj çerde kezdesjp tūr. Bjraq, өleң on bjr buьndь. Asьp tūrqan buьnь çoq, sondьqtan, qьsqartu da kerek bolmai cьqtь. Būl este boluь kerek.

Çoqarqь aitьlqan kjrjgu, çьlьsu ereçesjne çatatьn çana bjr nөrse, ol өleqnjң әr çolьnьң jcjnde çazьla tūrsa da kereksjz çerjnde tysjp qalatьn dьbьstar boladь. Būlar kөbjne acьq buьndarda kezdesedj. Ondai sөzderdj ekj buьnqa bөljp çatpai aq bjr buьn etjp aitqannan maqnasьna keletjn ec kemcjljk bolmaidь.

Būndai kereksjz dьbьs bjr sөzdjң ortasьnda keluj cart emes, ketde alaqьnda qьsqartьladь. Misalь: „kөrseted kynge tjsjn kyljmsjrep“ degen yzjndjde „kөrsetedj“ — degen sөzdjң būl çerde kereksjz bolqandьqtan „j“ tysjp qalьp „kөrseted“—bop qana tūr. Bjraq, maqnasьna keljp tūrqan kemcjljk çoq.

Syitjp, keide ekj daustь dьbьs qatar kelgen çaqdailarda, on bjr buьnnan artьq bolsa, onda osь tөrjzdj kereksjz bjr dьbьstьң tysjp qaluь arqьlь da buьn sandarь qьsqartьladь.

4. Өleqnjң buьn tyrlerj

Endj, өleqnjң buьn sanьna keleljk. Bjzdjң baiqauьmьzca, qazaq өleqderjn bunaqьna, bunaq jcjndegj buьn sanьna qarap, negjzjnde 5 tyrge bөluge boladь.

1. On bjr buьndь өleң.
2. Segjz buьndь өleң.
3. Çetj buьndь өleң.
4. Altь buьndь өleң.
5. Aralas buьndь өleң.

On bjr buьndь өleң çaqa өleң aqьmь.

Misalь:

4 4 3
//Enbek, tendjk/ /bostandьq qa// tabьndьq//
4 4 3
//Qacan çauqa/ /esjrke dep/ /çalьndьq//
4 4 3
//Qazjrgj kyn/ /sөulesj altьn/ /qьzьl kyn//
4 4 3
//Qara tūman,/ /qara kynnen/ /arьldьq//

(Sөbit).

Būl өleң 11 buьndь. Әr tarmaqьnda yc bunaq bar, әr bjr qos sьzьqtardьң arasь bjr bunaq. Әr tarmaqьndaqь bunaqtarь 4 buьndь ekj bunaqtan, 3 buьndь bjr bunaqtan kelgen.

Qazaqtьң „Qara өleң“ dep aitatьn өleqderjnjң barlьqь da yc bunaqtь 11 buьnnan qūraladь.

Bjr tarmaqь on bjr buьnnan qūralqan өleqderdj, bunaqtarьnьң jlgerjlj keljndj kelujne qarai өz ara 3 ke bөluge boladь.

Bas bunaqь 4 buьndь өleң.

Misalь, Sөbitten keltjrgen yzjndj.

4 4 3
„//Enbek, tendjk/ /bostandьqqa/ /tabьndьq//
4 4 3
//Qacan çauqa/ /esjrke dep/ /çalьndьq/
4 4 3
//Qazjrgj kyn/ /sөulesj altьn/ /qьzьl kyn//
4 4 3
//Qara tūman,/ /qara kynnen/ /arьldьq//.

Mūnda alaqqь bunaqь ьlqi 3 buьn bop keledj. Sxemasьn salьp kөrsetsek, bьlai bop cьqadь.

: :xxxx: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxxx: :xxx: :

: :xxxx: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxxx: :xxx: :

Bas bunaqь 3 buьndь өleң.

3 4 4
//Səulege/ /caqьlьsqan/ /soqa çyzj,//
3 4 4
//Kərseted/ /kynge tjsjn/ /kyljmsjrep//
3 4 4
//Sūludьn/ /sьldьr-sьldьr/ /cacвəuьndaı//
3 4 4
//Bailauls/ /arвa astьnda/ /temjr celek//

(Qalmaqan).

Sxemasь:

: :xxx: :xxxx: :xxxx: :
: :xxx: :xxxx: :xxxx: :
: :xxx: :xxxx: :xxxx: :
: :xxx: :xxxx: :xxxx: :

Orta bunaqь 3 buьndь өleң.

Misalь:

4 3 4
//Aq kijmdj/ /denelj/ /aq saqaldь//
4 3 4
//Soqьr mьlqau/ /tanьmas/ /tjrj çandь//
4 3 4
//Ystj basь/ /aq qьrau/ /tysj suьq//
4 3 4
//Basqan çerj/ /sьqьrlap/ /keljp qaldь.//

(Abaı).

Sxemasь:

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

5. Өleң aqьmь

On bjr buьndь өleңderdjң būl yc tyrjnde ritm (daus ьrqaqь) ər basqa. Aldьnqьsь (3 buьn aiaqьnla kelgende) bjr tyrlj ənge salьnьp aitьlsa, yc buьn basьnda kelgende ekjncj tyrlj ənmen aitьladь. Yc buьn tarmaqtьң ortasьna kelgende, ycjncj tyrlj ənge keledj. Mūnь өleң aqьmь deimjz.

Baiqau ycjn ənge salьp qarauqa boladь.

Aqьndar өleң çazqanda, būl aqьmdardь өte berjk ūstaidь. Yc buьndь bunaqtь ne ьlqi aiaqta, ne basta, ne ortasьnda keltjrjp çazadь. Yiken, ūzaq өleңderdj alsaqta, būl prinsjp saqtalьp otьrьladь. Yc buьndь bunaq ne çoldьң aiaqьnda, ne basьnda, ne ortasьnda keledj. Misalь: ūzaq poema „Tasqьndь“ alsaq yc buьn ьlqi basta keledj. Osь sьqьldь 3 buьnь ortada, ne aiaqta kelgen de ūzaq poemalar bar.

On bjr buьndь өleңderdjң qaibsьsьn alsaq ta ənge keledj. Onьң sebebj: çoqarqь sxemasьn salьp kərsetken misaldarьmьz sьqьldь, bunaqtarьnьң tərtjppen kelgendjgj. Iaqni өleңnjң basqь bunaqь 3 buьn, basqa buьndarьnьң 4 buьnnan bop, nemese basqь bunaqь 4 buьn, ortasьndaqь bunaqь 3 buьn, aiaqqь bunaqь 4 buьn bop kelgendjgjnen. Əitpese, basqь bunaqь 3 buьn, basqa bunaqtarь 4 buьn bolьp, ьlqi bjrьnqai kelgendjgjnen. Eger būlai bolmai, bunaqtarь aralasьp kelse, bjr cumaq өleң bjr ənge kelmeidj. Daus ьrqaqь būzьla beredj. Misal ycjn, Abaidьң „Өleң sөzdjң patsasь“ degen өleңjnen yzjndj keltjreljk.

4 3 4
//Өleң sөzdjң/ /patsasь,/ /sөz sarasь,//
3 4 4
//Qibnnan/ /qibstьrar,/ /er danasь.//
4 3 4
//Tjlge çenjl/ /çyrekke/ /çьlь tijp,//
3 4 4
//Tep-tegjs/ /çūmьr kelsjn/ /ainalasь//—

deidj. Būl yzjndj 11 buьndь, 3 bunaqtь. Būlai qaraqanda, çoqarьdaqь keltjrgen misaldarьmьzdan ec өzgeceljgj çoq. Bjraq, bjr ənge kelmeidj. Yitkenj bunaqtarь aralasьp tūr. Mūnьң sxemasь da aldьnqьlardai emes, өzgece.

Sxemasь:

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :
: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

Mjne, osь sьqьldь bunaqtarь aralas kelgen өleңderdj, bas bunaqь bjrьnqai emes өleң deimjz. Būl çai oqьqanda kөp baiqalmaidь. Bunaqtarьnьң aralas ekenj ənge salьp kөrsek anьqtaladь.

Mūnь ənge keltjruge boladь. Ol ycjn bunaqtarьnьң ornьn auьstьru kerek. Ec çerjn өzgertpeide, qospai da tek bunaqtarьnьң ornьn auьstьrьp, bas bunaqь 3 buьndь өleң aqьmьna tysjrsek „Ainamкөz“ ənjne keledj.

3 4 4
::Patsasь,: :өleң sөzdjn: :sөz sarasь::
3 4 4
::Qibnnan: :qibstьrar: :er danasь::
3 4 4
::Çyrekke: :çьlь tijp: :tjlge çenjl::
3 4 4
::Tep-tegjs: :çūmьr kelsjn: :ain alasь.::

Sxema aldьnqьdan өzgeredj.

xxx : :xxxx: :xxxx: :
xxx : :xxxx: :xxxx: :
xxx : :xxxx: :xxxx: :
xxx : :xxxx: :xxxx: :

Eger, bas bunaqь 4 buьndь өleң aqьnьna tysjrsek, „Çaidarman“ ənjne keledj.

4 3 4
//Өleң səzdjң/ /patsasь/ /səz sarasь//
4 3 4
//Qibstьrar/ /qibnnan/ /er danasь//
4 3 4
//Tjlge çenjl/ /çyrekke/ /çьlь tijp,//
4 3 4
//Çümьr kelsjn/ /tep-tegjs/ /ainalasь.//

Münda 3 buьndь bunaq ortada. Sxemasь bьlai bop keledj-

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxx: :xxxx: :

Abaidьң būl өleңj, bjrjncj aqьnnan kərj, ekjncj aqьnqa tysjrgende səzderjnjң ьnqaib çaqsь keletjnj baiqaladь. Aqьndar, өleң bunaqtarь aubsьp ketpes ycjn, kөbjne ənge salьp çazadь.

Bjraq, on bjr buьndь өleңderdjң bunaq tərtjpterj aubspai bjr qalьpta cьqьp otьruь ol cart nərse emes. Aqьndar bunaqtarьnьң orndarьn bjle tūra, sanalь tyrde aubstьratьn retterj de boladь. Būdan çai oqьqanda өlenge ec kemcjljk kelmeitjn tərjzdj. Misalь, „Sūlucac“ poemasьnьң ər çoldarьndaqь bunaqtarьnьң ornь belgjlj bjr tərtjppen, ənge salatьn bop cьqqan emes. Əitse de, odan ne kərkemdjk, ne mazmūnьna keljp tūrqan zian çoq.

SEGJZ BUЬNDЬ ӨLEN.

Qazaq өleңderjnjң barlьqь on bjr buьnmen qūrьla bermeidj. Basqa tyrlerj de bar. Sonьң bjrj segjz buьndь өleң. Būl өleңnjң bjr tarmaqь ekj bunaqtь, 8 buьnnan qūraladь.

Misalь: „Oneginnjң өlerdegj səzj“ dep, Abaidьң өzj çazqan өleңjnjң basqь 4 çolь, 8 buьndь өlenge çatadь.

4 4
„//Çarьm çaqsь/ /kijm kijp//
4 4
//Keldj çanqa/ /çьlь tijp//
4 4
//Diuana boldь/ /būl kөnjljm//
4 4
//Basьlmai bjr/ /qūcьp syijp//“

Sxema tyrjnde bьlai bop keledj:

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

Nemese, mьna bjr өleң:

4 4
//Çanqan camьm,/ /cam cьraqьm//
4 4
//Sensjң menjn/ /atqan tanьm//
4 4
//Sen çalqьzьm,/ sen kynjmsjn,//
4 4
//Kөkte çanqan/ /çūldьzьmsьn//“

Būl ekj tarmaqtь өleң. Sxemasь mьna tyrde bop keledj:

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

: :xxxx: :xxxx: :

Būqan taqь basqa da misaldar tabuqa boladь. Bjraq, būl tyr 8 buьndь өleңnjң kөp çaibloan tyrj, çьr өlenderjnde keletjn 8 buьndar. Būlardьң buьnь men bunaq sandarьnda өzgeceljkter bolmasa da, bunaq, onьң qūrьlьsьnda azdap өzgeceljgj bar. Çьr өlenderjnde, çaңaqь keltjrgen misaldarьmьz sьqьldь, ekj bunaqь da 4 buьnnan bjrdei bop keljp otьrmaidь. Bjr bunaqь 5 buьnnan qūralsa, ekjncj bunaqь 3 buьnnan qūraladь. Būl bjr.

Ekjncj, 7 buьndь өleңmen nьq bailanьstь bop keledj. Anau sьqьldь, өz aldьna, ьlqi 8 buьndь bop kele bermeidj.

Misalь:

4 3
„//Esjrkesen/ /bolmai ma?//=7.
5 3
//Çolьnda çatqan/ /besjkij//=8, t. b:

(Nьsanbai)

Bjz çoqarьda, qazaq өlenderjnjң bunaqtarьndaqь buьn sanь 4 den aspaidь, asa qalsa ekj daustь dьbьs qatar keljp, kjrjgu tərtjbjmen bjreuj çoqalьp ketedj, ne bjr dьbьs tysjp qaladь, өleңde 5 buьndь bunaq bolmaidь dedjk.

Būl mūqiat qaraitьn çer. Bjzdjң çoqarqь, daustь dьbьs turalь aitqanьmьz, ne ekj bunaqtьң, nemese bjr bunaqtaqь ekj səzdjң tyijsetjn çerlerj. Iaqni, bjrjncj bunaqtьң aiaqь daubstь dьbьsqa toqtap, soңqь bunaqtьң bas dьbьsь taqь daustь dьbьs bolsa, ekj daustьnьң bjreuj aq qaladь.

Misal ycjn Abaidan mьna bjr yzjndjnj keltjreljk:

5 4
//Səzj oramdь/ /ər tyrj çat,//
—osь tūrsьnda 9 buьn.

Bjraq, būl 9 buьndь өleң emes. 7 buьndь өlen. Aldьnqь bunaqьnda ekj daustь dьbьs qatar keljp tūr. Sondьqtan bjreuj qьsqartьlьp 4 buьn boladь. Būl bjr bunaqta ekj səz (daustь dьbьsqa tьnqan səz ben daustь dьbьstan bastalqan səz) tyijsken çerdegj dьbьstьң çoibluь. Syitjp bjr buьnnьң esebj tabьldь. 8 buьn qaldь. Bjzdjң-

ce, taqь bjr buьnqa orn tauьp beru kerek. Aldьnqь, „sezj oramdь“ degen bunaqtь alsaq, daustь dьbьsqa toqtaidь („j“dьbьsь). Ekjncj „Ərtyrj çat“ degen bunaq daustь „ə“ dьbьsьnan bastaladь. Syitjp, ekj daustьnьn tyijsken çerjnde bjr daustь dьbьs taqь çoiьladь. Sondьqtan, ekjncj bunaqtaqь buьn sanь terteu emes, yceu bolьp cьqadь. Mjne, bjzdjn çoqarqь aitqanьmьz osьlar sьqьldь daustь dьbьstarь tyijskende, bjreuj çoiьlьp ketetjn buьndarqa tən nərse. Būl este boluь kerek. Əitpese, çьr elenderjnjn aqьmьmen çazьlqan bes buьndь bunaqtarmen catastьrьp aluьmьz mymkjn.

Qazaqtьn çьr dep aitatьn elenderjnjn kəbj 5 buьndь bunaqtardan qūrьladь. Būl aldьnqь, bjz aitqan 5 buьndь bunaqtardan ezgeceleu keledj. Būl, ekj daustь dьbьs tyijskende, bjreuj çoiьlьp ketetjn bunaq emes, bjreuj ekj buьndь, bjreuj yc buьndь ekj sezden qūralatьn 5 buьndь bunaq. Aldьnqьdai bjr tybjrles sez emes. Ekj sez qosьlьp bjr bunaq çasap tūr. Qazaq tjljndegj elenderde 2 buьndь bunaq ta, 3 buьndь bunaq ta bolqandьqtan ekeuj (ekj buьndь, yc buьndь) qosьlьp, 5 buьndь bjr bunaq çasaluь tjlge tabiqi nərse.

Būl çoqarqь aitqanьmьzqa qaics kelmeidj. Yitkenj bjz, 5 buьndь bunaqtьn qai çerde keljp, qai çerde kelmeitjnjne tolьq toqtadьq. Endj qaitalaqtau kereksjz. Sondьqtan, 2 buьn men 3 buьn ekj sezden qūralatьn, çьr elenderjndegj 5 buьndь bunaqtan qūralatьn 8 buьndь elenge toqtaiьq. Būl 7 buьndь elenmen aralasьp keledj.

Onьn sxemasь bьlai bop keledj:

: :xxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :

Mjne, bjr sezj 2 buьndь, bjr sezj 3 buьndь ekj sezden qūralqan elen dep, osь sьqьldь elenderdj aitadь. Çьr aqьmьmen çazьlqan elenderdjn bjr tarmaqь kəbjne 8 buьnnan qūraladь. Elen tarmaqь 8 buьn bolsa, sonьn aldьnqь bunaqь ьlqi 5 buьndь, sonqь bunaqь 3 boladь. 8 buьn elen qūrьlьssьnьn bas çaqьndaqь aitqan 8 buьndьnьn, būdan bjr ezgeceljgj: aldьnqь bunaqь da, sonqь bunaqь da ьlqi 4 buьnnan qūraladь. Ekjncj ezgeceljgj 7 buьndь elen qūrьlьsь men aralaspai, ez betjmen, ьlqi 8 buьndь bop keledj. Mūnь bjz būrьn da aitqanbьz. Būlardьn aibrmasь ūmьtьlmas ycjn bjle tūra qaitalap otьrmьz.

ÇETJ BUЬNDЬ ELEN.

Kəp elender ьlqi çetj buьnnan qūraladь. Būl da ekj bunaqtь boladь. Mūnьn aldьnqь bunaqь kjl 4 buьnnan qūraladь da, sonqь bunaqь kjl 3 buьnnan qūraladь. Taza 7 buьndь elender būl elcemnen aspaidь. Sondьqtan mūnь çetj buьndь elen deimjz.

4 3
//Qannьn kjrgen/ /aq orda//
4 3
//Būzuьn oilap/ /kenestjk//
4 3
//Alamanqa// çel berdjk//
4 3
//Asa çūrttь/ /mengerdj'.//
4 3
//Qara qazaq/ /balasьn,//
4 3
//Qan ūlьna/ /tengerdjk//
4 3
//Ezderjndei/ /qandardь,//
4 3
//Qarnь çuan/ /bilerdj//
4 3
//Qabьrqasьn/ /səgiltjp,//
4 3
//Qabьrqadan/ /aqqan qan//
4 3
//At baurьna/ /təgjltjp,//
4 3
//„Ədjl“ çannan/ /tynjltjp,//
4 3
//At kətjne/ /əngerdjk//

(Maqambel).

Sxemasь mьna tyrde boladь:

: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :
: :xxxx: :xxx: :

Çalqьz būl yzjndj emes, taza 7 buьnnan qūralatьn poema, basqa da elender kəp.

Bjraq, 7 buьndь elen ьlqi būlai bolьp kelmei, 8 buьndь elenmen aralas keljp otьradь. Eskj çьrlardьn bjr tarmaqь 7 buьndь bop kelse, ekjncj tarmaqь 8 buьndь bop keledj. Çana būl sol retpen kele bermeidj. Keide 7 buьndь tarmaqtar kəpke ceijn qatarlas keledj. 8 buьndь tarmaq ta sol sьqьldь, arasьna 7 buьndь salmastan, 8 buьn bop, bjrnece çolqa ceijn baradь. Būqan çoqarqь Nьsambai çьraudan keltjrgen yzjndj misal boladь. Sondьqtan taqь qaitalap çazudьn keregj çoq.

Çetj buьndь men segjz buьndь tarmaqtardь aralas keltrudj Abai da kəp qoldanadь. Onьn „Tatiananьn qatь,“ „Oneginnjn sezj“ degen elenderjnjn bjr tarmaqь 8 buьn da, ekjncj tarmaqь 7 buьn. Bjraq, Abai sol elcemnen aspaidь. Elenjnjn basьnan aiaqьna ceijn, bjrjncj çolь 8 buьn, ekjncj çolь 7 buьn bop keledj.

Mūnь Abaidьn basqa elenderjnen de tabuqa boladь. Al, çьrlarda olai emes. Kei çolь 7 buьnmen bjrnece çerge ceijn baradь da, 8 buьndь çolqa kep tysedj. Səlden keijn çetj buьnqa qaita tysedj. Syitjp ainьmalь boladь. Būl çьr elenderjndegj bjr erekceljk.

Өleңnjң bjr cumaqtaqь tarmaqtarь bjr өңkei 6 buьnnan qūralsa onь 6 buьndь өleң deimjz. Bjzdjң өleң qūrьlьstarьnda, negjzge alatьnьmьz osь cumaq. Bjz 11 buьn, 8 buьn, 7 buьn degende, osь buьndarmen çazьlqan cumaqtar bar ma, çoq pa? Mjne osь çaqьnan qaraimьz. Çoqarqь bunaqtarqa bөlujmjzdjң negjzjnde cumaq çatьr. Sol buьndarmen qūralqan cumaqtar bar bolqandьqtan ana buьndarqa bөljp otьrmьz. Būnь esten cьqarmau kerek.

Bjz aitqan 6 buьndь өleң, kjl ekj bunaqtь bop keledj. Bjrjncjsjnde de, ekjncjsjnde de buьn, yceuden aspaidь da, kem de tyspeidj. 6 buьndь өleңnen өz aldьna cumaq ta qūraladь. Tek qana bjr cumaq emes, altь buьndь өleңmen ylken poema da çazuqa boladь.

Misalь:

3
//Qara kөz,/ /imek qas,//
3 3
//Qarasa/ /çan toimas.//
3 3
//Auьzьң bal/ /qьzьl gyl,//
3 3
//Aq tjsjң/ /kjr calmas//
3 3
//Qьr mūrьn/ /qьpca bel,//
3 3
//Solqьldar/ /soqsa çel.//
3 3
//Aq etjң/ /ylьjrep,//
3 3
//Өzgece/ /bjtken gyl.//

(Abai).

Sxemasь bьlai:

: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :
: :xxx: :xxx: :

Būl sьqьldь өleң Abaida kөp. Basqa aqьndardan da tabьladь. Mūnь osьmen qьsqartьp, endj aralas buьndь өleңge keleljk.

ARALAS BUЬNDЬ ӨLEҢ

Qazaq өleңderj tek qana 11, 8, 7, 6 buьndьlardan qūralьp qolmaidь. Basqa çoldarmen de qūraladь. Bjzdjң tysjndjrgen өleң buьndarь belgjlj bjr cumaqta kjl 11, 8, ne 7, ne 6 bolьp bjr өңkei keljp otьradь.

Cumaqtьң әr tarmaqtarьndaqь bunaq, buьn sandarь bjrdei bolьp, bjr өlcemmen cьqьp otьrqanьn kөrdjk. Būl aitьlqan өleң qūrьlьsьndaqь bjr erekceljk. Bjraq, qazaq poeziasьndaqь өleң qūrьlьsь sol

aitьlqandarmen tygeldenвeidj. Keibjr өleң cumaqtarьn alsaq, bunaq sanь da, buьn sanь da ainьmalь keledj. Bastapqь ekj çolь ekj sөzden qūralqan 5 buьndь, bjr bunaqtь bolьp keledj de, 3-çolь ekj bunaqtь, 8 buьn boladь. 4 — 5-çolь taqь bjr bunaq, 5 buьn bop keledj de, 6-çolь taqь 8 buьnqa toqtaldь. 7 — 8 çoldarьnьң ekeuj de, ekj bunaqtь 8 buьndь boladь (misalь, „Segjz aiaq", tөmennen qara). Syitjp, bjr cumaqtaqь tarmaqtardьң buьn sanь da, bunaq sanь da, çoqarqь өleң qūrьlьsь sьqьldь, bөrj bjrdei bop, bjr tөrtjppen cьqpaidь. Bunaq sanь da, buьn sanь da bjrde az, bjrde kөp bolьp otьradь. Būl sөzden, ondai өleңde tөrtjp bolmaidь eken dep ūqьp qalmaңьz. Boladь. Bjraq, onьң qūrьlu tөrtjbj bjzdjң çoqarqь aitqan өleң qūrьlьsьmьzdan ezgece. Ekjncj tyrde bop keledj. Bjz osьnь aitpaqcьmьz.

Өleңnjң būl qūrьlьsь poeziamьzda meiljnce kөp. Būl tyr negjzjnde qazaq poeziasьna Abaidan bastap kjrdj deuge boladь. Būl qūrьlьstьң өz ara, bjr-bjrjnen өzgeceljkterj bar.

Būl ycjn bjrnece misaldar keltjrjp, sxemalarьn salьp kөrseteljk.

5
1) //Alьstan sermep,//
5
//Çyrekten terвep,//
5 3
//Cьmьrlap boiqa/ /çaiьlqan//
5
//Qiadan cauьp//
5
//Qisьnьn tauьp//
5 3
//Taqьnь çetjp/ /qaiьrqan.//
5 3
//Tolqauь toqsan/ /qьzьl tjl,//
5 3
//Sөileimjn desең/ /өzjң bjl.//

(Abai),

Būl cumaqtьң qalai qūrьlqanьn çoqarьda aitqan bolatьnbьz. Sondьqtan sxemasьn qana salьp kөrseteljk.

Sxema.

: :xxxxx: : : :
: :xxxxx: : : :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxxx: : : :
: :xxxxx: : : :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :
: :xxxxx: :xxx: :

5
2) //Sairai bөr tjljm,//
4 3
//Saroqaiqan son/ /būl dөrtten//
5
//Bygjldj beljm,//

4 3
//Qartaiqan son/ /ər settten.//
5
//Qamьqtь kənjl//
6
//Qaltse bolar çenjl.//

(Abai).

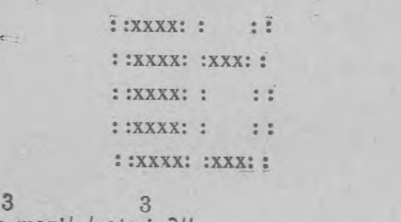
Sxemasь:

4
3) //Boiь bьlqan//
4
//Səzj çьlman//
4 3
//Kjmdj kərsem/ /men sonan—//
4
//Bettj bastьm,//
4
//Qattь sastьm,//
4 3
//Tūra qactьm/ /çalma çan.//

(Abai).

Sxemasь:

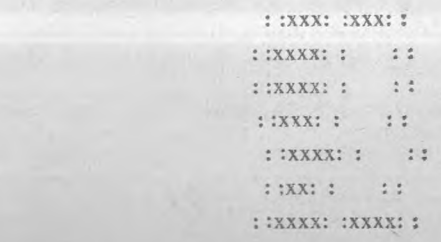

3 3
4) //Sen menj/ /netesjn?//
4
//Menj tastap,//
4
//Өner bastap,//
3
//Çaiьna,//
4
//Çana aldap,//
2
//Arbap//
4
//Өz beljnmen/ /sen ketesjn.//
3 3
//Nege əure/ /etesjn?//
4
//Qosьlьspai,//
//Basьlьspai.//

3
//Baiьna,//
4
//Çana çattan,//
2
//Bai tap,//
4
//Өmjr boiь// qor ətesjn.//

Sxemasь:

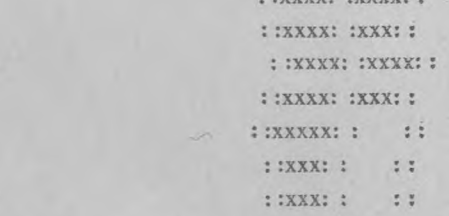
(Abai).

4 4
5) //Ata anaqa/ /kəz quanьc//
4 3
//Aldьna alqan/ /erkesj.//
4 4
//Kəkjregjne/ /kəp quanьc//
4 3
//Gyldenjp oi,/ /əlkesj—//
5
//Erkeljk kettj//
3
//Erçettj.//
3
//Ne bjttj?..//

(Abai).

Sxemasь:

Mjne, osьlar sьqьldь, ələn qūrьlьsьn, bjr cumaqtaqь tarmaqьna bunaq, buьndarьna qarai, əz ara bjr-bjrjnen əzgeceljkterj bolsa, barlьqьn çinastьra keljp bjr səzben aitqanda aralas buьndь ələn—dep ataimьz. Būnь bjz çai atai salьp otьrqanьmьz çoq. Ər cumaqtaqь ələn tarmaqtarьnьn buьndarь bjrde az, bjrde kəp bolьp aralas kelgendjkten atap otьrmьz.

Būl keltjrgen misaldarьmьz, qazaq poeziasьndaqь barlьq tyr, barlьq erekceljkterdj tolьq qamti almaidь. Olardьn bərjne toqtauqa kjtap kəlemj kətermeidj. Yitkenj ol, bjr kynnjn jsj emes. Kəp tekseru-

lerdj kerek etedj. Bjrdjn maqsat qazaq poeziasьndaqь elen qūrьlьstarьnan, olardьn negjzgj-negjzgj tyrlerjnen qana az-mūz tysjnjk beru—būl bjr.

Ekjncj: qazaq poeziasьnda tek osь tyrler qana bolьp, basqa tyrler bolmaidь emes. Boladь. Būl tyrlerdjn өzgeruj, taqь çana tyrler tuuь, syitjp damьlsьz өzgerjp otьru — ol dialektika zanь. Qazjrdьn өzjnde de orьs ədebietjnen, gruzin taqь basqa elderdjn ədebietjn audarumen qatar çana tyrler osь kynnjn өzjnde de kjrjp otьr. Bjraq, būlar bjzde əlj tekserjljp çetken çoq. Tekserjljp bolmaqan problemanь oqu kjtabьna kjrgjzuge qiьn. Sondьqtan, olarqa toqtaqanьmьz çoq.

Mjne, qьsqaca aitqanda, qazaq poeziasьndaqь əzjrgj, zandь orn alqan tyrler osьlar

Çalpь buьn qūrьlьsьn, osьmen bjtjrjp, endj elen ūiqastarьna keleljk.

6. Elen ūiqasь.

Çoqarqь keltjrgen maqal, mətel, çūmbaq, nemese ər tyrlj elenderden alqan yzjndjlerdegj dьbьs qūrьlьstarьnьn əuezdjljgj, sөzderjnjn aiaqqь dьbьstarь: „çarьq-qalq; cauьp-tauьp; sermep-terbep“ bolьp ūiqasьp kelucjljkterdjn arqasьnda, būrьnqьdan da kyceie tysedj.

Sөz aiaqtarьnьn būl sьqьldь bop bjrdei, ne bjrdeige çaqьn estjlucjljgjn elen ūiqasь (rifma) dep ataidь. Ūiqasatьn sөzder soңqь ekj buьnnьn bastapqь dьbьsьnьn, basqa dьbьstarьnьn barlьqь dəlme-dəl ūiqasьp keluj mymkjn (keide ekj buьnnьn tygel ūiqasuь, tjptj yc buьnnьn dьbьstarь bjrdei keluj de mymkjn). Būl ūiqastь tolьq ūiqas dep ataimьz. Misalь: cauьp-tauьp, t. в.

Keide, elen ūiqasь dəl ondai bolьp dəlme-dəl kelmeuj de mymkjn. Būl ūiqastь tolьmsьz ūiqas dep ataidь. Misalь: „sөz bailau—çarqьldau“, t. в.

Būl çerde çalqьz aq soңqь buьnьnьn „a, u“—degen dьbьsь bolmasa, basqa dьbьstarь ūiqaspaidь. Sondьqtan da ol tolьmsьz ūiqasqa çatadь.

Eskerte ketetjn bjr nərse, tolьmdь, tolьmsьz ūiqastar çalpь ūqьm. Ūiqastardьn qai tyrj bolsьn (ūiqastьn tyrj 8) meilj, bərjne bjrdei qatьsь bar. Ekjncj sөzben aitqanda, ūiqastardьn qandai tyrj bolsьn, qūlaqqa estjluj çaqьnan ne tolьq ūiqas, ne tolьmsьz ūiqastan qūrьladь.

Tyrj çaqьnan „Qara elen ūiqasь“ qūlaqqa estjluj, əuezeljgj çaqьnan „tolьq ūiqasqa“ çatatьn bjr misal keltjreljk.

„Çasьmda oьlьm bar dep eskermedjm,
Paidasьn kөre-tūra teksermedjm.
Erçetken soң tysp·dj uьsьma,
Qolьmdь mezgiljnen kec sermedjm...“

(Abai).

Būl yzjndj 4 çoldan tūradь. Bjr çolь ūiqassьz. Yc çolь (1—2—4-çoldar) ūiqasqan. Ūiqasqan yc çolьnьn bərj de tolьq ūiqasqa çatadь. Ūiqasьp tūrqan būl yc çoldьn soңqь bunaqtarьn alsaq 4 buьnnan tūradь. Yc çoldьn da soңqь bunaqьnьn ne tek aiaqqь buьnь, ne

aiaqqь dьbьsь qana emes, „eskermedjm“, „teksermedjm“, „kec sermedjm“ degen sөzderdjn yc buьnьnьn da dьbьstarь qūlaqqa bjrdei estjledj. Sondьqtan da būnь tolьq ūiqas deimjz. Soңqь bunaqtaqь sөzderdjn maqna çaqtarь basqaca bolqanmen dьbьs qūrьlьstarь, qūlaqqa estjlu çaqtarь bjrdei, tolьq ūiqasqa çatatьn ūiqastar, keide ekj, keide yc, keide tөrt buьnqa ceijn çetuj mymkjn.

Bjraq, tolьq ūiqas bolu ycjn çoqarqь keltjrgen mьsaldaqьdai, soңqь bunaqtaqь yc buьnnьn, ne tөrt buьnnьn, ne ekj buьnnьn, ne bjr buьnnьn dьbьstarь ьlqi bjrdei bolьp keluj cart emes, dьbьstarь ər basqa bolsa da qūlaqqa bjrdei, ne bjrdeige çaqьn estjluj cart.

Misalь:

„Coqpardai kekjlj bar qamьs qūlaq,
Qci moiьndь, qoian çaq, bөken qabaq;
Auьz omьrtqa cьqьnqь, maida çaldь,
Oi çeike, ynjreigen bolsa saqaq“.

(Abai)

Būl yzjndjdegj „qūlaq“, „qabaq“, „saqaq“ degen ūiqastardьn dьbьstarь bjrdei emes, bjraq, bū da tolьq ūiqasqa çatadь. Nege? Nege desenjz ūiqastьn dьbьstarь qūlaqqa bjrdeige çaqьn estjledj. Al, onьn sebebj qazaq tjljndegj dьbьs zandarьmen bailanьstь.

Qazaq tjljndegj dьbьstardьn acьqь bar, qьsanь bar, erjndjgj bar, ezuljgj bar, qatanь bar, ūianь bar taqь sol sьqьldь. Endece, dьbьstardьn өzara osьlai bөljnuj, ūiqasqa da əserjn tigjzedj. Keide, ūiqastardьn ьlqi bjr dьbьstar bolьp kelmegenmen de, ьlqi ūianь, ne ьlqi qatanь, nemese kөpcjljgj ūianь, ne kөpcjljgj qatanь bolьp keletjn çerlerj boladь. Bərj bjr būda tolьq ūiqas. Mьsalь: „qabaq“ pen „saqaq“tьn tolьq ūiqas boluь tek qana soңqь buьnьnьn „aq“ boluьnan emes, aldьnqь sөzde de, soңqь sөzde de bjr өnkei qatanь, bjr өnkei acьq, bjr өnkei ūiandardьn qaitalap kelujnen.

Tolьmsьz ūiqas:

„Sansьz adam çazьqsьz qan tөktj,
Raqьmsьz çauьzdar qolьnda,
Ol eldj, bjzge yigj kөrsetij,
Alьsьb bostandьq çolьnda“.

(Qalmaqan).

Aldьnqь qara elen ūiqasь da, mьnau calьs ūiqas. Yitkenj, 1-çolь 3-çolьmen, 2-çolь, 4-çolьmen ūiqasqan. Ūiqastьn qūlaqqa estjlu çaqьna qaraqanda ekj çolь (2—4) tolьq ūiqas, ekj çolь (2—3) tolьmsьz ūiqasqa çatadь. 1-çoldьn soңqь bunaqь men 3-çoldьn soңqь bunaqь 3 buьnnan qūralqan. Bjraq, ekj çoldьn tek qana „tj“—degen buьnь bolmasa, basqalarь qūlaqqa bjrdei estjlmeidj. Sondьqtan, tolьmsьz ūiqas boladь. Tolьmsьz ūiqastarda keide buьnь emes, tek aiaqqь dьbьstarь oqan ūiqasa salatьnь da boladь.

Aqьndar elenjn ūiqastьn qandai tyrjmen çazsa da kөbjne aq ūiqastarьnьn tolьq bop cьquьna kyc saladь. Tolьq ūiqas qūlaqqa çaqьmdьraq estjledj.

Bjraq, aqьndar, keide tolьmsьz ūiqastardь da qoldanadь. Nege desenjz, aitaiьn degen oidь beru ycjn bjr sөz mjndettj tyrde kerek

boladь. Bündai çerlerde aqьn onьn ülqasьnьn tolьq bolubnan kerj maqnasь dәl bolubna zer saladь da tolьmsьz ülqastь qoldana saladь. Onan өlenjnjn kerkemdjgjne de zian kele qoimaidь.

Eger aqьn tap sol çerge tolьq ülqastь sөzder tabuqa mymkjndjgj bola türьp, camaqa kelse boldь dep qoldana salsa ol ylken kemcjljk. Aqьnnьn çauapsьzdьqь boladь.

Bjz ülqastardьn qülaqqa estjluj çaqьnan tolьq ülqas, tolьmsьz ülqas dep ekjge bөldjk. Qazaq өlenderjndegj ülqastardьn qai tyrjn bolsьn qandai dьbьsqa tьnuьna qarai daustь, daussьz, colaq daustь dьbьs dep çana ycke beljnedj (bül çerde: ol tolьq ülqas pa, tolьmsьz ülqas pa—bөrj bjr).

Keide, өlenderdjn aiaqь daustь dьbьstarqa tьnadь.

Mьsalь:

„Con çelke, çeldj qarьn sasьq baiqa,
Ataloan çalcь, çarlь kyn men qülь.
Bygjn bek, bygjn tөre, bygjn qoça,
Atandь en syjjktj Lenin ülь"

(Qalmaqan).

Bül yzjndjnjn tөrt çolь da kjl daustь dьbьstar.

Kөp өlenderdjn aiaqь daussьz, ne sөz aiaqьnda daustь dьbьstan son kelse colaq daustь dьbьsqa ainalatьn — „i, u" — dьbьstarьna tьnadь.

Daussьz dьbьstьn misalь:

„Tьqьlmai, әm syrjnbei çyrse kөsem,
Iek qaqьp, eljrjp çyrse әsem,
Capsa çyirjk, mjnse berjk, çuan-çuas,
Razь emen osьndai at mjnbesem" t. b.

(Abai).

Colaq daustь dьbьstьn misalь:

„Ereulj atqa er salmai,
Egeulj naiza qolqa almai.
Enku-enku çer calmai" t. b.

Bül keltjrgen yzjndjlerdjn aldьnqьsьnda daussьz „m"—dьbьsьna, sonqьsьnda sөz aiaqьnda keljp, colaq daustьqa ainalqan „i" dьbьsьna tьnьp tür. Osь ylgjlerge qarai otьrьp, өlenjnjn qandai dьbьsqa tьnqanьn aiьru onai.

7 Ülqas tyrlerj.

Qazaq poeziasьnda ülqastardьn tyrj kөp. Bjraq, en negjzdj çana kөp qoldanьlatьndarь mьnalar:

1. Qara өlen ülqasь.
2. Cübьrtpalь ülqas.
3. Erktj ülqas.
4. Kezektj ülqas.
5. Calьs ülqas.
6. Egjz ülqas.
7. Aralas keletjn ülqas.
8. Osь kyngj erktj ülqastar.

1. QARA ӨLEN ÜLQASЬ

Bül bürьnnan kele çatqan ülqastьn bjr tyrj. Qazaq qalqьnьn polklөrьndaqь taqpaq, bjr auz өlenderjnjn kөbj osь ülqaspen qürьlqan. Bül ülqastь kynj bygjnge deijn kөp çaiьlqan ülqas dep aituqa boladь. Qara өlen ülqasьnьn өzjnce erekceljgj 1, 2, 4-çoldarь ülqasadь da, 3-çolь ьlqi ülqassьz, bos qalьp otьradь. Çanaqь Abaidan keltjrgen yzjndj osьqan çatadь. Bülai ülqasu çaloqьz on bjr buьndь өlenderde qana emes, 7—8 buьndь өlenderde de bola beredj.

Misalь:

„Oqьqan bjler әr sөzdj,
Nadandai bolmas aq kөzdj,
Nadan, çendjge, çen kelmes,
Bjler qaidaqь carkezdj".

(Abai).

Bü da çoqarqь Abaidan keltjrgen yzjndjmjz tәrjzdj. 1, 2, 4-çoldarь ülqasadь da, 3-çolь bos qaladь. Aiьrmasь çaloqьz aq buьn sanьnda. „Attьn sьnь" өlenjnen alqan, „Aianь tьmaqtь alcь kigjzgendei" degen yzjndj 11 buьnnan türsa, mьna yzjndjnjn әr çolь 7 buьnnan türadь. Al, ülqasь çaqьnan ec te bjr aiьrmasь çoq.

2. CÜBЬRTPALЬ ÜLQAS

Maqambet, Abai, Çambyl, t. b. qalq aqьndarьnьn өlenderjnde kөp kezdesetjn ülqastьn bjr tyrj—cübьrtpalь ülqas. Cübьrtpalь ülqasta өlenjnjn barlьq çoldarь da ülqasьp otьradь. Ülqaspaitьn çol ne bjr, ne ekj, onda da, oi bjter çerdegj alaqqь çolь qana ülqastan tьs qaladь. Bjr cumaqtaqь çoldardьn bөrj bjr ülqaspen keledj.

Misalь:

Ereulj atqa er salmai,
Egeulj naiza qolqa almai,
Enku-enku çer calmai
Qonьr salqьn tөske almai,
Tebjngj terge cjrjmei,
Terljgj maidai erjmei,
Altь malta as bolmai,
Өzjnnen tuqan ças bala,
Saqalь cьqьp çat bolmai,
At ystjnde kyn kөrmei,
Acarcьlьq, cөl kөrmei,
Өzegj talьp et çemei,
Er tөsekten bezjnbei,
Ülь tyske ürьnbai,
Tyn qatьp çyrjp, tys qacpai,
Tebjngj terjs taqьnbai,
Temjr qazьq çastanbai,
Qu tolaqai bastambai,
Erlerdjn jsj bjter me?!

(Maqambet).

Bül yzjndjnjn bөrj bjr cumaq. Osь өlende 19 çol bar. Sonьn jcjnde ülqassьz tek ekj aq çol. Basqalarьnьn ülqastarь bjrdei bop kelgen. Mjne, osьlai kelgen ülqastardь—cübьrtpalь ülqas—deidj.

3. ERKTJ ÜLQAS:

Qara өlen ülqasь, ne cübьrtpalь ülqasь, ne tөmende aitьlmaq ülqastardьn qai qaisьsьn alsaq ta, aldьnqь bjr cumaqьnьn çoldarь qalai ülqassa, cümaqtьn basqa çoldarь da sol ereçege baqьnadь. Belgjlj bjr tәrtjpten aspaidь.

Bjraq, өlenjnjn bөrj bjrdei bülai bop, belgjlj tәrtjppen qürala bermeidj. Ülqastarь bjrde olai, bjrde bülai bop keletjn өlender de bar. Bülar kөbjne çьrlarda kezdesedj. Misalь:

„Sjzder keljn türьnьz.
Baraiьn çaloqьz men dedj.
Әnelj alla anaiьm
Qaq çaratqan qüdaiьm
Mal cьdamas çauьrqa,
Er cьdamas bauьrqa,
Bjrge tuqan it edj,
Çaloqьz өzjm baraiьn.
Mjngen atь ala edj,
Atasь әiel demesen
Qarlьqa qьz da er edj"

(„Qobylandь" dan).

Bünda üiqas bar. Bjraq, belgjlj tərtjppen cьqьp otьrmaidь. Mьna keltjrgen yzjndjnj alsaq, 1-çolь, 2-çol bos qaladь. 3-men 4-çol, 5-men 6-çolь bjr üiqasadь. 7-çol aldьnqь 2-çolmen üiqasadь. 8-çoldьn üiqasь 4-çolqa keledj. 9-çoldьn üiqasь 2-ge keledj. 10-çol bos qaladь. 11-çol taqь 2-çoldьn üiqasьmen bjr.

Osь sьqьldь, bjrde olai, bjrde bülai, oi tolqьnьna qarap, kerektj çerjnde üiqastьra salucьlьqtь—erktj üiqas deidj.

Este bolatьn bjr nərse, aldьnqь bjr cumaq çoqarqь aitqanьmьzdai bop üiqasadь eken, endj kelesj cumaqtьn solai bop üiqasuь taqь cart emes. Mylde basqaca bop üiqasuь mymkjn. Sondьqtan da erktj üiqas atanadь.

Eskj çьrlardьn kөbj aq osь erktj üiqastan qüralqan. Erktj üiqastьn tyrj bjzdjn bygjngj ədebietjmjzde de bar.

4. KEZEKTJ ÜIQAS

Cumaqtьn bjr çolь üiqaspai, ekjncj çolь üiqasьp kelse—kezektj üiqas—deimjz.

Misalь:

Səulen bolsa keudende
Mьna səzge kenjl bөl,
Eger səulen bolmasa,
Meiljn tjrjl, meiljn өl,
Tanьmassьn, kөrmessjn,
Qaptaqan son kөzdj cel,
Imansьzdьq namazda
Qьzьl bastьn salqan çol," t. b.

(Abai).

Kezektj üiqas—өlennjn cumaqьna qarai osь retpen kele beredj. Eger өlennjn bjr cumaqь 4 çoldan tүrsa, onda 1—3-çoldarь bos qaladь, üiqasatьn 2, 4-çoldarь boladь. Al, cumaq bjr nece çoldardan tүrsa, çoqarqь tərjzdj ьlqi daq çoldarь üiqassьz qalьp, çüp çoldarь üiqasьp otьradь.

5. CALЬS ÜIQAS.

Abaidan bermen qarai qazaq poeziasьnda keң tyrde orn alqan üiqastьn bjr tyrj—calьs üiqas. Üiqastьn bүl tyrjnde 1-çolmen 3-çol, 2-çolmen 4-çol üiqasadь. Өlenjnjn cumaqь tөrt çoldan aspaidь.

Misalь:

„Qaranqь tynde tau qalqьp,
Üiqьqa keter balьrap,
Dalanь çьm-çьrt del-sal qьp
Tyn basadь salьrap,
Canь cьqarmas çol daqь,
Sьbdьrlamas çapraq,
Tьncьqarsьn sendaqь,
Sabьr etsең azьraq."

(Abai).

Calьs üiqas tek qana 7—8 buьndь өleң emes, 11 buьndь өleңderde de kezdesedj.

Misalь:

„Sol qatan kezde erkjndjk ürandь aittьm,
Dedjm men: çancьlqanqa kөzjndj ac!
Aiaitьn sezjmdjde men oiattьm
Sondьqtan, syier qalq menj ümьtpas".

(Puckin).

Mjne, osь keltjrgen yzjndjler calьs üiqasqa çatadь.

6. EGJZ ÜIQAS.

Abaidьn kөp өleңderjnde üiqastьn çana tyrjn, çoqarqь keltjrgen өleң üiqastarьnan өzgece tyrlerjn kezdestjremjz.

Misalь:

„Alьstan sermep,
Çyrekten terbep,
Cьmьrlap boiqa çaiьlqan.
Qiadan cauьp,
Qisьnьn tauьp,
Taqьnь çetjp qaiьrqan
Tolqauь toqsan qьzьl tjll
Səileimjn desең өzjn bjl!"

Bүl Abaidьn „Segjz aiaq" attь өleңj.

Bjr cumaqь 8 çoldan qüraladь. 1—2-çol: „sermep—terbep"—bop bjr üiqasadь da, 3-çoldan oi bjtpei: „cьmьrlap boiqa çaiьlqan"—bolьp acьq qala türadь. 4—5-çol „cauьp—tauьp" bolьp bjr üiqasadь. Oi bjtpei uaqtca acьq qalqan 3-çol 6-çolmen üiqasadь. 7-çol 8-çolmen bjr üiqasadь da oi bjtedj.

Keltjrgen yzjndjnjn aitьlьp өtken calьs üiqastan өzgeceljgj: 1—3-çolmen, 2—4-çolmen üiqaspaidь, üiqastarь, yzdjksjz çüp-çüp bop keledj. Çana cumaqь ne segjz, ne altь çoldan qürьladь. Segjz çoldan türatьn cumaq çoqarqь keltjrgenjmjz. 6 çoldan türatьn cumaq tөmendegj tərjzdjler:

„Boiь bьlqaң
Sezj çьlqan,
Kjndj kөrsem, men sonan,
Qattь sastьm
Bettj bastьm
Türa qactьm çalma çan" t. b.

(Abai).

Üiqastьn bүl tyrjn egjz üiqas—dep ataidь.

7. ARALAS KELETJN ÜIQAS.

Bjz keltjrgen üiqastardьn bjrnecelerjnen çinalьp kep çasalqan üiqastar bar. Bjr cumaqtьn bjrnece tarmaqtarь calьs üiqastan, bjrnece tarmaqtarь cүbьrtpalь üiqastan, ne egjz üiqas, ne basqa üiqastardan qürьladь. Syitjp, bjr cumaqtьn өzjnjn jcjnde basqa üiqastьn tarmaqtarь qosьlьp kep, çaңaca bjr üiqas tuqьzadь. Osь sьqьldь üiqastardь aralas keletjn üiqas—dep ataidь.

Misalь:

„Ata, anaqa kөz quanьc,
Aldьna alqan erkesj,
Kөkjregjne kөp çүbanьc,
Gyldenjp oi, өlkesj,
Erkeljk kettj,
Er çettj,
Ne bjttj?..."

(Abai).

Bүl yzjndjnjn өzj bjr cumaq. Ne bərj 7 tarmaqtan türadь. Üiqas tyrlerj çoqarqь bjr keltjrgen өleң üiqastarьnan bөlegjrek. Əitsede. bailanьsь bar. Bүl cumaqtьn aldьnqь 4 çolь calьs üiqastan, sonqь yc çolь cүbьrtpalь üiqastan qüralqan. Calьs üiqaspen cүbьrtpalь üiqastan çaңaca üiqastь өleң çasalьp otьr.

Çalqьz qana bүl ekj üiqas emes, basqa üiqastardьn da osьlai aralasьp keluj mymkjn.

Bjz өleң qürьlьsьn teksergende, qazaq өleңderjnjң kөpcjljgj aq 11 вuьndь өleң çana 7 — 8 вuьndь өleңmen çazьlqandьqьn aittьq. Cьnьnda da solai boldь. Abaiqa deijngj өleңder 11, 8, 7 вuьndь өleңderden qüraldь. Өzgeceljkter вola qalsa, әnge salьnьp aitьlatьn өleңderde qana boldь. Bülardьң çai 11 вuьndь өleңderden aiьrmasь, on bjr вuьndь өleң tarmaqtarь 3 bunaqtan qüralsa, bülar 4 bunaqtan qüraldь. On bjr вuьndь өleңnjң вuьnьnan tьs, ne ekj вuьndь, ne yc вuьndь, taqь basqa bunaqtar qosьladь. Sol әnnjң ьrqaqьna qarai tyrlj üiqastar boldь. Misalь, „çar-çar" osьqan çatadь. „Çar-çar" өlenjne bjr bunaq qosьlqan. Münь bjz, bürьn aitqanbьz. Üiqas өzgeceljgj, „Çar-çar" degen çoldьң aiaqь da „r" dьвьsьmen tьnadь. Ekj вuьnnan өz aldьna bunaq, tarmaq çasaladь.

Өlenge çalpь tyr kjrgjzucj Abai, üiqas çaqьnan da kөp өzgeceljk kjrgjzdj. Abaidan tyrlj üiqastar tabьladь. Abai qazaq өleңderjnjң вuьn, bunaqtarьn әrtyrlj çoldarmen, әrtyrlj etjp ijp keltjrse de, bjr өlcemge baqьnьp otьratьnь sьqьldь, üiqastarь da belgjlj bjr tәrtjpten tьs cьqpaidь. Kөbj aq әnge baqьnadь. Әnge baqьnbaitьn өleңj sirek. Sondьqtan вuьn bunaq üiqastarь da sonьmen nьq bailanьstь.

Qazaq klassigj bolqan Abai, ne basqa aqьndardьң өleң qürьlьstarь bjzdjң poeziamьzdan da kөp orn aldь. Bürьnqь өleң qürьlьstarьmen bjzdjң çazucьlarьmьz kynj bygjnge ceijn paidalanadь. Sonьmen qatar, poeziamьzda bürьnqьdan ozgece qürьlqan өleңder bar. Өleң üiqastarьn meiljnce erktj tyrde qüratьn aqьndar da bar. Bül өleңder әnge salьp aituqa kelmeidj. Әnnen kөrj deklomatsiaqa dürьs keledj. Bunaq, вuьndarь da, ritmasь da bürьnqь өleң qürьlьstarьnan өzgece. Üiqastarь da Abai өlenj sьqьldь, bjr өlcemnen aspai da, kem de tyspei bjrdei вop otьrmaidь.

Osь kyngj erktj üiqastardьң bürьnqь çьrda keletjn erktj üiqastardan aiьrmasь: çьr өleңderjnjң üiqastarь erktj tyrde kelgenmen, әr tarmaqьnьң вuьn sandarь belgjlj mөlcerden onca kөp aspaidь. Kөвjne aq 7 — 8 вuьn вop otьradь. Al, osь kyngj erktj üiqastardьң әr tarmaqьnьң вuьn sandarь artьq, kemdj вop kele вeredj.

Bül sьqьldь erktj üiqastьң soqьna 'kөвjrek tysjp çyrgen aqьnnьң bjrj Sәвit. Sәвittjң „Kөmjr — kommunizm", „Çyitkj qara aiqьrьm, „Aq aiuь", taqь bjrnece өleңderj osь aqьmmen çazьlqan.

Misal ycjn, bjrnece yzjndjler keltjreljk.

„Çana өmjrde adamqa adam qastьq bjtpek,
Adam bjrljgjn mьqtь tas qьp alqan soң,
Tавiqatqa вüida taqьp,
Çalqan tәujr orьnьna вolmaq вastьq"

(Sәвit).

Bül өleңnjң qürьlьsь, bürьnqь өleңderden өzge. Bündaqь üiqas (qastьq — tasqьp — вastьq) — degen sөzder. Bjraq, arasьna sөz kjrgjzjp вөljp-вөljp çjbergendjkten, üiqassьz өleң sьqьldь bolьp tür. Cьnьnda bül өleңde üiqas bar. Çyiesjn tauьp dürьs oqьqanda üiqassьz өleң sьqьldь bet-beijmen ketpeidj. Syitse de, bürьnqь өleңderdjң üiqastarь sьqьldь kjl aiaqta keljp otьrmaidь. Aiaqta keletjn

üiqasьmdь Sәвit, qalaqan çerjne qoiadь. Erktj tyrde üiqastьradь. Bül yzjndjdegj вunaq, вuьn sandarь da өzgece keledj.

Әrine, өleңdj bülai qürastьrudь Sәвit daladan tauьp alqan çoq, qazaq poeziasьndaqь bürьnqь өleң qürьlьsьn өzgertjp ekjncj tyrde qürastьrьp çyr. Bürьnqь әnge keletjn, çьrmen aitьlatьn өleңderdjң ritmasьn өzgertjp, вunaq, вuьndar qosьp, вasqaca tyrde üiqas çasap, çana aqьmqa tysjrjp çyr.

Misalь:

„Çyitkj qara aiqьrьm!
Ürpaqьn mol çaiqьrьm,
Terjsj—temjr,
Syiegj—ot.
Cegj—
Sьm.
Aiqьrьmnьң barьnda,
Kjmnen kem menjң bailьqьm".

(Sәвit).

Büdan çьr aqьmьmen çazьlqan өleң qürьlьsьn өzgertjp, ekjncj tyrde qürqanь baiqaladь. Misal ycjn, bül yzjndjdegj bjr sөzdj de bjr çolqa sanasaq, 1—2-çol bjr üiqasadь. 3—4 — 5-çoldar bos qaladь. 6-çol, 2-çolmen sәl üiqasadь da, 7-çol taqь bos qalьp, 8-çol aldьnqь 1—2-çolmen tolьq tyrde üiqasadь. Sәвitten, 11 вuьndь өleң qürьlьsьn da өzgertjp, ekjncl tyrde qürastьrqan өleңder kөp tabьladь. Sonьң bjrj „Qazьq" degen өlenj.

Bül taңqalarlьq nәrse emes. Sovet dәujrjnjң eң talanttь, çaqsь aqьnь Maiakovskide de, bürьnqь klassikterdjң өleң qürьlьstarьnьң sөzderjn almastьrьp, ekpjnderjn өzgertjp basqaca qürqan өleңder bar. Sәвittjkj de sol sьqьldь.

Bülardьң aralarьndaqь çaqьndьq, alьstьqь, ne вasqa өzgeceljkterjne, nemese Sәвit өleңderjnjң вül өzgeceljkterjne bjz вül çerde keң tyrde toqtalmaimьz. Bül әlj tekserjlmegen, ylken tekserudj kerek etetjn nәrse.

Bjzdjң, bül arada çana bjr aita ketetjnjmjz, Sәвittjң keiвjr өleңderjnde вunaq, вuьn sandarь bjrde az, bjrde kөp bolьp aralasьp keledj. Üiqasь anda-sanda bjr kezdesedj. Üiqasьn tauьp oqu өte qiьn degen edjk. Sondai bjr өlenjnen yzjndj keltjreljk.

Misalь:

Ura!
„Kolxoz, Sovxoz,
Өndjrjster ülьmdar.
Tura
Betjn Mөskeuge
qoiqan.
Quma, quma!—
Dөp çan aitpaidь,
Sөzderj:
Çarьs,
Qu,
Çet,
Өz,
Bөige al—
Tuma

Sovet ūlь вор,
Artьn alsaŋ
Aiqasqan
Duda..."

(Səвit, „Mədenietcj")

Būndaqь ūiqastar: „ura—tura, quma, tuma—duda"—lar. Bjraq aralarь ete alcaq. Ritmasь ezgece. Bunaq, buьndarь bjrde az, bjrde kep. Dūrьs oqьmasa qara sezge ainalьp ketuj mymkjn. Būnь elеŋ emes deuge bolmaidь. Būl elеŋ. Ol talassьz. Bjraq, ənmen, çьrmen keletjn elеŋderden qūrьlьsь ezgece. Sondьqtan, būl osь kyngj erktj, ūiqastь elеŋ — dep atap otьrmьz.

Būl aqьmqa Səвit nege əuestendj?—degen sūrauqa, Səвittjŋ ez sezjmen çauap bereljk. „Qazaq elеŋj turaiь" degen maqalasьnda, Səвit вьlai dep çazadь.

„Mūndai elеndj çazuda ekj maqsat bar: 1. Bjr çoldaqь sezder, bjr seilemde, bjr maqnaqa qana çatatьn sezder bolsьn degen zaŋdь qattь qoldanudan. Qaitalama pjkjr beretjn kereksjz sezderdj kep kjrgjzbeuden cьqadь.

2. Teatr, klub, ədeвiet kecterj sьqьldь mədeniet jsterj kyceiumen bjrge, elеŋ çalqьz əndjk qana qūral boludan cьqьp, taqpaqtap aitьlatьn qūral boladь. Qazaq elеŋjnjŋ kepcjljgj taqpaqqa (deklomatsiaqa) kelmeitjn seвebj, ənge laiьqtalьnьp çazьlqandьqьnan. Būdan вьlai elеŋ ənge qana tjrkeletjn zaŋnan cьqu tijs".

Būl yzjndjde Səвit erktj ūiqasь elеŋmen ənge əuestenetjnjn acьq aitadь. Sondьqtan būl tysjndjrudj kerek etpeidj.

Osь kyngj erktj ūiqastь elеŋ qūrьlьssьna bjzdjŋ toqtaqandaqь maqsatьmьz: tolьq analiz beru, tyrlj çaqtarьn qaldьrmai, taldap tysjndjru emes, elеŋnjŋ būl qūrьlьsьmen de oqucьlarьmьz qaвardar bolsьn degendjk.

8. Kerkem qara sezderdjŋ dьвьs qūrьlьsь.

Ьrqaq kerkem qara sezde de boladь. (Kerkem qara sezdj orьs ... proza — dep aitadь). Bjraq, būdan, qara sez elenge ainalьp ket... dep tysjnвeu kerek. Elenge ainalmai aq, kerkem qara sezde de ьrqaq bola beredj. Būl ərtyrlj ədjstermen çasaladь. Qara sezdjŋ ьrqaq... elеŋ ьrqaqьndai etjp, çazucьlar ədeij çazadь. Qara sezderdjŋ aiaqqь dьвьstarьn, keide ьlqi ūiqastьrьp keltjredj. Keide qara sezderjnjŋ bunaq, buьndarьn da elenge çaqьndatьp qūradь. Bunaqtarь elеŋ вunaqtarьndai dəlme-dəl kelmese de, soqan çaqьndap qaladь.

Misal ycjn „Dauьlpaz" dan bjr yzjndj keltjreijk:

—„Dauьlpaz saŋqьldap naçaqaidai çel çaradь. Būlttь oqtai aiьradь. Qanatьmen tolqьndardьn kвjgjn çьrtadь.

Ənj, ol ūcadь. Qaisar, dauьldьŋ dəu qarasь kyledj. Kynjrenedj... Ol būlttardь açualap kyledj".

Būl yzjndjnjŋ ьrqaqь—ritmasь elenge çaqьn keledj. Ūiqastarь da keiвjr dьвьstan qūraladь.

Proza sezderjnjŋ basqa ədjspen de çasaluь mymkjn. Proza seileu, seilemderden qūraladь. Ol bjzge məljm. Çazucьlar keide, ūzьn seilemderdj, az-mūz qana kjdjrjp etetjn, qьsqa, ьqcam seilemderge

вəljp-вəljp çjвeredj. Sol вəlgen seilemder, вelgjlj bjr elcemmen qaitalap otьrsa, çana seilemnjŋ əserjn kyceitu ycjn paidalanqan bjr sez bjrnece ret qaitalasa, kerkem qara sez seilemjnjŋ ьrqaqь kyceie tysedj.

9. Kerkem sezderdegj dьвьs taŋdau.

DЬВЬS QAITALAUCЬLЬQ PEN DЬВЬS QUALAUCЬLЬQ.

Kerkem sezderdegj dьвьs taŋdaucьlьqtьŋ formasь çalqьz qana ūiqas emes.

Elеŋde, keide, kerkem qara sezderde de, aitaiьn degen oiьna oqucьlardьŋ keŋjljn audaru ycjn, avtordьŋ basqa çoldarmen de dьвьs taŋdaucьlьqь boladь. Sol ədjstjŋ bjrj dьвьs qaitalaucьlьq. Bjr dьвьstь bjrnece ret qaitalap aitucьlьqtь—dьвьs qaitalaqtaucьlьq deidj.

Bjraq, qandai dьвьstar qaitalaidь çana qaitalaqtaqandaqь avtordьŋ maqsatь ne, būnь esten cьqarmau kerek.

Dьвьs qaitalaqtaudьŋ misaldarь:

„Çeldj ekpjn, çjgerlj ekpjn, çelpjndj ekpjn,
Çelpjntken çiьntьqь kep eŋвektjŋ".

(Qaimaqan).

„Çainaqan tuьŋ çьqьlmai,
Çasqanьp çaudan tьqьlmai,
Çasauls çaudan būrьlmai,
Çau çyrek çomart qūвьlmai,
Çaqsь emjrjŋ вūzьlmai"...

(Abai).

Būlardьŋ jcjnde sez qaitalaqtauь da bar. Bjraq, negjzjnen alqanda dьвьs qaitalaqtauьna çatadь. Abaidan keltjrgen yzjndjnjŋ dьвьs qaitalaqtauь aldьnqьdan kerj kyctjrek. Çazucьlar dьвьs qaitalaqtauьn tyrlj seвeptermen qoldanadь.

„Samorodni sarь altьn,
Saudasьz bersen almaidь,
Saudьraqan çezjne,
Saudьrsьz sarь qamqanь,
Sadaqa ketkjr sūraidь,
Samarqannьn вezjne"—

dep Abai çai qoldanьp otьrqan çoq. „Sarь altьnqa"—qūndь sezjne—çūrttьŋ keŋjljn audaru ycjn qoldanьp otьr. Dьвьs qaitalaqtaudьŋ ez, bjr dьвьstь qaitalap kep qoldanucьlьq, cьqarmanьŋ aldьna qoiqan maqsatь, avtordьŋ aitaiьn degen oiьna bailanьstь boladь. Misalь, Taiьrdьŋ „Bes çьldьqtьŋ balqasь" degen elеŋjnen mьna bjr yzjndjnj keltjrjp, nege qoldanqanьn baiqalьq.

„Solqьldata soqьlsьn
Bes çьldьqtьŋ balqasь.
Arqьrasьn asaudai,
Ondjrjstjn arnasь.
Arqьrasa tasqьn kyc,
Asau emei nemene?
Ondjrjs atqan altьn, mьs,
Çasau emei nemene?"

Osь elendj oobqanda „s“ dьвьsь ete kyctj estjledj. „S“ dьвьsьn kep qoldanqandaqь Taibrdьn kezdegenj, çer solqьldatqan, sotsialistjk qūrьlьstьn balqasьnьn dauьsьn beru. Oqucьnьn kenjljn sol çer solqьldatqan dausqa audaru. Taibrdьn alqa qoiqan maqsatь, 5 çьldьqtь çьrlau. Bes çьldьqtьn ūlь qarqьnьn surettep beru. Sol ycjn dьвьstardьn jcjnen oqan kerektj dьвьs—„s“ bolqan. Sondьqtan da ol, „s“ dьвьsь bar sezderdj kep paidalanqan. Dьвьs qaitalaqtauьnьn ezj cьqarmanьn mazmūnьmen baillanьstь boladь deitjnjmjz osь.

Çoqarqь keltjrgen misaldarьmьzdьn bərjnde de, ьlqi daussьz dьвьstardь qaitalap otьrdь. Onь baiqaqan cьqarsьz. Osьlar sьqьldь, kjl daussьz dьвьstardь kep qaitalaqtaudь alliteratsia—dep ataidь. Al, kep qaitalaqtaitьn dьвьstar daustь dьвьs bolsa, assonans—dep ataidь.

„Elben-elben çygjrgen,
Ebelek otqa sempjrgen,
Arqьmaqtan tuqan asьldь
Bapiap mjner kyn qaida?“

„Adьrnasьn ala egjzdei menjretken,
Atqan oqь: Edjl, Çaiьq ten etken
Atqanda qardai boratqan
Kek cьвьqьn qandь auzdan çalatqan!
Arьstan edj au Isatai,
Būl penidjn çyzjnde,
Arьstan odan kjm etken?“

(Maqambet).

Būl yzjndjlerdjn bərj de assonansqa çatadь. Dьвьs qaitalaucьlьq elen, kerkem qara sezderge zandь nərse. Puckin, Abai, taqь basqa klassik aqьn-çazucьlardьn qai-qaisьlarь bolsьn dьвьs qaitalaudь qoldanqan. Aitaiьn degen oiьna laiьqtь obraz qoldanumen qatar, ər çaqdaiqa tən, suretteijn degen qūvьlьstarьna kerektj dьвьstardь qoldanu arqьlь da oqucьlarьna əser etken.

Puckin tərjzdj ūlь klassik aqьndar, qūlaqqa çaqsь, syikjmdj estjletjn dьвьstardь dūrьs qoldanu, olardь belgjlj melcerden asьrmai, qaitalau ədjsjnjn arqasьnda elenderjnjn muzьkalьlьqьn kyceitken. Būl ədjstj Abai, Maqambetten de kep tabuqa boladь.

Bjz būl çerde daustь, daussьz dьвьstardь qaitalaqtaudь qana aittьq. Bjrnece elenderden yzjndjler alьp, daustь, daussьz dьвьstardьn qaitalaqtaqandarьna misaldar keltjrdjk. Būlardьn qaisьsь bolsьn meilj, qaitalap otьratьn çeke dьвьstar. Bjraq, elenderde qaitalap otьratьn tek çeke dьвьstar qana emes, keide bjrnece dьвьstardьn top-tobьmen qaitalaucьlьqtarь da kezdesedj.

Misalь:

„*Qьrdaqь* el *oidaqь* elmen aralasьp.
. . . . . .
Tyie *bozdap*, qoi *qozdap*, qorada cu,
Kebelek, qūstarmenen saida du-du,
Gyl men aqac maiьsьp qaraqanda,
Sьвdьr qaqьp, būrandap aqadь su“

(Abai).

Būl yzjndjde tek qana çeke dьвьstar emes, „qьrdaqь, oidaqь, bozdap, qozdap“ degen sezderdegj bjrnece dьвьstar qatarьmen qaitalaqan. Osь keltjrgen misalьmьz tərjzdj bjrnece dьвьstardь top tobьmen qaitalaucьlьq çalqьz Abai emes, basqa aqьndardan da kep kezdesedj. Dьвьs qaitalaucьlьqtьn būl çaqь da este bolu kerek.

Dьвьs qualaucьlьq. Keide, elen, ne qara sezderde, tabiqattaqь ərtyrlj dьвьstarqa eljktep, tabiqattь, ne enbek protsessasьn dьвьs arqьlь beremjn deucjljkten boladь. Bjraq, bere almaidь.

Dьвьs qualaucьlьqtьn çana bjr tyrj melcerden tьs, kereksjz bjr dьвьstь ete kep qaitalaqtaucьlьq.

Būlardьn ekeuj de aqьn-çazucьlardьn yijr bolmaitьn nərselerj. Əitkenmen de, keibjr aqьndardьn elenderjnde kezdesedj. Būl dьвьs qualaucьlьq bjr çaqьnan elendj əlsjz çana maqnasьz etse, ekjncj çaqьnan dьвьs qualaucьlьq—formalizmnjn bjr elementj bop sanaladь. Sondьqtan, būdan aulaq bolu kerek.

Oqucьlardьn ez setterjmen daibndaluь ycjn tapsьrma.

1. Abaidьn „Elen sezdjn patcasь“, „Segjz alaq“, „Bolьs boldьm mjnekei“, Taibrdьn „Kyn tjl qattь“sь, Əbdjldənjn „Taras pen əngjmesj“ qandai elcemmen çazьlqanьn kersetjnder. Cumaq ezgeceljkterjn baiqandar.
2. 11 buьn, 8 buьn, 7 buьn, 6 buьn, aralas buьnmen çazьlqan elenderden misaldar keltjrjnder.
3. Erktj ūiqastьn eskj tyrjnen de, çana tyrjnen de misaldar keltjrjp, ezgeceljkterjn baiqandar.
4. Çambьldьn „Stalindj sailaimьn“—degen elenjnjn cumaqь, tarmaqьn, bunaqьn, buьnьn, ūiqasьn tekserjnder. Kei çolь 11 buьnnan asьp ketse, nege asatьnьnьn sebebjn baiqandar.
5. Səsittjn „Çyitkj qara aiqьrьm“ degen elenj men Asqardьn „Kyzetcj“ degen elenjn salьstьrьp, aiьrmasьn baiqandar.
6. Ūiqastьn ərqaisьsьna çeke-çeke misaldar keltjrjnder.
7. Dьвьs qaitalaucьlьq çana dьвьs qualaucьlьqtь airu ycjn ekeujne de misal keltjrjp, aiьrmasьn baiqandar.

БИБЛИОТЕКА
№ 408
Бугубаева Ж. Т.

MAZMŪNЬ.

Avtordan 2

1-tarau. Çalpъ sөljm.

1. Marks, Engels, Lenin, Stalin Ədebiet turalь 3
2. Ədebiettjn anьqtamasь 21
   Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma 32

II-tarau. Taqrъp çana kөmpozitsia.

1. Taqrъp 33
2. Iumor men satira 36
3. Adam obrazь—tip 39
4. Portret. Mjnezdeu. Adamda bolatьn kyijnjc, syijnjctj suretteu. Qatьsucьlardьn səzj. Çanama mjnezdeu 44
5. Suçet. 49
6. Peizaç 56
7. Kompozitsia 58
   Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma 61

III-tarau. Kөrkem sьөqarmalardьn stilj men tyrlerj.

1. Ədebiet stilj 62
2. Ədebiettjk metodtarь: klassitsizm, romantizm, realizm 67
3. Sotsialistjk realizm 72
4. Ədebiet tekterj. Epos, lirika, drama 73
5. Epostjk sьөqarmalardьn tyrlerj . 75
6. Lirikalьq sьөqarmalardьn tyrlerj. 83
7. Dramalьq sьөqarmalardьn tyrlerj. 84
8. Folklөrdjn negjzgj tyrlerj . . . 87
   Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma . . . 90

IV-tarau. Kөrkem sьөqarmalardьn tjlj.

1. Tjldjn qoөamdьq xarakterj. Tjldjn tapcьldьөь 91
2. Kөrkem tjl. Səz mənjndegj keibjr erekceljkter 93
3. Arxaizm 97
4. Dialektizm 98
5. Cet səz çana internatsionaldьq səzder 100
6. Neologizm 102
7. Epitet pen teneu—kөrkemdep suretteu qūralьnьn bjrj 103
   a) Epitet 103
   в) Teneu 107
8. Səz maqnasьn auьstьrьp səileu (tropa) 109
   a) Metafora 110
   в) Keijpteu 112
   v) Metonimia 113
   g) Simvol 116
   d) Allegoria 117
9. Ironia. Sarkazm. Giperbola (əsjreleu). Litota 117
10. Figura 121
11. Kөrkem tjldjn tyrlj bailanьstarь men onьn mazmūnөa baөlanьndьөь 128
12. Suretteu qūraldarьnьn өz ara bailanьstarь 129
13. Tjldjn tyrj men bytjn sьөqarma qūrьlьsьnьn tyrlerj 131
    Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma . . 132

V-tarau. Өleң.

1. Өlendegj ьrөaq pen dьbьs qūrьlьstarь 133
2. Өleң qūrlьsь 136
   a) Cumaq 136
   в) Cumaq qūrlьstarь 137
   v) Tarmaq qūrьlьstarь 138
3. Өleң buьndarь men tyrlerj . . 139
4. Өlennjn buьn tyrlerj 141
5. Өleң aөьmь 142
6. Өleң ūiqasь 152
7. Ūiqas tyrlerj 154
8. Kөrkem qara səzderdjn dьbьs qūrьlьsь 160
9. Kөrkem səzderdegj dьbьs tandau 161
   Oqucьlardьn өz betterjmen daiьndaluь ycjn tapsьrma . . . 163